

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського

ПОЛІТИКУС

Науковий журнал

Випуск 2

Одеса
2017

Головний редактор:

Наумкіна С. М. – д.політ.н., проф., завідувач кафедри політичних наук і права
(ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»)

Заступник головного редактора:

Музиченко Г. В. – д.політ.н., проф., професор кафедри політичних наук і права
(ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»)

Відповідальний секретар:

Ростецька С. І. – к.політ.н., доц., доцент кафедри політичних наук і права
(ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»)

Члени редакційної колегії:

Арабаджієв Д. Ю. – д.політ. н., доц., професор кафедри соціальної роботи
(Запорізький національний технічний університет)

Аркадіуш Адамчик – проф. д-р габ. політології (Університет ім. Яна Кохановського в Келцах, РП)

Бабкіна О. В. – д.політ.н., проф., завідувач кафедри політичних наук (Національний педагогічний університет імені М. Драгоманова)

Гедікова Н. П. – д.політ.н., проф., професор кафедри політичних наук і права
(ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»)

Горбатенко В. П. – д.політ.н., проф., заступник директора (Інститут держави і права НАН України імені В. М. Корецького)

Долженков О. О. – д.політ.н., проф., професор кафедри політичних наук і права
(ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»)

Залевські Єжи – проф. д-р габ. політології (Варшавський університет, РП)

Монолатій І. С. – д.політ.н., проф., професор кафедри політології (ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»)

Парух Вальдемар – проф. д-р габ. політології (Університет ім. Марії Склодовської-Кюрі в Любліні, РП)

Романюк А. С. – д.політ.н., проф., завідувач кафедри політології (Львівський національний університет імені Івана Франка)

Яковлев Д. В. – д.політ.н., проф., декан факультету правової політології та соціології
(Національний університет «Одеська юридична академія»)

Ярова Л. В. – д.політ.н., проф., професор кафедри політичних наук і права
(ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»)

Науковий журнал «Politicus» є фаховим виданням на підставі

Наказу МОН України № 241 від 09.03.2016 року (додаток № 9)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази

Index Copernicus International (Республіка Польща)

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet

**Вченою радою Південноукраїнського національного педагогічного університету
імені К.Д. Ушинського, протокол 11 від 28 квітня 2017 року.**

Офіційний сайт видання: www.politicus.od.ua

Науковий журнал «Політикус» зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 21499-11299P від 18.08.2015 р.)

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Гулиев Б.Ш.Войны эпохи глобализации: теоретические подходы,
реальность и перспективы.....6**Баштанник О.В.**Новий інституціоналізм у політико-інституційній парадигмі:
конкретизація змісту поняття
та параметрів дослідницької стратегії.....11**Busheva S.M.**

Pivotal interests of the Israel lobby in the United States.....15

Климчук І.І.Сучасний стан феміністичних досліджень світової політики:
емпіричний вимір.....19**Лукашенко Є.М.**

Розширений порядок Фрідріха фон Гаєка.....22

Mirdamad Yo.S., Akbarov M.H., Mammadov S.A.

Women's socio-political status in Iran after revolution of 1979.....28

Пальшков К.Є.

Суспільно-політичні розмежування в Естонії у 1985–1991 роках.....33

Попова М.Ф.Політичні форми державної влади в регіонах України:
історико-правовий аналіз.....38**Угрин Л.Я.**Діалектика взаємодії політичних ідентичностей
на макрорівні суспільства.....44**Shahgaldiyev Eldar, Benmoussat Abbas**

About the history of Jewish norms and laws.....50

РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

Бабіна В.О.Зміна системи міжнародних відносин у контексті
нових геополітичних викликів.....54**Балацька О.Б.**

Роль релігійного фактора в сучасному політичному насиллі.....58

Бичков М.М.Проблема структурної визначеності громадянського суспільства
та її ефективності.....63**Драшкович А.І.**

Соціальна політика як пріоритетна сфера державної діяльності.....68

Єхнич А.В. Боротьба з корупцією: діяльність влади та громадський контроль.....	72
Іванова А.В. Інформаційний вплив на формування толерантної свідомості в контексті політичного самовизначення.....	75
Іщейкін К.Є. Типологізація європейських моделей бюджету участі.....	79
Козловська Л.В. Нормандська теорія та міграційний вплив у соціально-політичних процесах України.....	82
Кольцов В.М. Основні підходи до розуміння протестності й дисидентського руху як прототипу політичного нонконформізму та політичної опозиції (на прикладі країн Вишеградської групи).....	85
Крук Н.В. Інформаційна відкритість державної влади як інституційна гарантія основних принципів демократичної держави.....	91
Кушнар'єв І.В. Політична корупція в Італії: особливості, методи запобігання та їх результативність.....	95
Панчак-Бялоблоцька Н.В. Теоретико-методологічна дистинкція та концептуалізація типів урядів меншості в парламентських демократіях.....	100
Польська Т.Д. Зміна комунікаційної парадигми в інформаційному суспільстві та її вплив на політичну активність.....	106
Постовойтенко А.С. Методологічні підходи до демократії.....	110
Проноза І.І. Питання інформаційної безпеки як складової частини національної безпеки України.....	115
Ткачук Ю.В. Миграционные процессы и транзитная миграция в Украине.....	120
Шачковська Л.С., Бондар С.С. Критерії ефективності діяльності політичної опозиції в демократичних країнах.....	124

РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Korolevska A.V. Megatrends of Global Development: Review of Foresight Reports.....	129
Погорська І.І. Концептуалізація інтегративної парадигми в контексті побудови партнерства у міжнародних відносинах.....	134

Седляр Ю.О., Стадніченко О.І.	
Фактори формування зовнішньої політики держави.....	138
Семчишин С.І.	
Чинники реалізації суверенітету України в умовах кризи міжнародної системи безпеки.....	143
Сморжевська А.Г.	
Багатостороннє співробітництво в регіоні Індійського океану: перспективи й виклики для Індонезії.....	151
Черник П.П., Черник Ю.В.	
Геополітичні аспекти українсько-японської співпраці в глобальному контексті.....	155
 РОЗДІЛ 4. ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ ТА ЕТНОДЕРЖАВОЗНАВСТВО	
Cherednyk L.A.	
A military clerk as a layer of the Cossack elite.....	161

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Гулиев Б.Ш.

Войны эпохи глобализации: теоретические подходы, реальность и перспективы

В статье рассматриваются войны эпохи глобализации, фундаментальные изменения, происходящие в теоретическом и практическом плане, а также необходимость исследования упомянутой темы с точки зрения формирования новейших моделей ведения войны. Автор с помощью военно-научных понятий объясняет новейшие подходы и концепции о войне, новую (асимметричную) парадигму военных операций, а также определяет их место в военных доктринах разных стран. Кроме того, некоторые аспекты армяно-азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта рассмотрены в контексте новых теорий войны. В заключении автор делает попытку систематизировать особенности современных войн, а также размышляет о возможных перспективах.
Ключевые слова: война, эпоха глобализации, современная эпоха, модели войны, военная наука, безопасность, асимметричная парадигма войн.

У статті розглядаються війни епохи глобалізації, фундаментальні зміни, що відбуваються у теоретичному і практичному плані, а також необхідність дослідження згаданої теми з погляду формування нових моделей ведення війни. Автор за допомогою військово-наукових по-

нять пояснює новітні підходи та концепції про війну, нову (асиметричну) парадигму воєнних операцій, а також визначає їхнє місце у військових доктринах різних країн. Крім того, деякі аспекти вірменсько-азербайджанського Нагірно-Карабаського конфлікту розглянуті в контексті нових теорій війни. У висновку автор робить спробу систематизувати особливості сучасних війн, а також розмірковує про можливі перспективи.

Ключові слова: війна, епоха глобалізації, сучасна епоха, моделі війни, військова наука, безпека, асиметрична парадигма воєн.

The article discusses the globalization era wars, the fundamental changes taking place in theoretical and practical terms, as well as the need to study the topics mentioned in terms of the formation of the newest models of warfare. By using military-scientific concepts author explains new approaches and concepts of war, asymmetric paradigm of military operations, as well as, considering their place in the military doctrines of different countries. In conclusion, the author attempts to systematize features post-modern wars and speculates about possible prospects.

Key words: wars, globalization era, modern age, models of war, military science, security, asymmetric warfare paradigm.

УДК 316.42(075)

Гулиев Б.Ш.,
кандидат философских наук, профессор,
Институт философии Национальной
академии наук Азербайджана

XXI век характеризуется радикальными изменениями в системе мирового порядка, неопределенностью перспектив существующей геополитической ситуации. Резкое изменение военно-стратегического баланса под влиянием событий, происходящих на Ближнем Востоке и в других очагах конфликтов, расширение «ядерного клуба» (Израиль, Индия, Пакистан, Северная Корея), появление новых центров военно-политической силы, международный терроризм и невиданный размах диверсий оказали влияние на содержание и форму военных действий в различных точках противостояния.

Характер современных войн или конфликтов постмодерна полностью отличается от войн предыдущих. «Конфликт времен холодной войны лишился своего идеологического стержня. В результате вероятность более или менее крупного вооруженного конфликта в Европе ослабла. Однако место идеологии заняли другие причины конфликтов, что изменило географию последних» [1, с. 88].

Феномен современной войны представляет собой целостную и комплексную стратегию. Сви-

детельством этому стало использование терминов «комбинированная война», «комплексная война». Комбинированная война – это «совокупность войн экономического, информационного, военного и другого содержания» [2, с. 356–357].

В то же время в войнах постмодерна отсутствует традиционная «линия фронта», а борьба идет за «решающие точки», цели. Каждая из противоборствующих сторон старается взять под свой контроль именно эти цели.

Анализ военных конфликтов постмодернизма и теоретическое прогнозирование военных столкновений ближайшего будущего показывают, что основное внимание в военных операциях уделяется отношениям триады «время – пространство – информация». Причем фактор информации является одной из наиболее важных особенностей, характеризующих конфликты постмодернизма.

Теоретические аспекты моделей современных и традиционных войн

Каждый период в истории военного дела имеет технологические и политические свойства, соответствующую модель войны.

В различных трудах и военных энциклопедиях дается различное и достаточно расплывчатое определение сущности понятия «война». Например, война характеризуется как «социально-политическое явление, представляющее собой одну из форм разрешения социально-политических, экономических, идеологических, а также национальных, религиозных, территориальных и других противоречий между государствами, народами, нациями, классами и социальными группами средствами военного насилия». Однако видно, что к военному насилию не были отнесены, например, информационно-психологическое воздействие на конкурента/врага, «санкции» (экономические, научно-технические и т.д.) [3].

А в других случаях военные операции, соответствующие понятию войны, сформулированному в военно-теоретических работах, по определенным причинам официально оцениваются как «антитеррористические операции», «операции по установлению конституционного порядка» и т.д. [4].

С другой стороны, такие устоявшиеся в общественном сознании понятия, как война с терроризмом, психологические и информационные войны, «газовые войны», «водные войны», экологические и дипломатические войны, санкции или, наконец, «демографическая война» не обязательно сопровождаются применением или угрозой применения средств вооруженного насилия. С военно-научной точки зрения эти понятия не вписываются в традиционное понятие войны, и это в смысле существующих научных концепций войны может считаться оправданным.

Войны, которые имели место в XX веке, были вооруженными конфликтами глобальных масштабов. Фактически все крупные индустриальные страны участвовали во всех этих войнах. Немаловажно, что две мировые войны и сорокалетняя «холодная война» выявили внутренние противоречия западной (европейской) цивилизации, которая породила, кроме «мейнстрима» — либерализма и демократии — такие крайние идеологии, как фашизм и коммунизм.

Даже японский милитаризм и само японское государство возникли в соответствии с западной моделью. В XX веке войны, которые вели западные страны, разделенные на два лагеря, против западных врагов, воспринимались как второстепенные. Так что началом Второй мировой войны официально считается не нападение Японии на Китай, а нападение Германии на Польшу. Большинство государств, не относящихся к европейской цивилизации, были политически неразвитыми, технически отсталыми и в военном отношении слабыми. Начиная со второй половины XX века, страны Запада стали терпеть поражения в отдаленных

регионах мира (Суэц, Алжир, Вьетнам, Афганистан), однако страны третьего мира, хотя и превратились в главную площадку для «свободной охоты» ведущих держав, продолжали оставаться военно-политической периферией.

Заметный прогресс в раскрытии необычной природы новых войн происходил после террористических актов 11 сентября 2001 года. Именно тогда произошла трансформация подходов и взглядов на войну. С того времени исследователи и политики во многих странах начали уделять внимание характеру и политическим аспектам войн нового поколения [5].

Стратегические особенности войн периода глобализации

В XXI столетии в военной стратегии наряду с «нападением» и «защитой» используется еще один фактор — *фактор скорости*.

Другим интересным моментом является то, что войны между ведущими странами, продолжающиеся десятилетиями после Второй мировой войны, ушли в историю. Сегодня в большинстве случаев они применяют свои силы против слабых стран. Это свидетельствует о радикальном изменении характера современных военных конфликтов.

Из всего сказанного можно сделать логический вывод, что научное изучение войн периода постмодерна может развиваться на основе концептуальных систем военной науки, современной политологии и геополитики [6].

Наряду с информационным фактором, который играет решающую роль в современных войнах, необходимо сохранить в поле зрения и политический фактор, поскольку, опираясь на последние достижения в области военно-технической революции, принимаются несправедливые политические решения по поводу военных действий, вводятся санкции, и это является присущим свойством войн нового поколения.

Наконец, неотъемлемой особенностью периода постмодерна является подчинение принятых санкций-решений о военных действиях политике «двойных стандартов».

Одна из важных заслуг К. Клаузевица как классического теоретика войны (1780–1831) состоит именно в том, что он впервые охарактеризовал войну как продолжение государственной политики насильственными средствами, т.е. средствами вооруженной борьбы [7].

Немецкий ученый Г. Мюнклер в своей книге «Новые войны» отмечает: «Клаузевиц описывал войну как «подлинного хамелеона», всегда изменчивого и меняющего свой облик в зависимости от различных социополитических условий, в которых она ведется. Клаузевиц пояснил эту метафору, выделив три элемента войны: 1) насилие как первоначальный ее элемент; 2) творчество,

миссия стратегов; 3) рациональность политиков, принимающих решения» [8].

Это не только определение войны в качестве категории военной политологии, а исходное положение системного анализа войны, которое политику государства рассматривает как определяющий императив войны. Именно политические цели государства составляют системообразующий фактор его военной организации. Как утверждал Клаузевиц, политические намерения являются целью, война же только средство, а никогда нельзя мыслить средство без цели [9].

Политические цели войны Клаузевиц разделил на ограниченные (частичное ограничение суверенитета противника) и неограниченные (полное политическое уничтожение противника). Если политические цели осуществляются со стороны политической системы, то военные цели достигаются вооруженными силами. Например, стратегическое ядерное сдерживание угрозы агрессии путем «ядерного баланса» («баланс устрашения») является политической целью, а в случае агрессии поражение экономики противника в ответном ударе следует отнести к военным (стратегическим) целям. Однако видимое противоречие целей не нарушает того глубокого единства, внутренней связи и взаимообусловленности между эффективностью «ядерного баланса» и эффективностью ответного удара [10].

Необходимо отметить, что, анализируя классическую форму ведения войны, исследователи не обратили внимания на фактор «скорость и информация», это еще раз доказывает необходимость формирования постмодернистской теории войны. Спектр используемых инструментов в современных войнах наряду с фактором скорости варьируется от традиционной пропаганды и агитации до применения новейших технических средств [11].

Как отмечает автор исследования, суть этих операций состоит в отказе от физического уничтожения противника. Основное внимание при этом уделяется изменению поведения врага до такого уровня, что он начинает психологически настраиваться на возможные результаты от капитуляции и отказа от вооруженного сопротивления. В это время новые средства воздействия не исключают применение силы, однако главное внимание уделяется применению таких несиловых средств, как информация, психологическое давление и т.д.

Одновременно предусматривается использование дипломатии, экономическое и политическое давление на противника. Такой подход, по сути, означает применение силы, однако не только с целью уничтожения вооруженных сил и материальной инфраструктуры противника, но также для воздействия на его психологическое состояние, даже на мышление.

Теоретическое осмысление войн и вооруженных конфликтов XXI века поставили перед исследова-

телями новые задачи. Одной из них является поиск ответа на вопрос: как в условиях огромного технологического разрыва, многократной разницы в военной и экономической мощи слабой стороне победить сильного противника?

Уточнить представления об особенностях современной войны можно с помощью так называемого фактора асимметрии [12]. Термин «асимметрия» привлекает все больше внимания исследователей, однако используют его часто недостаточно точно [13].

Исторически существовала идея о возможности победить большие армии с небольшой силой, «сильных с умом слабых или обманом», это нашло свое отражение в легенде о противостоянии Давида и Голиафа в долине Эла три тысячи лет тому назад [14].

Другими словами, в современной войне мобилизация всех возможностей для правильной оценки потенциала победы обусловила формирование асимметричной парадигмы.

В современных межгосударственных отношениях отмечается в основном два мотива в возникновении конфликтов: 1) борьба за выживание маленьких государств; 2) амбиции великих держав, которые претендуют на роль гегемона. Асимметричные политические стратегии проявляются в военно-политической сфере, в проведении асимметричных военных операций и в появлении асимметричных угроз. Следует отметить, что немало исследователей находят стратегические и тактические сходства между моделями классической войны и партизанскими войнами, теоретические основы которых разработаны Мао Цзедунем. Мао Цзедун отказался от принципа ускорения военных действий, поскольку его «крестьянская армия» не смогла бы одержать победу над большой армией, в качестве стратегии партизанской войны он выбрал «долгую, изнурительную войну». Таким образом старался превратить «свою слабость в силу», вызвать у врага истощение (например, война во Вьетнаме) [15].

В противоположность этому в асимметричных войнах воюющие стороны имеют одинаковые темпы [16, с. 48].

Достижения в области военной информации и применение высокоточных технологий изменили характер асимметричных войн с точки зрения скорости и времени. Асимметричные войны нередко возникают, когда другая сторона ощущает опасность от превосходящего ее противника и не может ответить ему симметрично, используя типологически те же силы и средства проецирования угрозы, которые использует тот. События 11 сентября показали, что никакая технология не может страховать сверхдержаву от угроз. В режиме реального времени весь мир стал свидетелем того, как в этом террористическом акте фактор

скорости было использовано в качестве оружия против самого противника.

В военной истории немало кампаний, выигранных вооруженными силами, которые имели симметричные возможности. В 1989 году в издании *Marine Corps Gazette* была опубликована статья, авторы которой положили начало дискуссии о «войнах четвертого поколения». Существуют идеи и факторы, определяющие сущность войн четвертого поколения, вызывающие асимметричную войну. Некоторые из них были охарактеризованы исследователями. Первой идеей является «приказ, ориентированный на выполнение боевой задачи». Каждый раз переход к новому поколению был отмечен все большим рассредоточением сил на поле боя.

Второе – это снижение зависимости от централизованной системы логистики. Рассредоточение вместе с всевозрастающим значением быстроты потребует высокой степени готовности к тому, чтобы поддерживать существование за счет окружающей местности и противника. Третий элемент, который, вероятно, унаследует четвертое поколение, – это больший акцент на маневр. Массирование и огневая мощь перестанут быть решающим фактором. Четвертой ключевой идеей станет направленность действий на достижение внутреннего коллапса сил противника, а не на их физическое уничтожение. В целом представляется, что военные действия четвертого поколения будут в высшей степени рассредоточенными и по большей части неопределенными; разделительная черта между миром и войной будет размыта вплоть до полного исчезновения [17].

Асимметричные угрозы требуют совершенно новых стратегий противодействия им. Важнейшими формами и способами такого противоборства являются терроризм, партизанская война, «цветные» революции, провоцирование экономических кризисов и др. Существенным элементом повышения эффективности противоборства нового типа является стратегическое информационное противоборство, используемое для управления поведением противостоящей стороны. Полученные практические результаты послужили инициатором новой волны интереса со стороны иностранных военных экспертов к проблеме совершенствования научно-методических основ противоборства в условиях глубокой трансформации современного общества под влиянием процессов глобализации и осмысления понятия «четвертое поколение противоборства».

Революция в военном деле в ее технологических проявлениях действительно меняет характер военных операций как в масштабных конфликтах, так и в войнах малой интенсивности, но связанные с РВД изменения в системе боевых действий не влекут за собой автоматически изменений при-

роды военного конфликта. Сама технология мало влияет на то, каким образом военная сила используется в политике. Рассмотрения только технологического фактора недостаточно для теоретического осмысления политических аспектов современной войны и выработки практических рекомендаций для военного планирования. Заметна и тенденция к «приватизации» военно-силовых полномочий государств: стало распространяться (не афишируемое Вашингтоном) использование гражданских подрядчиков в целях обеспечения правопорядка в Ираке. Государство оказывается заинтересованным в снятии с себя части функций, связанных с использованием военной силы [5].

Итак, на глазах происходят изменения, которые ведут к существенным изменениям сложившейся системы «центр – полупериферия – периферия», что также является причиной значительных региональных и глобальных конфликтов. Пространство, которое имеет тяжелые последствия проекта «Большой Ближний Восток», охвачено войнами. Всё больший вес приобретает Азиатско-Тихоокеанский регион, возникла структура БРИКС (Бразилия, Россия, Индия, Китай, Южно-Африканская Республика), Россия делает первые шаги по интеграции постсоветского пространства, Иран и Турция претендуют на роль региональных лидеров (а возможно, и на глобальную роль, если получится возглавить исламский мир). Совет сотрудничества арабских государств Персидского залива идет по пути Западной Европы, формируя основы единой финансово-экономической политики и военной системы.

Систематизируя основные тенденции и особенности войн эпохи глобализации, приведенные в статье, можно отметить следующее:

- тенденции «приватизации» военно-силовых полномочий государств, «коммерциализации» войн со стороны военно-промышленных комплексов;
- транснационализация войн. В этих войнах, обусловленных глобализацией международного терроризма, государственные границы не играют никакой роли и в то же время они не являются межгосударственными войнами (например, самопровозглашенный ИГИЛ);
- использование высокоточной технологии для поражения целей;
- открытое использование войн между субъектами, которые не имеют легитимного государственного статуса (*guerra-партизан*);
- демилитаризация войны – ведение боевых действий без живой силы с помощью дронов (беспилотными самолетами) и т.д.;
- рост значения фактора информационного превосходства как наиболее эффективного и перспективного средства достижения военно-политических целей;

- снижение зависимости от централизованной системы логистики;
- большой акцент на маневр;
- направленность действий на достижение внутреннего коллапса сил противника, а не на их физическое уничтожение;
- военные действия будут по большей части неопределенными, разделительная черта между миром и войной будет размыта вплоть до полного исчезновения;
- наряду с информационным фактором должен учитываться также политический фактор. Так, опираясь на последние достижения в области военнотехнической революции, принимаются несправедливые политические решения по поводу военных действий, вводятся санкции, все это является присущим свойством войн нового поколения;
- подчинение принятых санкций-решений о военных действиях политике «двойных стандартов» стало неотъемлемой особенностью периода постмодерна;
- говоря о войнах эпохи глобализации, необходимо отметить, что процессы, идущие в настоящее время в мировой цивилизации, однозначно говорят о приближении крупномасштабных военных конфликтов. Можно сказать, что ярким примером являются наращивания масштабов гонки вооружений, которые отмечаются почти во всех регионах планеты, особенно в Азиатско-Тихоокеанском регионе и арабском мире;
- попытки самопровозглашенного ИГИЛ, который приобрел самую жестокую форму международного терроризма в XXI столетии, создать «Великий халифат» создавали условия для испытания новых форм войны. Тактика коалиционных сил в войне против террористических групп и комбинирование традиционной «стратегической тройки» (воздух – земля – море) с различными инновациями, стремление большинства крупных стран мира вести совместные операции с использованием результатов военной информационной революции также относятся к упомянутым новшествам.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Creveld M. van. *Technology and War II: Postmodern War?* / Martin van Creveld // *The Oxford History of Modern War* / ed. C. Townshend. – New York : Oxford University Press, 2000.
2. Mudren S.W. *The Problem of Force: Grappling with Global Battlefield* / S.W. Mudren. – Boulder : Lynne Rienner Publishers, 2009.

3. Tucker D. *Terrorism, Networks, and Strategy: Why the Conventional Wisdom is Wrong* / D. Tucker [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.hsaj.org/articles/122>.
4. Гладуэлл М. Давид и Голиаф: Как аутсайдеры побеждают фаворитов / Малкольм Гладуэлл. – 2014.
5. Степанова Е.А. Государство и человек в современных вооруженных конфликтах / Е.А. Степанова // *Международные процессы*. – 2008. – Т. 6. – № 1(16).
6. Ассиметричные войны четвертого поколения [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://politinform.su/>.
7. Creveld M. van. *The Transformation of War* / Martin van Creveld. – New York : Simon & Schuster Inc., 1991 ; Raymond Aron, *Der permanente Krieg*, Frankfurt/M., 1953.
8. *Past Revolutions Future Transformations: What Can the History of Revolutions in Military Affairs Tell Us About Transforming the U.S. Military?* MR-1029-DARPA. RAND. – 1999. – P. 42.
9. Clausewitz C. von. *On War* / Carl von Clausewitz ; ed. and transl. by Michael Eliot Howard and Peter Pare. – 1989. – 752 s.
10. Балувев Д.Г. Личностная безопасность: международно-политическое измерение / Д.Г. Балувев. – Нижний Новгород : Изд-во ННГУ, 2004 ; Балувев Д.Г. Конфликт, которого никто не ждет / Д.Г. Балувев // *Pro et Contra*. – 1998. – Vol. 3 ; Балувев Д.Г. Приватизация военно-силовых функций государства и ее последствия мировой системы и для России / Д.Г. Балувев // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2004. – № 3. – С. 64–70.
11. Дериглазова Л.В. Асимметричные конфликты: уравнение со многими неизвестными / Л.В. Дериглазова. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 2009.
12. Arreguin-Toft I. *How the Weak Win Wars. A Theory of Asymmetric Conflict* / I. Arreguin-Toft // *International Security*. – 2001. – Vol. 26. – No. 1. – P. 93–128. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://web.stanford.edu/class/polisci211z/2.2/Arreguin-Toft%20IS%202001.pdf> ; Paul T.V. *Asymmetric Conflicts: War Initiation by Weaker Powers* / T.V. Paul. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994.
13. Балувев Д.Г. Политика в войне постиндустриальной эпохи / Д.Г. Балувев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.intertrends.ru/nineth/002.htm>.
14. Войны 4-го поколения (4GW) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://war-conflicts>.
15. За кулисами гражданской войны в Китае [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://militera.lib.ru/h/lavrenov_popov/03.html.
16. Балувев Д.Г. Личностная безопасность: международно-политическое измерение / Д.Г. Балувев. – Нижний Новгород : Изд-во ННГУ, 2004.
17. «Ассиметричная война» четвертого поколения [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://topwar.ru/>.

Баштанник О.В.

Новий інституціоналізм у політико-інституційній парадигмі: конкретизація змісту поняття та параметрів дослідницької стратегії

Розвиток нового інституціоналізму сприяє трансформації традиції епістемологічної концептуалізації політико-інституційної теорії як цілісної парадигми. Його характеризує застосування полідисциплінарного комплексу підходів до аналізу норм, структур та процесів, які мають значення на різних рівнях організації політичної спільноти.

Ключові слова: інститут, інституція, новий інституціоналізм, політико-інституційна парадигма, дослідницька стратегія.

и процессов, которые имеют значение на разных уровнях организации политического сообщества.

Ключевые слова: институт, институция, новый институционализм, политико-институционная парадигма, исследовательская стратегия.

Development of new institutionalism promotes the transformation of epistemology conceptualization of political-institutional theory tradition as the complete paradigm. It characterized the usage of multidisciplinary approaches to the analysis of complex regulations, structures and processes that are relevant to the different levels of political community.

Key words: institution, institution (as a rule), new institutionalism, political-institutional paradigm, research strategy.

УДК 321

Баштанник О.В.,
кандидат політичних наук,
старший викладач кафедри політології
Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара

Развитие нового институционализма способствует трансформации традиции эпистемологической концептуализации политико-институционной теории как целостной парадигмы. Его характеризует применение полидисциплинарного комплекса подходов к анализу норм, структур

Визначення логіки розвитку політико-інституційної теорії в рамках утвердження єдиної парадигми надає змогу трактувати різні її напрями як результат еволюційних перетворень теорії та поєднати їх в одну широку наукову течію. Це стосується як розроблення нових гіпотез у рамках політико-інституційної парадигми, так і суттєвого оновлення методологічного арсеналу інституціоналізму політичної науки. Важливо зрозуміти, яким чином у новому інституціоналізмі (як частині комплексної дослідницької стратегії політико-інституційної парадигми політичної науки) фіксуються трансформації загальної теорії інституціоналізму політичної науки. Необхідно також конкретизувати особливості, що дозволяють ідентифікувати розроблення з використанням досить різноспрямованих традицій аналізу як складника окремої аналітичної програми.

Новий інституціоналізм базується на комплексній методології дослідження – учені прагнуть довести конкретні гіпотези через використання різноманітних можливостей наукового обґрунтування аналітичних висновків. У працях вітчизняних та зарубіжних дослідників – таких як Дж. Марч та Й. Олсен, Г. Петерс, П. Холл та Р. Тейлор, Л.Л. Бунецький, А.Ф. Колодій, А.С. Романюк, О.І. Зазнаєв, П.В. Панов, С.В. Патрушев та ін. – знаходить своє відображення його загальна евристична спрямованість. Але загальноприйнятого усталеного підходу щодо бачення сутності нового інституціоналізму як складової частини цілісної політико-інституційної парадигми ще не було сформульовано.

Мета статті полягає у конкретизації змістовного наповнення поняття нового інституціоналізму та

основних параметрів його дослідницької стратегії. Ця мета реалізується через виконання таких завдань: 1) уточнити змістовну сутність нового інституціоналізму як одного з напрямів політико-інституційної парадигми політичної науки; 2) виокремити теоретико-методологічні особливості, що характеризують специфічні ознаки дослідницької стратегії нового інституціоналізму.

Новий інституціоналізм на початку свого становлення був тісно пов'язаний із дослідженням трансформаційних процесів у політичних системах, що стали на шлях демократичного транзиту. Виявилося, що ці процеси вимагають більш поглибленого аналізу, ніж той, що провадився досі в руслі розроблень транзитології чи теорії модернізації. Дослідження, концептуальна основа яких формується в період 70–80-х рр. XX ст., Д. Аптер, погоджуючись із більшістю, визначає як початок теоретизації у неоніституціональному руслі із притаманною їй широтою дисциплінарного, методологічного та емпіричного базису побудови новітніх дослідницьких розроблень [6, с. 53]. Як указує Ф.М. Кирилюк, під час визначення етапів розвитку власне компаративістики вчений торкається загальної проблеми наступності в еволюції наукової теорії. Вона розуміється Д. Аптером як перенесення окремих аспектів старого в нову якість, завдяки чому відбувається забезпечення інтегральності і цілісності прогресу наукового аналізу [6, с. 53]. Новий інституціоналізм доцільно розглядати саме з такої позиції – як прояв тенденції наступності у внутрішній еволюції політико-інституційної парадигми політичної науки, оскільки він визначається вченими як один із її напрямів. Інституційна теорія нового інституціоналізму виводить політичну науку на

новий рівень методологічного статусу, закріплюючи міждисциплінарний тип досліджень як таких, що сприяють напрацюванню нового наукового знання про світ політичного.

Новий інституціоналізм є найбільш наближеним до сучасності комплексом підходів дослідницької стратегії політико-інституційної теорії, розроблення в руслі якої ведуться вже майже чотири десятиліття – від часів публікації у 1984 р. статті Дж. Марча та Й. Олсена «Новий інституціоналізм: організаційні фактори в політичному житті» [14]. У цій роботі вчені прагнули обґрунтувати ключову ідею нового інституціоналізму – інститути можуть розглядатися і досліджуватися як достатньо автономні актори політики. За твердженням Дж. Марча та Й. Олсена, політика як така є укоріненою в історії та культурі, проте інститути все ж володіють певним ступенем незалежності власних організаційних якостей від швидкоплинних суспільно-політичних процесів [8, с. 12]. Як у структурній, так і в нормативній площині інститути здатні нав'язувати цим трансформаціям власну логіку розвитку, яка може бути скерована різноманітними чинниками неополітичного характеру: від калькуляції прагматичної раціональності до слідування історично сформованим традиціям. Наприклад, проблематика процесів інституціоналізації за демократичного транзиту, що активно розроблялася в теоріях модернізації, посткомуністичних трансформацій, сприяла актуалізації питання про чинники впливу на основні параметри цих процесів.

Під час аналізу посткомуністичних трансформацій С.М. Єлісєєв, екстраполюючи положення теорії економічної конкуренції Д. Нортона на політичну систему, визначає як зацікавленого у збереженні власних інтересів гравця державу, а правилами конкурентної гри називає параметри виборної та партійної системи [3, с. 75]. Запозичене спершу економічною наукою, а потім і політологією з теорії ігор схематичне уявлення акторів взаємодії (зокрема політичних) як учасників певного роду гри, що прагнуть отримати контроль за правом встановлювати та змінювати її правила, акцентує на ще одній характеристиці нового інституціоналізму – особливості реалізації індивідуальних інтересів у рамках інституційних обмежень постають як рівноправний об'єкт вивчення. Інститути володіють здатністю створювати формальні та неформальні обмеження на шляху реалізації тих інтересів, що несуть загрозу для їх існування і розвитку в певному напрямі та середовищі. Дослідниця Е. Остром стосовно визначення характеристик простору існування інституту ввела поняття арени взаємодії, яка включає в себе ситуацію взаємодії та характеристику її акторів [1, с. 8]. Водночас характер як нормативної, так і структурної організації політичного життя в системі здатний створювати перепони для конструювання правиль-

ної арени взаємодії – нормального взаємовпливу середовища та інститутів або, навпаки, полегшувати дію деструктивних факторів на формування політичного курсу інститутами.

Новий інституціоналізм на початку його утвердження (а подекуди і на сьогодні [9; 15]) часто характеризували швидше як критичну орієнтацію стосовно пояснення ролі суспільних інститутів у теоріях політичної науки та інших галузях знання, але не як окрему дослідницьку стратегію політичного аналізу [7, с. 9]. Проте посилена критика, яка мала місце на ранніх етапах його розвитку, виконувала важливу мету – завдяки використанню іноді складно поєднаних між собою концептуальних положень у новому інституціоналізмі підкреслити роль взаємозалежності між індивідами та політичними інститутами [15, с. 738]. Дослідницька стратегія, що використовується вченими в цьому напрямі політико-інституційної парадигми політичної науки, дозволяє досягти такого рівня прогресу в інституційній теорії – концептуалізується диференціація інститутів, що розуміються як правила гри, та організацій, функціонування яких задається цими правилами. Обидва феномени структурують соціальне життя, є тісно взаємопов'язаними, але нормативні конструкти феномена інституту володіють пріоритетним значенням стосовно політичної організації його буття [2, с. 53]. Таким чином, саме трансформація правил поведінки, які становлять сутнісну основу інституту, повинна спричинити видозміну його організаційної структури.

Нові правила поведінки виникають у процесі становлення та тривалого відтворення практик взаємодії індивідів щодо регулювання відносин у певній сфері суспільного життя. Відбувається поступова неформальна інституціоналізація цих практик, які можуть не співпадати з політичним курсом формальних інститутів. У такому разі організаційна структура інституту або трансформується і приходить у відповідність до нових норм, або деформується через співіснування у єдиному організмі відмінних норм та процедур. Особливе місце тут посідає вплив історичних процесів на сутність інституційних трансформацій та середовище їх перебігу – залежність від попереднього неефективного вибору може ускладнювати або робити неможливими бажані чи необхідні характер, масштаб та швидкість інституційних змін [12, с. 955–956]. З одного боку, це стабілізує інституціональну систему та сприяє встановленню наступності у владних відносинах, з іншого – призводить до розриву між розвитком суспільних відносин та системи їх регулювання, що є причиною використання неформальних практик взаємодії акторів політики.

Як зазначає С. Белл, оформлення в політичній теорії нового інституціоналізму у 80-х рр. XX ст. знаменувало собою остаточне повернення катего-

рії «політичний інститут» у науковий аналіз після «поведінкової революції» 60–70х рр. [10]. Утім у новому інституціоналізмі дослідження поведінки індивідів не відкидається повністю – формулюється концепція логіки відповідності, яка полягає в тому, що інститути в певному сенсі наділяють силою та конструюють політичних акторів (зокрема персоналізованих), що може робити їх більш або менш здатними діяти відповідно до певних приписів [11, с. 4]. Загалом у розвідках про використання цієї дослідницької стратегії вченими вважається, що діяльність індивіда зумовлена двома основними мотивами: логікою очікуваних наслідків та логікою відповідності [12, с. 949–952]. Перша з них полягає в укладенні домовленостей між акторами, які додержуються раціональних стратегій контрактної взаємодії щодо розподілу певного типу ресурсів та благ, а друга характеризує прагнення бути відповідними у своїх діях до певних правил, які на основі соціальних кодів визначають роль та місце актора у політичному процесі [12, с. 954–955]. Застосування логіки відповідності щодо інтерпретації поведінки актора в інституціональній системі є одним із ключових параметрів концептуалізації політичного інституту як правила поведінки – інституції.

Саме правила визначають відповідність дії певним зразкам, тих, хто вказує на цю відповідність, а також традицію інтерпретації поведінки. Таким правилам слідують, тому що визнають їх як правильні, очікувані та легітимізовані роллю, ідентичністю, приналежністю до певної групи або спільноти, етикою, практикою та очікуваннями інститутів [13, с. 1–7]. Тобто політичні інститути є тими каналами, які нормативно закріплюють та організаційно структурують вплив правила на поведінку акторів, визначаючи систему покарань та заохочень за дії, спрямовані проти функціонування інституту або на його відтворення. Теза про те, що інститути мають значення (як об'єкти дослідження), може бути розширена до твердження про те, що цього значення їм надає усталеність регулятивної ролі та деяка незалежність від конкретно індивідуального буття [16, с. 4–5]. Однак наділити політичний інститут такими якостями можуть лише індивіди у процесі колективної, специфічним чином оформленої політичної діяльності на конкретному історичному проміжку часу, що вказує на залежність характеристик структур та норм від епохи їх конституалізації в інституціоналізованих практиках суспільно-політичної взаємодії. При цьому колективні рішення не є простою сумою індивідуальних стратегій вибору тих чи інших практик, оскільки вони формуються під організаційним тиском інститутів [8, с. 10]. Політичні інститути також розглядаються вченими як незалежні актори політики із притаманними їм цілями та інтересами.

Необхідно зазначити, що майже мультиплікаційне зростання кількості досліджень, котрі позна-

чаються як розроблені в рамках нового інституціоналізму політико-інституційної парадигми політичної науки, часто викликає скептицизм стосовно співмірності їх емпіричної бази, методологічних орієнтирів та валідності висновків. Деякі вчені відзначають, що цей напрям інституціоналізму, окрім твердження про значимість та автономність інститутів, спирається переважно на принципи аналізу і концептуальні інструменти економічної теорії за раціоналізованого визначення ролі індивіда в соціальних процесах [4]. Ці аспекти на сьогодні мають місце в окремих його версіях та справді були більш значимі на початку розвитку нового інституціоналізму в політичній науці, який спричинили трансформації в концептуальній основі економічної теорії. Окрім цього, спостерігаються певні прояви неконгруентності вихідних постулатів теорії і результатів їх концептуалізації. Наприклад, коли здійснюється аналіз інституціональних трансформацій через посилення на феномен залежності від обраного шляху, вдається більшою мірою пояснити механізм укріплення стабільності в політичній системі [5, с. 17]. Проблемним у новому інституціоналізмі залишається виокремлення безпосередньо тих факторів, які в конкретній ситуації здійснюють регулювання поведінки акторів у просторі дії інституційних обмежень, а також велика кількість різноманітних тлумачень сутності інституту, які досить важко синтезувати в комплексне деталізоване визначення [16, с. 5–6].

Утім навіть поверхневий розгляд критики дослідницької стратегії нового інституціоналізму ілюструє лише той факт, що у цьому напрямі інституційного аналізу за фасадом вихідних гіпотез не завжди видається можливим розгледіти глибинні мотиви реалізації стратегій вчених. Так, засновники цього напрямку політико-інституційної парадигми політичної науки Дж. Марч та Й. Олсен наголошують, що практично вся діяльність учених-інституціоналістів в узагальненій схемі спрямована на визначення того, яким чином пов'язані нормативні надіндивідуальні регулятори поведінки, результати особистісного процесу пізнання та соціальний контроль у проектуванні індивідами інститутів і забезпеченні їх функціонування [11, с. 20]. Звісно, що для реалізації подібного роду досліджень необхідним є не лише розширення безпосередньо предметної сфери аналізу, методологічного інструментарію (часом із використанням підходів із біології, психології, економіки та ін.), а також переструктурування наявної теорії та встановлення нових логічних зв'язків між її елементами. Різноманіття в концептуальних побудовах вчених надає цій дослідницькій стратегії необхідного аналітичного простору та деталізації для осмислення політичних феноменів у сучасному світі, які перебувають у тісному зв'язку з розвитком суспільно-

економічних процесів на різних рівнях їх перебігу.

Таким чином, новий інституціоналізм можливо визначити як дослідницький напрям політико-інституційної парадигми політичної науки, аналітичні пріоритети якого полягають у застосуванні широкого комплексу міждисциплінарних підходів до аналізу норм, структур та процесів, які впливають на перебіг реалізації владних відносин на різних рівнях організації політичної спільноти. Використання характерної для нового інституціоналізму дослідницької стратегії дозволило досягти такого рівня прогресу в інституційній теорії – концептуалізується диференціація інститутів, що розуміються як правила гри, та організацій, функціонування яких задається цими правилами, при цьому індивіди визначаються впливовими учасниками політичних процесів у рамках інституційних обмежень.

Дослідницька стратегія нового інституціоналізму розвивається в рамках певних евристичних параметрів, що розкривають його як специфічний напрям у політичній науці та дозволяють провести дослідження, що охоплює необхідні аспекти емпіричної реальності, і сформулювати висновки, які максимально відповідають фактам дійсності:

1) для аналітика мають значення всі можливі фактори впливу на політичний процес та навіть неструктуровані складники інституційної політичної системи держави, які можуть бути вивчені науковим чином;

2) завдяки концептуальному спадку політологічних дослідницьких програм біхевіоризму та постбіхевіоризму в аналітичний простір політико-інституційної теорії потрапляє індивід як самостійний суб'єкт політики;

3) в інституційних студіях не відкидається значення ідеологічного аспекту сутності явищ та процесів політики (які є важливими), але теоретичні розроблення переважно здійснюють критичний аналіз впливу цього чинника на предмет дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Айвазова С.Г. Институционализм и политическая трансформация России / С.Г. Айвазова, П.В. Панов, С.В. Патрушев и др. – М. : РАН, 2005. – 41 с.

2. Бусыгина И.М. Общественно-политический лексикон / И.М. Бусыгина, А.А. Захаров. – М. : МГИМО ; УН-Т, 2009. – 276 с.

3. Елисеев С.М. Выйти из Бермудского треугольника: о методологии исследования посткоммунистических трансформаций / С.М. Елисеев // Полис. – 2002. – № 6. – С. 71–82.

4. Єремєєва Н.В. What is new in new institutionalism? / Н.В. Єремєєва // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – Вип. 14. – Х., 2008. – С. 75–79.

5. Зазнаев О.И. Вторая молодость «долгожителя»: концепт «политический институт» в современной науке / О.И. Зазнаев // Проблемы политической науки. – Казань : Центр инновационных технологий, 2005. – 154 с.

6. Кирилюк Ф. Методологія компаративного аналізу політики Девіда Аптера / Ф. Кирилюк // Вісник Львівського університету. Серія «Філософсько-політологічні студії». – 2010. — Вип. 1. – С. 47–59.

7. Патрушев С.В. Институционализм в политической науке / С.В. Патрушев // Институциональная политология: Современный институционализм и политическая трансформация России. – М. : ИСП РАН, 2006. – 600 с.

8. Патрушев С.В. Институциональная политология: четверть века спустя / С.В. Патрушев // Современные институциональные исследования: состояние, проблемы, перспективы. – 2009. – № 3. – С. 5–19.

9. Романюк А. Новий інституціоналізм та поняття інституту в політичній науці / А. Романюк. // Вісник Львівського університету. Серія «Філософські науки». – 2006. – Вип. 9. – С. 190–199.

10. Bell S. Institutionalism: Old and New / S. Bell [Electronic resource]. – Access mode : <http://espace.library.uq.edu.au/eserv.php?pid=UQ:9699&dsID=Institutionalism.pdf>.

11. March J.G. Elaborating the “New Institutionalism”/J.G.March,J.P.Olsen/WorkingPaper.–2005.– № 11. – 28 p.

12. March J.G. The Institutional Dynamics of International Political Orders / J.G. March, J.P. Olsen // International Organization. – 1998. – Vol. 52. – № 4 (Autumn). – P. 943–969.

13. March J.G. The logic of appropriateness/J.G. March, J.P. Olsen // Working Paper. – 2009. – № 4. – 28 p.

14. March J.G. The new institutionalism: organizational factors in political life / J.G. March, J.P. Olsen // The American Political Science Review. – 1984. – Vol. 78. – № 3 (September). – P. 734–749.

15. McGinnis M.D. Rebellion, Religion, and Rational Choice Institutionalism: Towards an Integrated Framework for Analysis / M.D. McGinnis [Electronic resource]. – Access mode : <http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordId=534142&fileId=625444>.

16. Peters G.B. Institutional Theory: Problems and Prospects / G.B. Peters // Political Science Series. – 2000. – № 69. – 28 p.

Busheva S.M.

Pivotal interests of the Israel lobby in the United States

This analysis underlines the pivotal elements of Israel lobby organization in order to reveal the manufactured controversy matter. These aspects are consolidated by numerous tools and historically formed methods as a vector of collaboration and impact. Hence, the impetus of ethnic group creates a theatre of interactions that is beneficial and promotes relations between hegemonic United States and strategically important Israel country.

Key words: alliance, collaboration, institutionalization, leverage, suspended state.

У статті підкреслено основні елементи впливу ізраїльського лобі, що використовуються для створення театру політичних котроверсій. Дослідження охоплює опис аспектів, об'єднаних численними історично сформованими методами, які є вектором співпраці та впливу. Таким чином, важливо наголосити, що імпульс етнічної групи створює арену для взаємодії, які є корисними і сприяють розвитку відносин між гегемонічними Сполученими Штатами

Америку та стратегічно вигідним для них Ізраїлем.

Ключові слова: важелі політичного впливу, гегемон, інституціоналізація, союзництво, співпраця.

В статье подчеркнуты основные элементы влияния израильского лобби, которые используются с целью создания театра политических котроверсий. Исследование охватывает описание аспектов, объединенных многочисленными исторически сложившимися методами, которые являются вектором сотрудничества и влияния. Таким образом, важно отметить, что импульс этнической группы создает арену для взаимодействий, которые являются полезными и способствуют развитию отношений между гегемоническими Соединенными Штатами Америки и стратегически выгодным для них Израилем.

Ключевые слова: рычаги политического влияния, гегемон, институционализация, союзничество, сотрудничество.

УДК 327:316.32

Busheva S.M.,
Postgraduate Student at Department of
Theory and History of Political Science
Ivan Franko National University of L'viv

Current research focuses on the thorough analysis of the Israel lobby phenomenon, which emphasizes the topicality of the proposed subject through the prism of the various exemplifications.

This study centralizes and identifies leverage mechanisms that were formed throughout the historical and political interests that backed the alliance of hegemonic country and Middle East representative in the most unusual and supportive manner, which has a decisive meaning for the future explorations in this field of studies.

Therefore, this investigation highlights the crucial role of mutual collaboration and derives the explanation of these relations' complexity through the prism of diligent literature review.

According to Nina Mast research, on the one hand, it is completely obvious that the United States does not prefer to veil their ties with Israel, but, on the other hand, the pro-Israel interest groups are motivated by the peculiar strategy and their major goal remains non-transparent [4, p. 2]. The author underlines that this kind of partnership is conditioned by a multitude of reasons and the most remarkable influence was the great historical input, religious and of course the social factor. The fact that the young country of the United States and flexible political system boosted the incorporation of the lobby in the state apparatus of the Western World was one of the core elements of Israel impact realization. Considering the unstable situation among the Arab countries and their ambiguous political view, Middle East plans of the White House have become rather a successful solution than a mistake.

It is important to underscore that there were a lot of cases lead by the Israel lobby, for instance, the

Iraq War and the most recent Arab Spring that could be specified separately by the Egypt example [4, p. 3]. In addition, the last but not least exemplification is the Iran's nuclear program that has been explicitly connected with the issue of Israel role in the US political regulations. However, there many controversial points, but the comprehensive image of the wide range of circumstances and occurrences as a result of affairs in the Middle East deduces an indisputable reality of the Israel ratings and power.

Mast highlights that there is a peculiar interpretation proposed by the Israel Lobby that claims their efforts to be concentrated primarily on the legitimization of the main interests of American Jews [4, p. 6]. Furthermore, the organization states that the issue of national interest is, in fact, weak over the government. The Lobby's theory was never implicit but only depended on the policies, which usually were favorable to Israel. In addition, the government might and easily cancel the voices of the Lobby in some cases.

The representatives of pro-Israel groups argue that their organization is overestimated as a strong financial giant. Moreover, they claim that there is a multitude of even more influential lobbies. Hence, they point that cliché and criticism are based on mainly and as a rule on the anti-Semitism propaganda toward American-Israeli [4, p. 7]. Israel Lobby adherents steadily emphasize that Middle East region is a hot spot and the state of Israel is the friend not a foe to the United States because of their faith in the democratic principles. It is noteworthy to mention that fundamentalism is widely spread around the Arab countries and the terrorism concept ignores the generally approved idea of the genuine democracy. Therefore, the prob-

lematic of the national security issue is deeply rooted in the benefits of the United States collaboration with Israel.

Elvira King emphasizes the leadership of the USA while the author also points that European side has an impact on the Middle East situation. This statement is completely obvious as the traditional financial support is held on the basis of the realistic estimation of the possible outcomes and neutral position in comparison with the hegemonic West [3].

Mark Weber highlights that Israel deserves the political power that it is enabled with because of the oppression and violations that were done against the Jewish nation. The author proposes a number of various arguments and claims that there are proves of international law weakness. In addition, Weber underlines that United Nations resolutions were also useless in sense of efficiency [7]. There was a multitude of practices when extra-judicial killings were ignored. Moreover, it is necessary to mention that military aggression was a wide-spread phenomenon as well.

Thus, on the one hand, the controversy about lobby's influence might be perceived as a fish story by the sceptics, but on the other hand, this partnership is also a tactical protectorate gained by the years of loyalty and faith in the national interest principles and democratic standards. However, there are many instances of Israel's policies focused on the rough isolation of Palestinians. The critical approach would definitely use this historical fact to describe Israel's actions as the behavior of a vermin that hides its initial purposes under the benevolent assertions.

David Greenberg shares a certain opinion regarding the cornerstone dilemma about the limitless power of pro-Israel side interests in the United States. The authors propose that paralyzed mechanism of general national cognition in terms of political thinking has significantly decreased. It is important to emphasize that the loss of public attention to this matter has also contributed to the development of lobby's influence abilities and leverage tools, which have deeply rooted in the political hierarchy [1]. However, the Israel state is literally cherished, but instability in the Middle East region is provoked by the hegemonic efforts centralized in the arms of an ethnic lobby. For example, the Palestinians are subdued and exposed by constant tension, violent oppression and various negative impulses of their neighbors. This issue requires the specific institutionalized security arrangement that would bring the legal resolution of the political aggression expressed by Israeli.

These relations are not explicitly opened for the general observation. The problematic of this assertion goes far beyond the legal practices of the facts usage because the absolute absence of any written clauses is a burden that would not be evidential and would never reveal the real situation of Israel military disposition. In a case of the war state proclamation,

the secret agreements might cover issue of nuclear weapon reservation. The United States carefully analyze and protect their affairs with its allies on the international arena. Therefore, this model of ties is to some extent obscure. Apparently, this implicitly veiled topic is a matter that helps Israel keep the balance and preserve the beneficial position.

It is necessary to mention the fact that the Middle East partner of the USA has violated the human rights and the prohibition to use weapons, which were generally recognized as the forbidden military tool, for instance, there were booby-traps and dangerous fragmentation bombs, which are the inhumane instrument of pain and destruction. Furthermore, these weapons were supplied by the USA when the Israel state waged the Lebanon war in 1982 [2]. In addition, the Eastern Ukrainian conflict might have had a different outcome and resonance in case the United States participated in it more actively. Hence, the codification of the affairs between Israel and Western hegemon might become either a fair regulation or a casus belli.

It is important to underline that the moral code and collaboration limits are not distinguished or set by the Israel to delineate formal barriers of its interest. The country is explicitly weak without its support that is far in its geographical location, thus, the Israel has a logical permission to erase the matter of limits in order to defend the sovereignty of the state. The USA actions are to some extent blurred especially in terms of coalitions. The Gulf war was one of the most curious and first steps of the Israel country to express their confidence and courageousness as the United States were playing behind the curtain.

As a result of the thorough participation of the Western politicians in the process of preventive war injustice, there were a lot of mistakes done either by the US both by its strategic partner. The war on terrorism was defined as the most important goal of the XXI century and required active decision-making process that would neutralize the threat, which was rapidly spread over the Arab world. Considering the fact, that this occurrence has two sides of the same coin that are rather punishments than rewards for the achievement in the field of human rights protection, the United States failed to take into the account a fact that the Muslim's society is also divided into various adherents of political regimes and moral values. For instance, the case of the Paradise hotel in Kenya where the massive terrorist attack took place in 2002, evoked the fear among Muslim representatives that the war on terrorism is the war against all of their religion adherents [6]. Consequently, the problematic of the strategic goals vectored on the terrorism eradication and baked by the Israel Lobby representatives shed a light on the ambiguous character of this process. Unfortunately, the genuine purpose of this war was distorted by the lack of cognitive freedom of the population exposed to the terrorist's propaganda.

The political climate in the Middle East region is conditioned by the multitude of reasons why the situation remains unstable. The permanent presence of the US forces in this region was fueling the dynamic development of the events. The Israel position was not strong enough to deter the coalition of the Muslim states, thus, the country is trying to take as much advantage as they can from the United States forces while they were taking part in an anti-Baghdad coalition, for example [2]. Therefore, the crucial part of this project is devoted to Israel that was a war engine fuel in the strategic sense.

It is noteworthy to mention the fact that, the both sides are supporting the idea of the suspended state of the institutionalization process in terms of their mutually beneficial affairs. As a result, either the United States both Israel are persuaded that their actions are limitless and based on the complete freedom. Certainly, the main objective of each alliance in the terms of contemporary standards should be primarily focused on the defensive vectors. Considering the organization of NATO as the defensive alliance in accordance with the Warsaw Pact it would be necessary to point that the relations between the U.S. and its Middle East partner are not transparent in the legal sense because the common goal has a lack of pure protection sense [2]. Thus, the Israel Lobby in the United States might be a product of the historical conditions and the part-time interest.

Taking into the consideration the birth of the Israel's country, it would be important to mention that its spirit was initially led by the guidance of the West. There are many explanations of this issue and one of them is interpreted by the factor of the US support. It is necessary to underscore that the problem of Israel and Palestinian countries was raised by United Nations as the burden to human rights principles and norms. They have failed to cope with Jewish assimilation in the Palestina. Therefore, the situation was completely beneficial for Israel to regulate it in the brand new manner. The overt help has a strong political resonance among critics and sceptics that have their personal number of exceptions. For instance, the US authorities might disagree with actions of Israel states policy, but it would not influence the matter of vigorous assistance [5, p. 31].

This Middle East country is more than just a democratic island of the American idea. Furthermore, this occurrence has a tangled concept and derives an explicitly rational explanation of the ties between these allies. The American adherents of Israel state are extremely worried about Jewish political situation in the Arab world. However, there are political figures and media representatives that strive to blacken the reputation of the lobby and its goals, government does not seem to be enthusiastic about their judgments and continues to provide the contribution. This aid is primarily focused on the military, diplomatic and

of course the financial sphere. In addition, the United States emits more than \$3 billion from the national budget annually in order to bake Israel.

The American side has been a greatest chance of Israel's country to gain its independence and to preserve it throughout wartime. Consequently, Jewish nation supported the US in all their conflict processes. It is necessary to point that Richard Nixon administration contributed to their Middle East strategic assert during the October War. Moreover, they have preserved the Israel's state from the intervention of the Soviet army [5, p. 31]. These relations resembled a lawyer's attitude to his client and surprised the world's nations with the unique loyalty of both allies.

Considering the historical retrospective analysis as a brief insight into the Israel Lobby's roots in the US it is important to emphasize that there were many chances of the alliance's collapse, but the paradoxical compromise was a main reason why the collaboration was kept in the balance. However, sometimes Israel's decisions were at odds with the US principles or regulations, but they were never interfered on the international arena. Although, the Washington idea to modify the Middle East region had rather an ambitious character, but throughout the Iraq war they have constantly correlated their intentions with the partner's strategic situation improvement. Thus, the United States concentrated their interest on Israel's support in the Lebanon war as well. Hence, the Washington had on purpose to oppose the calls for a ceasefire. The primary goal was to gain some extra time for Israel for them to go after Hezbollah [5, p. 31]. Consequently, this instance is proposed in order to underline that the US has promoted either wartime alliances both the future perspective interests in case of the Israel. It is difficult to find a perfect match of the similar a state's aid provided to another country with an equal respond for such a durable period.

Finally, this research is emphasizing the Israel lobby phenomenon in the context of the historical retrospective analysis of the last decades and events. It is necessary to underscore that the topicality this investigation has a complex character that is reviewed through a multitude of exemplifications. In addition, the crucial objective of this topic is focused on the main leverage tools that were formed and used by the Israel state in terms of the political interest. Hence, the peculiar support of the Middle East country and the alliance of the two countries that, at the first sight, had nothing in common is one of the fundamental reasons of the ethnic lobby appearance in the United States of America.

Consequently, this study derives a rational explanation of the pro-Israel support expressed in form of the collaboration. In this regard, exploration of the proposed matter would expland understanding of lobbying occurrence as the socio-psychological behavioral pattern.

REFERENCES:

1. Greenberg D. The Campus War over Israel / D. Greenberg [Electronic resource]. – Access mode : <http://democracyjournal.org/magazine/37/the-campus-war-over-israel/>
2. Heacock R. American Support for Israel: An Uncodified Relationship / R. Heacock // The Palestine-Israel Journal. – 2012. – Vol. 4.
3. King E. The Pro-Israel Lobby in Europe: The Politics of Religion and Christian Zionism in the European Union / E. King [Electronic resource]. – Access mode : <https://books.google.com>.
4. Mast N. The Israel Lobby and US Policy in the Middle East: The Iraq War, The Egyptian Arab Spring, and Iran's Nuclear Program / N. Mast // Master's thesis, Dietrich College of Humanities and Social Sciences. – Carnegie Mellon University, 2014.
5. Mearsheimer J.J. The Israel lobby and U.S. foreign policy / J.J. Mearsheimer, S.M. Walt. – N.Y. : Farrar, Straus and Giroux, 2007.
6. At least 12 killed in Kenya hotel blast // The Guardian. – 2002 [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.theguardian.com/world/2002/nov/28/israel.kenya>.
7. Weber M. A Look at the Powerful Jewish Lobby in America / M. Weber [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.rense.com/general27/jlobby.htm>.

Климчук І.І.

Сучасний стан феміністичних досліджень світової політики: емпіричний вимір

У статті проаналізовано новий етап розвитку феміністичних досліджень світової політики з посиланням на гендерний підхід як аналітичний інструмент емпіричного рівня, уточнено предметну сферу та методологію феміністичного дослідження, визначено відмінності щодо наукової позиції між феміністичними теоретиками першої та другої хвилі.

Ключові слова: феміністичні дослідження, гендерний підхід, гендерні відносини, гендерні ідентичності, глобалізаційний вплив.

В статье рассмотрен новый этап развития феминистических исследований мировой политики с ссылкой на гендерный подход в качестве аналитического инструмента эмпирического уровня, уточнена предметная сфера и методология

феминистического исследования, определены различия по поводу научной позиции между феминистическими теоретиками первой и второй волны.

Ключевые слова: феминистические исследования, гендерный подход, гендерные отношения, гендерные идентичности, глобализационное влияние.

In this article we considered new developing stage of feminist studies of world politics with reference on gender approach as analytical tool of empirical level; specified subject sphere and methodology of feminist studies; determined differences in scientific position between feminist theorists of the first and second wave.

Key words: feminist studies, gender approach, gender relations, gender identities, globalization influence.

УДК 327:305-055.2

Климчук І.І.,
здобувач кафедри міжнародних
відносин і дипломатичної служби
Львівського національного
університету імені Івана Франка

Упродовж останніх двох із половиною десятиріч феміністичні теоретики намагалися розглянути традиційні підходи у дослідженні міжнародних відносин із власної перспективи. Однією з перших спроб була критика реалістської теорії міжнародних відносин феміністами першої генерації. Оскільки їхня критика була розвинута на метатеоретичному рівні, відкритим залишалося питання подальшої перспективи феміністичних досліджень із міжнародної політики. У другій половині 1990-х – на початку 2000-х рр. у феміністичній науковій сфері спостерігається зміна поколінь теоретиків. Ця зміна була зумовлена розвитком феміністичних підходів, дисциплінарної політики теорії міжнародних відносин та інтеграцією феміністичних концепцій у державні та міжнародні інститути.

Дослідженням гендерної динаміки на локальному, національному та міжнародному рівні займаються С. Вайтворт, А. Віббен, Дж. Доезема, М. Капріолі, Р. Коннел, В. Макі, К. Мун, Е. Прюгл, Л. Сйоберг, Ш. Хупер, Кр. Чін тощо. Указані автори належать до теоретиків нової формації, що прагнуть втілити гендерну концепцію на емпіричному рівні.

Мета статті полягає у висвітленні розвитку сучасного стану феміністичних досліджень емпіричного рівня світової політики.

Завдання статті – з'ясувати особливості наукових підходів феміністичних теоретиків щодо актуальних процесів світової політики.

Незважаючи на збільшуваний попит на впровадження гендерних досліджень у суспільні науки та успішний розвиток феміністичної теорії у сфері глобальної політики, відчутною залишається відсутність діалогу між феміністами та представниками традиційних підходів. Прагнучи змінити цю ситуацію в дисципліні, представники другого

покоління феміністичних теоретиків позиціюють гендер як центральну аналітичну категорію у дослідженні питань зовнішньої політики, безпеки, глобальної політекономії, екології не лише на рівні абстрактної теорії, а через дослідження конкретного історико-географічного контексту.

Тоді як представники першого покоління кинули виклик класичній школі міжнародних відносин, відстоюючи науковий потенціал феміністичних теоретичних концепцій у межах дисципліни, феміністичні теоретики другого покоління активно працюють у рамках нової мультидисциплінарної теорії міжнародних відносин, що також певною мірою недооцінює феміністичні концепції. Оскільки феміністи першої хвилі наполягали на долученні гендерного підходу до наукового порядку денного дисципліни, відповідно, наступне покоління прагне втілити це завдання на емпіричному рівні.

Ще однією важливою особливістю феміністів другої генерації є те, що до її послідовників належать вихідці з так званого постколоніального «третього світу», які зазвичай здобували освіту на Заході (на відміну від феміністів першої хвилі, які належать до британо-американського академічного середовища). Феміністи нової формації одночасно опираються на теоретичні доробки своїх попередників, прагнучи змінити їхній контекст, прив'язаний до реалій «першого світу», роз'яснюючи водночас постколоніальний контекст, різноманітні внутрішні поділи суспільної диференціації та форми пригнічення.

Наголос на появі феміністичних теоретиків другої генерації не означає, що між різними поколіннями цих вчених відбувся розрив (щодо їхньої наукової позиції). Представники другої хвилі переконані в тому, що вони покажуть як проводити дослідження із застосуванням гендерного підходу

як аналітичної категорії і як ці дослідження впливають на наше розуміння світової політики.

Їхній виклик переслідує дві цілі: вдосконалити процес теоретизування та рівні емпіричних досліджень сфери міжнародних відносин [1]. Пропонована новизна полягає у поєднанні теорії із практикою. Вони прагнуть напрацювати більше емпіричних досліджень та більше емпірично обґрунтованих теоретичних робіт.

Покоління феміністичних теоретиків другої генерації продемонструвало зв'язок гендерного підходу з аналітикою різних процесів та явищ світової політики. Такі теоретики, як С. Вайтворт, К. Мун та К. Чін провели емпіричні дослідження, де можна простежити гендерну динаміку, що водночас відбувається на локальному, національному та міжнародному рівнях та має важливі політичні наслідки для міжнародної сфери [2; 3; 4].

Звісно, деякі галузі теорії міжнародних відносин, зокрема міжнародна політекономія, звикли помічати гендерні аспекти своєї підсфери. Проте помічати гендер в усьому є такою самою помилкою, як цілком його ігнорувати. У рамках феміністичної епістемології гендерна концепція не застосовується для всестороннього роз'яснення і не є водночас ізольованою категорією. Для того, щоб краще пояснити це твердження, розглянемо мережу секс-індустрії, що на сьогодні конкурує з наркотрафіком¹. Для того, щоб збагнути роботу цієї кримінальної мережі, феміністичні теоретики розглянули цілу низку супровідних чинників [7]. Наприклад, у пошуку пояснення структурної нерівності між чоловіком і жінкою, що проявляється за принизливих обставин, коли чоловік змушує жінку до сексу силою, феміністи знаходять певну паралель із нерівною торгівлею між бідними та багатими країнами, що, зокрема, спричиняє потік секс-мігрантів [8, с. 180–206].

Також феміністичні представники другої хвилі добре обізнані зі складністю глобальних владних відносин. Наприклад, у контексті торгівлі людьми для секс-експлуатації вони досліджують специфічні культурно-історичні гендерні конструкції та патерни міжстатевих відносин у країнах, що приймають, та країнах-відправниках, зокрема взаємопов'язані з такими особливими конструкціями, як клас, етнічна, расова приналежність, національність і т. д. Подальші дослідження вивчають форми знання і практики (секс-працівників), що сприяють розумінню різноманітності та взаємозалежної сутності форм пригнічення та жіночого посередництва у ситуації фізичного застосування сили та інших проявів насильства.

Важливим внеском феміністів було пояснення гендерних аспектів міжнародних взаємодій через дипломатичну практику, складні інституційні норми, регуляції та прямі втручання. Як зазначає Е. Прюгл: «Негативною стороною мого дослідження було цілковите покладання на статистичні дані Міжнародної організації праці, що призвело до спотворення аналізу через нехтування досвідом домашніх служниць та обмежило ступінь дослідження взаємозв'язків у конструкціях на різних рівнях» [9, с. 8–147].

Так званий «глобальний» феміністичний підхід є доречним у дослідженні багатьох питань теорії міжнародних відносин, проте він може призвести до узагальнення жіночого досвіду, відкидання розбіжностей, як і джерел протистояння й обміну. На думку Е. Байнс, дослідження біженців-жінок у таборах під егідою Управління Верховного комісара ООН у справах біженців у Гватемалі, зокрема зосередження на роботі керівництва організації, спричинило ігнорування «взаємозв'язку глобального і локального чинників у побудові гендерних відносин» [10, с. 251]. Також історик Ф. Міллер критично відреагувала на дослідження С. Вайтворт щодо діяльності Міжнародної федерації з регулювання народжуваності як вагомого чинника у формуванні гендерних відносин у світі. На думку Ф. Міллер, С. Вайтворт необхідно доопрацювати своє дослідження через аналіз історичних дебатів із питань планування сім'ї, зокрема на місцевому та національному рівнях [11]. С. Вайтворт потрібно було піддати сумніву припущення щодо політики контролю за народжуваністю, яку часто сприймають як нав'язану місцевому населенню з боку іноземних програм та урядів. Тобто зосередження здебільшого на міжнародних інституціях як на інструментах держав наражає феміністичних теоретиків на ризик не помітити справжніх «гравців» у сфері міжнародної політики. Пристати на таку позицію означає уподібнитися до представників мейнстріму, які типово зосереджені на аналізі дій політичних діячів розвинутих капіталістичних держав. Більше того, орієнтація на вище керівництво, яку антропологи ще називають «дослідження згори», призводить до ігнорування практики жіночого посередництва на місцевому рівні.

Соціальні, політичні, економічні та культурні практики, що є релевантними до гендера, стають все більш глобальними, проте вони змінюються на місцевому рівні та у специфічному історичному та дискурсивному контексті. Зосередження феміністів на дослідженні світової політики з посилан-

¹ Наприклад, торгівля жінками та дівчатами для сексуальної експлуатації за підрахунками Програми розвитку ООН («Доповідь із розвитку людського потенціалу» 1999 р.) оцінюється у 7-ми мільярдний \$ бізнес [5]. Приблизно 1,2 мільйона дівчат з усього світу задіяні щорічно у секс-індустрії (згідно з Доповіддю з розвитку людського потенціалу 2000 р. при ООН) [6].

² Так званий «гендерний режим» у будь-якій державі складається з варіативних структур ринку праці, соціальної політики, історичних поділів виробництва, як і розбіжностей у культурних нормах та дискурсивних практиках щодо гендерних ролей, пов'язаних частково з успішністю, завдяки якій різні групи чоловіків і жінок отримують змогу артикулювати власні інтереси та відстоювати свої вимоги у відповідному суспільстві чи державі [12, с. 161].

ням на гендерний підхід має бути обґрунтоване внутрішньонаціональним аналізом. Гендерні ідентичності та відносини постійно переглядаються та видозмінюються, зокрема у контексті локальної та національної реакції на глобальні процеси. Так, у феміністичних дослідженнях міжнародної політекономії чітко простежуються різні національні «гендерні режими»², що впливають на формування процесів світової інтеграції національної політекономії. Тому головне завдання феміністичних теоретиків другої хвилі полягає у поєднанні гендерної політики на мікрорівні зі сферою міжнародних відносин та світовою політекономією макрорівня. Для цього потрібно поєднати етнографічні методи дослідження локального дискурсу з розширеним аналізом світової економіки та зовнішньої політики.

Також зосередження феміністичних теоретиків на висвітленні діяльності жіночих організацій стало необхідним для того, щоб показати зв'язок між мінливими гендерними ідентичностями і практиками на мікрорівні та інституційними процесами і структурами макрорівня. Стало очевидним, що зміни у світовій економіці вплинули на форму внутрішніх гендерних відносин, де жінки не лише стали жертвами цих змін, а навіть у деяких випадках зміцнили свій статус [13]. Наприклад, нові місця праці та доступ до кредитування призвели до культурних змін у житті бідних жінок із сільськогосподарських та малорозвинених регіонів. Вплив глобалізаційних процесів на внутрішньому рівні спричинив перебудову суспільної та приватної сфер, держав і ринків, а міжнародні кордони відкрили простір для формування нових колективних ідентичностей та жіночих рухів. Ці зміни підкреслили важливість застосування у дослідженні глобалізаційних процесів гендерного підходу. На відміну від традиційних підходів, зосереджених на статистичних показниках транскордонного співробітництва, гендерні підходи переслідують інші цілі: висвітлення суб'єктивних соціальних відносин усередині та за межами держави як наслідки глобалізаційного впливу.

Отже, необхідно зазначити, що між феміністичними теоретиками першої та другої хвилі все ж існує певна різниця. Останні більше зосереджені на тому, щоб показати *де* і *як* враховуються гендерні чинники, поєднуючи теоретичні напрацювання з емпіричними. На наш погляд, феміністам потрібно чіткіше артикулювати на емпіричному

рівні взаємодію гендерних відносин з іншими формами суспільних відносин. Дослідження жінок чи чоловіків за допомогою гендерного аналізу сприяють формуванню концептуальної чіткості. Такий підхід і проведення досліджень із позиції різнопланових теорій також слугуватиме їхньому сприйняттю представниками мейнстріму.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ackerly B. Transnational justice: A Feminist Development of Critical International Relations Theory / B. Ackerly, J. True // Paper presented at the Justice and Globalization: Conversations Across IR Theoretical Divides Workshop ; Center for International Studies ; University of Southern California. – Los Angeles, 2001.
2. Whitworth S. The Practice, and Praxis, of Feminist Research in International Relations / S. Whitworth // Critical Theory and World Politics / ed. R.W. Jones. – Boulder : Westview Press, 2001.
3. Moon K. Sex Among Allies / K. Moon. – N.Y. : Columbia University Press, 1997. – P. 151.
4. Chin Chr. In Service and Servitude: Foreign Female Domestic Workers and the Malaysian "Modernity" Project / Chr. Chin. – N.Y. : Columbia University Press, 1998.
5. United Nations Development Program. – N.Y. : Oxford University Press, 1999.
6. United Nations Development Program. – N.Y. : Oxford university Press, 2000.
7. Doezeema J. Global sex workers: Rights, resistance, and redefinition / J. Doezeema, K. Kempadoo. – N.Y. : Routledge, 1998.
8. Mackie V. The language of globalization, transnationality and feminism / V. Mackie // International Feminist Journal of Politics. – 2001. – № 3 (2). – P. 180–206.
9. Prügl E. The Global Construction of Gender: Home-based Work in the Political Economy of the Twentieth Century / E. Prügl. – N.Y. : Columbia University Press, 1999. – P. 8–147.
10. Baines E.K. Gender Construction and the Protection Mandate of the UNHCR: Responses from Guatemalan Women / E.K. Baines // Gender politics in Global Governance / E. Prügl, M.K. Meyer eds. – Lanham, MD : Rowman & Littlefield, 1999. – P. 251.
11. Miller F. Feminisms and Internationalism / F. Miller // Gender and History. – 1998. – № 10 (3).
12. Ostner I. Gender and the Evolution of European Social Policies / I. Ostner, J. Lewis // European Social Policy Between Fragmentation and Integration / S. Leibfried, P. Pierson eds. – Washington, DC : Brookings Institution, 1995. – P. 161.
13. Kabeer N. Reversed Realities: Gender Hierarchies in Development Thought / N. Kabeer. – London : Verso, 2003.

Лукашенко Є.М.

Розширений порядок Фрідріха фон Гаєка

У статті проаналізовано особливості розуміння видатним австрійським вченим Фрідріхом фон Гаєком розширеного порядку людської співпраці та його створення і вдосконалення шляхом культурної еволюції.

Ключові слова: розширений порядок, капіталізм, соціалізм, свобода, приватна власність, конкуренція, еволюція.

В статье проанализированы особенности понимания выдающимся австрийским ученым Фридрихом фон Хайеком расширенного порядка человеческого сотрудничества

и его создание и совершенствование путем культурной эволюции.

Ключевые слова: расширенный порядок, капитализм, социализм, свобода, частная собственность, конкуренция, эволюция.

In the article features an outstanding understanding of Austrian scientists Friedrich von Hayek extended order of human cooperation and its establishment and improvement through cultural evolution.

Key words: advanced order, capitalism, socialism, freedom, private property, competition, evolution.

УДК 321.01/327.7

Лукашенко Є.М.,
аспірант кафедри теорії
та історії політичної науки
Львівського національного
університету імені Івана Франка

Фрідріх фон Гаєк більшу частину свого життя і творчості присвятив боротьбі із соціалізмом і комунізмом та загалом ідеями лівого спрямування. Сам же Гаєк був переконаним прихильником політичної ідеології лібералізму, ставши одним із найбільших теоретиків класичного лібералізму та того суспільно-політичного ладу, що називається капіталізм. Хоча сам термін «капіталізм» Фрідріх фон Гаєк вважав украй невдалим, таким, що не передає ні суті, ні особливостей цієї суспільно-політичної формації. «Почнемо хоча б із термінів, якими зазвичай користуються для розмежування двох протилежних принципів упорядкування людського співробітництва: капіталізму і соціалізму. Обидва вони ведуть до непорозумінь і політичних перекосяв. Призначені для того, щоб пролити певне світло на функціонування відповідних систем, вони їх практично ніяк не характеризують. Зокрема, слово «капіталізм» (досі не відоме Марксу в 1867 р. і ніколи ним не вживалося) «в повну силу зазвучало в політичних дискусіях як природний антонім соціалізму» тільки після виходу в 1902 р. сенсаційної книги В. Зомбарта «Сучасний капіталізм» – вважає Гаєк [4, с. 97].

Якщо соціалізм було придумано, за історичними мірками, зовсім нещодавно, від сили двісті років тому назад, то капіталізм, вважає Гаєк, не був ніким придуманий і не є результатом людського розуму, а розвинувся спонтанно, шляхом еволюції протягом кількох тисяч, а можливо, десятків чи сотень тисяч років. Він є наслідком відбору і конкуренції різних форм організації суспільства, під час змагання яких людські спільноти з менш досконалими формами суспільної організації зменшувалися в кількості, гинули або поглиналися тими людськими спільнотами, які мали більш досконалі форми суспільної організації і завдяки цьому множилися та поглинали інших.

Людські спільноти проходять через природний відбір залежно від традицій і звичаїв, яких вони дотримуються, як окремі індивіди проходять природний відбір залежно від їх фізичних і розу-

мових здібностей. Групи, що дотримуються найбільш корисних звичаїв, у процесі постійної міжгрупової боротьби отримують перевагу над тими сусідніми групами, що дотримуються менш корисних звичаїв [4].

Несвідоме наслідування певних традицій, табу та переважно моральних практик, які далеко не завжди були приємними і зрозумілими, об'єднували людей в організовані групи, що давало значно більші можливості для виживання, розмноження і доступу до різного роду цінної інформації, знання якої і робило можливим виживання та розмноження в умовах дикої природи, нерідко ворожої до людських створінь. Так виникла людська цивілізація і феномен, від якого залежить її збереження і процвітання у майбутньому і який прийнято називати сучасною наукою капіталізм. А Фрідріх фон Гаєк дав власну повну назву – «Розширений порядок людської співпраці», але, як правило, називав скорочено «розширений порядок». Розширений порядок дозволив людям «плодитися і розмножуватися, і наповнювати землю, і володіти нею» [1, Буття 1:28].

Розширений порядок є продуктом культурної еволюції, що йшла одночасно з біологічною, хоча почалася дещо пізніше за неї. «Різні структури, традиції, інститути та інші компоненти цього порядку виникали поступово як варіації тих чи інших звичних способів поведінки. Нові правила подібного роду поширювалися не тому, що люди усвідомлювали їх більшу ефективність або могли припустити, що вони приведуть до зростання населення, але просто тому, що дотримуючись їх, групи починали успішніше відтворюватися і включати у свій склад аутсайдерів» [4, с. 16], – пише Гаєк та додає: «Розширений порядок, звичайно ж, з'явився не відразу; процес його становлення був тривалий і проходив через більшу різноманітність форм, ніж можна припустити, якщо судити лише за завершальним його перетворенням у світову цивілізацію (він тривав, може бути, сотні тисяч, а не п'ять чи шість тисяч років)» [4, с. 16].

Розширений порядок, а значить цивілізацію, створив не розум, а моральні норми і традиції. Ядром моральних норм будь-якої розвиненої цивілізації Гаєк вважає приватну власність. Тільки на основі святості і недоторканності приватної власності може бути сформований розширений порядок. Приватна власність, на думку Гаєка, є невіддільною від свободи людини. Тому що тільки вільна людина може бути власником, тобто на власний розсуд і бажання розпоряджатися матеріальними благами і засобами виробництва цих благ. «Можливість для індивіда самостійно вирішувати, як використовувати ті чи інші конкретні речі, керуючись своїми знаннями і очікуваннями (або знаннями і очікуваннями будь-якої групи, у яку він побажав би увійти), залежить і від загального визнання узаконеної сфери приватного життя, у межах якої індивід вільний розпоряджатися на свій розсуд, і від загального визнання законними способами передачі прав на конкретні речі однією особою іншій. Передумова для існування такого роду власності, свободи і порядку із часів стародавніх греків і аж до наших днів залишається однією і тією самою: це право в сенсі сукупності абстрактних правил, що дозволяють кожному індивіду в будь-який час упевнитися, хто правомочний розпоряджатися тією чи іншою конкретною річчю», – вважає Гаєк [4, с. 28].

Створення інституту приватної власності було досить довгим процесом, який і сьогодні, за думкою Гаєка, неможливо вважати остаточно завершеним. Особливо після того, як все минуле століття його намагалися знищити комуністи і соціалісти. Важливим для розвитку інституту приватної власності стало поширення торгівлі, яку Гаєк вважає старішою за створення перших держав. Класичним зразком інституту приватної власності Фрідріх фон Гаєк вважає певний період існування Римської імперії: «В останні роки існування республіки і в перші століття імперії Рим, керований сенаторами, інтереси яких були часто тісно пов'язані з комерційною діяльністю, явив світові прообраз приватного права, заснованого на понятті індивідуалізованої власності в її найбільш абсолютній формі. Занепад і остаточна втрата першого в історії розширеного порядку відбулися тільки тоді, коли центральна влада в Римі стала наполегливо витісняти вільну ініціативу. Така послідовність подій повторювалася потім знову і знову: цивілізація може поширюватися, але, ймовірно, не може сильно просуватися вперед за правління, що відбирає у громадян і що бере на себе керівництво повсякденними справами. Мабуть, ще жодна розвинена цивілізація не добивалася успіхів без уряду, який бачить головну свою мету в піклуванні про приватну власність, тоді як «сильний» уряд знову і знову гальмує зростання і процвітання того, чому так допомагали ці піклування. Уряди,

здатні захистити індивідів від насильства своїх же співгромадян, роблять можливим розвиток все більш складного порядку, заснованого на спонтанній і добровільній співпраці» [4, с. 30].

Людям не обов'язково знати ні цілі, ні засоби розширеного порядку, тому що він формується сам по собі. І якщо правила створюючі розширений порядок стають все більш досконалішими, то це відбувається не завдяки тому, що люди стали краще розуміти закони і процеси біологічної та культурної еволюції, а через те, що процвітання досягають ті людські спільноти, яким вдається вносити такі зміни в правила поведінки, що ефективність адаптації у них зростає. Характер змін, що вносяться не є прямолінійним, насправді він є процесом безперервних проб і помилок, постійного експериментування між різнорідними порядками, що змагаються між собою, витісняючи один одного в процесі безперервної конкуренції. Ніякого свідомого плану на внесення і апробацію змін не має. «Мінливість, пристосування і конкуренція утворюють однотипні, по суті, процеси, якими би різними не були їхні конкретні механізми (особливо якщо говорити про механізми розмноження). Справа не тільки в тому, що вся еволюція тримається на конкуренції; безперервна конкуренція необхідна навіть для збереження вже досягнутого. І справа, мабуть, була такою ще до того, як поглиблення міжгрупового поділу праці забезпечило вищі шанси на виживання групам певного типу», – пише Гаєк [4, с. 18].

Фрідріх фон Гаєк вважає, що сила групи зростала завдяки відмінностям між індивідами. Синергетична співпраця перевищувала суму індивідуальних зусиль завдяки оригінальним талантам індивідів, які стали б не потрібними, якби вони добували собі засоби до існування самостійно. Також спеціалізація розподілу праці дозволяє досягнути майстерності, а значить більшої ефективності роботи колективу за сукупну суму роботи одиниць.

Конкуренція між людьми і спільнотами незамінна, але корисною вона є лише тоді, коли учасники дотримуються певних правил поведінки, а не переходять до фізичної сили. «Крім розподілу продуктів за допомогою ринкової конкуренції, ми не знаємо ніякого іншого способу інформувати індивідів про те, куди кожен із них повинен направити свої зусилля, щоб його внесок у створення сукупного продукту виявився максимальним», – вважає Гаєк [4, с. 8].

Також розширений порядок складається у результаті взаємодії не лише окремих людей, але і різноманітних субпорядків, що накладаються один на одного. Часто буває так, що зміни в розширений порядок вносяться історичною випадковістю. Такий процес змін у культурній еволюції подібний до генетичних мутацій в еволюції біологічній. Поступ біологічної та культурної еволюцій

може надавати розширеному порядку таких особливостей, які суперечитимуть людським уявленням про справедливість чи правильність, проте лише наступні покоління матимуть можливість об'єктивної оцінки внесених змін.

Процес культурної еволюції в історії людства часто потерпав від спроб насильного втручання. Імовірно, найбільш жорстокою такою спробою був соціалізм і комунізм у минулому столітті, їм майже вдалося на третині планети Земля зламати розширений порядок, створений шляхом природного відбору, що відбувався протягом багатьох тисяч років. Утім ненадовго – ця спроба обмежилася тривалістю життя самого Фрідріха фон Гаєка, почавшись в роки його молодості (Гаєк народився в 1899 р.) та закінчившись незадовго до його смерті у 1992 р. Гаєк зміг побачити на власні очі прихід до влади соціалістів і комуністів, створення світової комуністичної системи на чолі із СРСР, «холодну війну», крах соціалістичної моделі економіки, який він передбачив із самого початку та, врешті, повний крах комунізму, падіння берлінської стіни у 1989 р., розпад Організації Варшавського договору та розпад оплоту комунізму – Радянського Союзу в 1991 р. Фрідріх фон Гаєк говорить: «<...> правильне розуміння культурної еволюції, по суті, забезпечує свого роду «презумпцію невинуватості» затвердженням правил поведінки, а тягар доведення їх недоцільності лягає на плечі тих, хто вимагає їх перегляду» [20, с. 8]. Комуністи, які згідно з радянською піснею намагалися зруйнувати цей світ, а точніше розширений порядок, до основ і збудувати свій новий, на їх погляд, кращий, не змогли довести недоцільності затверджених правил поведінки і назажди зійшли з історичної арени культурної еволюції. «Крім того, я стверджував, що якби цим рухам, справді, вдалося коли-небудь витіснити ринок, розширений порядок був би зруйнований, а більшість тих, що живуть на землі, була би приречена на страждання і загибель» – остаточний висновок Гаєка щодо соціалізму і комунізму [4, с. 105].

Фрідріх фон Гаєк пише: «Наскільки ми знаємо, розширений порядок – це, мабуть, найбільш складноорганізована структура у Всесвіті: біологічні організми, вже високоорганізовані, знайшли в ній здатність засвоювати, асимілювати фрагменти надособистісних традицій, що дозволяють їм щоразу освоюватися в цій вічно мінливій структурі, яка представляє собою порядок ще більш високого рівня організації. Крок за кроком долаються тимчасові перешкоди для подальшого збільшення населення; приріст населення забезпечує умови для подальшого його зростання і т. д., чим підтримується прогресивний кумулятивний процес, що не закінчується доти, поки всі родючі і багаті ділянки землі не заселяються однаково щільно» [4, с. 111–112].

Якби не було розширеного порядку, люди не змогли б вижити, вважає Гаєк. Тут його думка

має деяке протиріччя з думкою Т. Гоббса. Гаєк пише: «Навіть якщо більш багатий досвід забезпечував певну владу комусь із найстаріших членів групи, її діяльність все ж координувалася саме єдністю цілей і спільністю сприйняття. Механізми координації вирішальним чином залежали від інстинктів солідарності й альтруїзму – інстинктів, що діяли усередині своєї групи, але не поширювалися на чужі. Члени таких малих груп могли вести тільки колективний спосіб життя: залишившись на самоті, людина незабаром гинула. Звідси випливає, що первісний індивідуалізм Томаса Гоббса – міф. Дикун не був самотнім, він за своїми інстинктами був колективістом. Стану «війни всіх проти всіх» не було ніколи» [4, с. 12–13].

Механізм культурної еволюції не є дарвіністським, вважає Фрідріх фон Гаєк, хоча культурна та біологічна еволюції спираються на один і той самий принцип – принцип виживання, або репродуктивної переваги. Культурна еволюція і створена нею цивілізація принесли людству диференціацію, індивідуалізацію, збільшення багатства і величезний ріст населення. Культурна еволюція не зумовлена генетично, вона відбувається через засвоєння традицій і звичок, тобто фактично правил поведінки. Таких правил, у результаті дотримання яких люди можуть досягнути більш якісної і чисельної репродукції кожного наступного покоління. Еволюція правил поведінки проходить зазвичай важко, оскільки консервативні сили старших поколінь направлені на збереження наявного стану, протидіють будь-яким змінам, як негативним, так і позитивним, що пропонують молодші покоління, таким чином рятуючи суспільство від регресу і деградації, але й блокуючи прогрес та розвиток. Біологічна еволюція більш повільна за культурну: за приблизно двадцять тисяч років розвитку цивілізації вона встигла змінити вроджені реакції людини значно меншою мірою. Доказом цього є те, що народи, цивілізовані останні сто і менше років тому назад, виявляються так само здатні просуватися до цивілізації та переймати її звичаї і традиції. Проте, звичайно ж, люди не позбавилися інстинктів, і вони продовжують керувати нами, хоча й обмежені правилами поведінки цивілізованого суспільства. «Ми не позбулися спадщини, що дісталася нам від членів первісного стада, які знали один одного в обличчя, а успадковані від них інстинкти зовсім «приспосувалися» до нашого досить нещодавно сформованого розширеного порядку і зовсім не нешкідливі для нього», – говорить Гаєк [4, с. 18].

Фрідріх фон Гаєк вважає, що не потрібно очікувати, щоб розширений порядок подобався людям, бо він суперечить їхнім інстинктивним бажанням, або щоби люди відразу зрозуміли, що він забезпечує матеріальні блага, які потрібні їм. Розширений порядок має «неприродний» характер у прямому значенні цього слова, тому що він не співпадає

з біологічним єством людини. Утім розширений порядок є неприродним лише в тому значенні, у якому неприродні мова, наука і мистецтво. Тобто він не закладений генетично в наших біологічних тілах. Але подібно до них розширений порядок розвивався у процесі природного відбору і є феноменом життя.

Протиріччя між тим, що інстинктивно подobaється, і правилами розширеного порядку, що дали людям можливість вижити і розмножитися, є, на думку Гаєка, головною особливістю цивілізації. «<...> Факт, що ми змушені знаходити свободу, яка дозволяє нам створювати розширений порядок ціною підпорядкування певним правилам поведінки», – стверджує Гаєк [4, с. 58].

Утім не всі інстинкти є шкідливими і не всі суперечать, принаймні прямо, правилам цивілізованого суспільства. Наприклад, материнський інстинкт турботи про своє потомство більш чим схвалюється цивілізацією.

Важливу роль у паралельному процесі біологічної і культурної еволюції зіграло збільшення періодів тривалості дитинства і юності, особливо це проявилось у збільшенні віку вступу до шлюбу. Довше дитинство додало часу на навчання і засвоєння цінних знань, що, зокрема, збільшило виживання і розмноження людей після входження в доросле життя. Правила і традиції, засвоєні у дитинстві, стають такою ж частиною нашої особистості, як і інстинкти. Ми починаємо сприймати світ так, як виховані його сприймати.

Найбільш важливою здатністю людини, що зумовлена генетично, Фрідріх фон Гаєк вважає здатність набувати вміння і навички у процесі навчання шляхом наслідування. «Зважаючи на це, важливо із самого початку позбутися уявлення, породженого «згубною самовпевненістю», як я її називаю, тобто ідеї, що джерело здатності набувати навички – це розум. Адже насправді все навпаки: наш розум – такий самий результат процесу еволюційного відбору, як і наша мораль. Тільки він є продуктом дещо іншої лінії розвитку, ніж мораль, так що не слід вважати, ніби наш розум перебуває стосовно неї на більш високій критичній ступені і що силу мають тільки ті моральні правила, які санкціоновані розумом», – стверджує Гаєк [4, с. 21].

Сила людського розуму не є безмежною. Розум, що застосовується належним чином, повинен розуміти власну обмеженість та визнавати факт, суть якого в тому, що розширений порядок, який виникає спонтанно, без будь-якого свідомого замислу розуму, може значно переважати за рівнем досконалості свідомо сплановані та продумані розумом системи і конструкції влаштування організації життєдіяльності суспільства. Проте все ж розум може вносити позитивні зміни в розширений порядок. «Не заперечую я і того, що розум, нехай обережно

і поступово, може бути звернений на вивчення, критику й обґрунтування відмови від традиційних інститутів і моральних принципів», – визнає Гаєк [4, с. 9].

Ідею про те, що розум спочатку виник у процесі еволюційного розвитку, а потім, пізніше, навчився самостійно визначати напрям свого власного розвитку, Фрідріх фон Гаєк вважає помилковою. «Було б точніше говорити не про те, що здатна мислити людина творить і контролює власну культурну еволюцію, а потрібно заявити, що культура й еволюція створили її розум. У будь-якому разі ідея, ніби в якийсь момент свідоме конструювання вмішалося і витіснило еволюцію, по суті, підмінє наукове пояснення надприродним постулатом. Наукове ж пояснення полягає в тому, що людська свідомість, якою ми її знаємо, зовсім не була єдиною рушійною силою цивілізації, яка цілком визначала напрям її еволюції, але скоріше вона сама розвивалася й еволюціонувала разом і одночасно із цивілізацією. Людина не наділена вже від народження тим, що ми називаємо свідомістю, – це не мозок, з яким вона народжується, і не те, що її мозок виробляє. Людська свідомість є те, що на основі наявного генетичного потенціалу (тобто мозку певної величини і структури) кожний індивід у міру дорослішання переймає від своєї сім'ї і від старших, вибираючи традиції, що не передаються генетично», – вважає Гаєк [4, с. 22].

Людська свідомість є не спрямовальною силою, а результатом культурної еволюції, і побудована на наслідуванні, а не на розумі та інтуїції. Людська свідомість є не знаннями чи інтерпретаціями людини про зовнішній світ та її близьке оточення, а здатністю самоконтролю над інстинктами. Цю здатність неможливо спостерігати на прикладі індивідуального розуму, тому що вона проявляється лише у групі. Свідомість людини вирощена і сформована середовищем, вона сама намагається зберігати, збагачувати, урізноманітнювати і розвивати традиції, а значить, удосконалювати розширений порядок. Людська свідомість формується переважно в сім'ї, де через неї проходять всі основні наявні традиції. «Як інстинкт древніший за звичаї і традиції, так і останні древніші за розум: звичаї і традиції перебувають між інстинктом і розумом у логічному, психологічному і часовому сенсі. Вони не зумовлені ні тим, що іменується іноді несвідомим, ні інтуїцією, ні раціональним розумінням. Хоч і засновані на досвіді людини (в тому сенсі, що вони склалися у процесі еволюції культури), звичаї і традиції формувалися не шляхом виведення раціональних висновків із конкретних фактів або осягнення якихось загальних закономірностей навколишнього світу. Керовані у своїй поведінці тим, чому навчилися, ми часто не знаємо, чому ми робимо те, що робимо. Вроджені реакції послідовно витіснялися набутими мораль-

ними правилами і звичаями не тому, що люди розуміли розумом, що вони, ці правила і звичаї, кращі. Просто завдяки їм переборювалася обмеженість безпосереднього сприйняття окремої людини, розвивався розширений порядок, а більш ефективна співпраця давала його учасникам (якими б нерозумними вони не були) можливість підтримувати існування більшої кількості людей і витіснити інші групи», – стверджує Гаєк [4, с. 23].

Людина не народжується мудрою і доброю. Щоб стати такою, вона повинна навчатися певним правилам поведінки. Засвоєння таких правил поведінки і є причиною, а не наслідком, розуму та інтуїції. Людська мораль, на думку Гаєка, не є продуктом нашого розуму. Швидше взаємодія між людьми, що регулюється моральними нормами, створює можливість розвитку розуму. Людина стала створінням, здатним думати, через засвоєння традицій, тобто того, що лежить між розумом та інстинктом. А традиції походять, зокрема, не від здатності раціонально інтерпретувати наявні факти, а від звичних способів реагування. Саме вони підказують людині, що вона повинна, а що ні, робити в певній ситуації.

Люди класифікують об'єкти навколишнього світу через мову. Її засобами ми не просто даємо назви різним типам об'єктів, ми класифікуємо самі типи. «Упорядкування в сенсі класифікації об'єктів і подій – це шлях до активної їх реорганізації для отримання бажаних результатів», – вважає Гаєк [4, с. 16]. Розширений порядок є процесом переробки інформації, здатним збирати і використовувати ту інформацію, що широко розсіяна. Жодний орган централізованого планування, не говорячи про окремих людей, не може мати і засвоювати такий об'єм знань. Ринок – це єдиний інститут зі збору і передачі інформації, що здатний ефективно використовувати це розсіяне і незриме знання для формування надіндивідуальної співпраці. Гаєк пише: «Парадокс нашого розширеного порядку і ринку (він же – камінь спотикання для соціалістів і конструктивістів) полягає в тому, що у його процесі нам вдається повніше використовувати відкриті нами ресурси (і фактично саме завдяки йому швидше відкривати нові), ніж було б можливо за одноосібно керованого процесу» [4, с. 62].

Такі моральні цінності, як повага до приватної власності, бережливість і чесність, створили й утримують розширений порядок, принаймні допоки їх дотримується критична маса людей. Ці моральні цінності перебувають між інстинктом і розумом.

Розширений порядок Фрідріха фон Гаєка це – «товариство індивідів, що підтримують тісні особисті контакти, і структура, яка формується мільйонами, пов'язаними тільки через сигнали, що виходять від довгих і нескінченно розгалужених

ланцюжків обміну; утворення абсолютно різного типу, і однакове їх найменування не тільки є фактичною помилкою, але і майже завжди мотивоване прихованим бажанням творити розширений порядок за образом і подобою любої нашим серцям братньої співдружності. Принципова відмінність, яка не береться до уваги за такого змішання, полягає ось у чому: тоді як діяльність малої групи може направлятися взаємоузгодженими цілями або волею її членів, розширений порядок, або «суспільство», складається в гармонійну структуру завдяки тому, що його члени, переслідуючи різні індивідуальні цілі, дотримуються однакових правил поведінки» [4, с. 99].

Про походження розширеного порядку Фрідріх фон Гаєк пише: «Виявити джерело такого незвичайного порядку і зрозуміти, що забезпечило існування людства в його нинішньому складі і чисельності, значить виявити і зрозуміти, як поступово вироблялися правила людської поведінки (особливо ті, що стосуються чесності, договорів, приватної власності, обміну, торгівлі, конкуренції, прибутку і приватного життя). Ці правила передаються завдяки традиціям, навчанню, наслідуванню, а не інстинкту, і здебільшого складаються із заборон («не кради»), що встановлюють допустимі межі свободи у разі прийняття індивідуальних рішень. Людство створило цивілізацію, розвиваючи певні правила поведінки і привчаючи дотримуватися їх (спочатку на території племені, а потім і на більш великих просторах)» [4, с. 13].

Розширений порядок неможливо свідомо спроектувати і втілити якимось органом центрального планування. «У розширеному порядку до обставин, від яких залежить, що повинен робити кожний для досягнення своїх цілей, відносяться – і це впадає в очі – невідомі нам рішення безлічі інших невідомих нам людей із приводу коштів, які використовуються ними для досягнення їхніх цілей. Звідси випливає, що у процесі еволюції не було таких моментів, коли індивіди могли б відповідно до своїх цілей свідомо спроектувати і поставити собі на службу правила, які поступово сформували розширений порядок; тільки пізніше ми змогли приступити до вкрай приблизних і ретроспективних пояснень цих утворень у принципі» – вважає Гаєк [4, с. 64].

Тільки загальні правила поведінки, яких дотримуються всі, можуть надати єдності розширеному порядку. Як виняток, єдність розширеному порядку може ще надавати спільна мета, але лише в надзвичайних обставинах, коли існує загроза для всіх. Наприклад, стихійні лиха або вторгнення чужоземного загарбника.

Було б помилкою вважати, що це ми вибрали правила поведінки, які створюють розширений порядок. Насправді це вони вибрали нас. Вони дали нам можливість вижити.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Біблія ; Українське Біблійне Товариство – 1993. – 959 с.
2. Уэрта де Сото Х. Австрийская экономическая школа: рынок и предпринимательское творчество / Х. Уэрта де Сото ; пер. с англ. Б.С. Пинскера ; под ред. А.В. Куряева. – Челябинск : Социум, 2009. – 202 с.
3. Фон Хайек Ф.А. Дорога к рабству / Ф.А. фон Хайек ; пер. с англ. М. Гнедовский. – М. : Новое издательство, 2005. – 264 с.
4. Фон Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Ф.А. фон Хайек ; под ред. У.У. Бартли ; пер. с англ. Е. Осиневой ; под ред. Е. Гордеевой ; науч. ред. Р. Капелюшникова. – М. : Новости ; Catallaxy, 1992. – 304 с.
5. Фон Хайек Ф.А. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Ф.А. фон Хайек ; пер. с англ. Б. Пинскера и А. Кустарева / под ред. А. Куряева. – М. : ИРИСЭН, 2006. – 644 с.
6. Фон Хайек Ф.А. Судьбы либерализма в XX веке / Ф.А. фон Хайек ; пер. с англ. Б. Пинскера ; под ред. Т. Даниловой и А. Куряева. – М. ; Челябинск : ИРИСЭН ; Мысль ; Социум, 2009. – 337 с.
7. Фон Хайек Ф.А. Частные деньги / Ф.А. фон Хайек ; перев. с англ. М. Лозинского. – М. : Ин-т нац. модели экономики, 1996. – 240 с.

Mirdamad Yo.S.,
Akbarov M.H.,
Mammadov S.A.

Women's socio-political status in Iran after revolution of 1979

The Persians and Islamists have had different approaches towards politics, and found alliance with the Western world or based their power on the laws of Sharia (at the time of Ayatollah Ruhollah Khomeini). Persians have practiced Shia Islam for centuries, although they have preserved some of their preceding cultural identity, therefore there was some partition between Islamic-Iranians (Islamists) and Persian-Iranians (Persianists) from the 1906 Constitutional Revolution. The 1979 religious revolution established the Islamic Republic of Iran; it was a rejection of Persianist identity, so the Islamists felt to be marginalized which forced them to take action against the Shah of Iran. Khomeini saw the Shah's political relations with the US as keeping Iran from its Islamic destiny, so he was speaking about a just regime without the government serving its own interest. Islamic cultural and social capital was gained through the practice of Shia ideology and the laws of Sharia through networks of mosques and religious gathering centers which maintained and promoted the Islamic ideology. Women came out of seclusion and played an important role (anti-Shah rallies and demonstrations, pamphlets, using weapons, inspiring family to fight) in the 1979 Islamic Revolution which ended the Pahlavi dynasty. Khomeini's interpretation of the women's status and role is unique in comparison to other Islamic thinkers as he greatly and intensively endorsed women's political rights and their participation in the revolution as a religious duty, so within the context of the Revolution, he was a feminist in his own religious way.

Key words: Islamist, Islamic cultural capital, Khomeini's rhetoric, Pahlavi regime, Iranian revolution, women's role in the Islamic Revolution, revolutionary activities, post-revolution feminism, leftist groups, right wing political organizations, post-revolution movement, post-war reconstruction, global feminism.

Перси й ісламісти мали різні підходи до політики, тому або знаходили об'єднання із Західним світом, або засновували свої повноваження на законах шаріату (в період правління Аятоллаха Рухоллі Хомейні). Перси дотримувалися шиїзму протягом століть, незважаючи на те, що вони зберегли деякі зі своїх попередніх культурних цінностей. Таким чином, з моменту Конституційної Революції в 1906 році відбувся деякий поділ між ісламськими іранцями (ісламістами) і персидськими іранцями (персіаністами). У результаті Релігійної революції в 1979 році була утворена Іранська Ісламська Республіка; це стало відкиданням перської нації, тому ісламісти відчували себе відчуженими, що спонукало їх прийняти заходи проти шаха Ірану. А.Р. Хомейні розумів політичні відносини шаха зі США як метод утримання Ірану від його ісламської згуртованості, тому він говорив про простий режим без уряду, який служував тільки своїм інтересам. Ісламська культура і соціальна перевага була досягнута за рахунок втілення в життя шиїтської ідеології і законів шаріату через мережі мечетей і центрів релігійних зібрань, які підтримували і пропагували ісламську ідеологію. Жінки вийшли з ув'язнень і зіграли важливу роль (протишахські мітинги і демонстрації, листівки, застосування зброї, наснага сім'ї на боротьбу) в ісламській Революції в 1979 році,

яка поклала кінець династії Пахлаві. Інтерпретація А.Р. Хомейні щодо статусу та ролі жінок є унікальною порівняно з іншими ісламськими мислителями, оскільки він величчям і широким чином підтримував політичні права жінок і їх участь у Революції як релігійне зобов'язання. Таким чином, у рамках Революції він був феміністом у процесі свого релігійного діяння.

Ключові слова: ісламісти, капіталь ісламської культури, риторика А.Р. Хомейні, режим Пахлаві, революція Ірану, роль жінок в ісламській революції, революційна діяльність, післяреволюційний фемінізм, ліві групи, політичні організації правого крила, післяреволюційний рух, післяреволюційна перебудова, глобальний фемінізм.

Персы и исламисты имели различные подходы к политике, поэтому или находили объединение с Западным миром, или основывали свои полномочия на законах шариа-та (в период правления Аятоллаха Рухоллы Хомейни). Персы придерживались шиизма на протяжении веков, несмотря на то, что они сохранили некоторые из своих предыдущих культурных ценностей. Таким образом, с момента Конституционной Революции в 1906 году произошло некоторое разделение между исламскими иранцами (исламистами) и персидскими иранцами (персианистами). В результате религиозной Революции в 1979 году была образована Иранская Республика; это стало отвержением персидской нации, поэтому исламисты почувствовали себя отчужденными, что побудило их принять меры против шаха Ирана. А.Р. Хомейни видел политические отношения шаха с США как метод удержания Ирана от его исламской сплоченности, поэтому он говорил о простом режиме без правительства, которое служило бы только своим интересам. Исламское культурное и социальное преимущество было достигнуто за счет претворения в жизнь шиитской идеологии и законов шариа-та через сети мечетей и центров религиозных собраний, которые поддерживали и пропагандировали исламскую идеологию. Женщины вышли из заточений и сыграли важную роль (противошахские митинги и демонстрации, листовки, применение оружия, воодушевление семьи на борьбу) в исламской Революции в 1979 году, которая положила конец династии Пахлавии. Интерпретация А.Р. Хомейни относительно статуса и роли женщин является уникальной по сравнению с другими исламскими мыслителями, поскольку он величавым и широким образом поддержал политические права женщин и их участие в революции как религиозное обязательство. Таким образом, в рамках Революции он был феминистом в ходе своего религиозного деяния.

Ключевые слова: исламисты, капитал исламской культуры, риторика А.Р. Хомейни, режим Пахлавии, революция Ирана, роль женщин в исламской революции, революционная деятельность, послереволюционный феминизм, левые группы, политические организации правого крыла, послереволюционное движение, послереволюционная перестройка, глобальный феминизм.

УДК 321.01

Mirdamad Yo.S.,
PhD student at Khazar University
Akbarov M.H.,
PhD student at Khazar University
Mammadov S.A.,
PhD student at Khazar University

Since the Arab invasion of Iran, Persians and Islamists have articulated their identities differently within the world order of their time-having constructed divergent destinies. Reza Shah Pahlavi founded his authority on his Aryan identity and its superiority to that of the Semitic people, and thus allied with Germany. Mohammad Reza Shah Pahlavi understood the importance of a combined Persian – Western approach, and hence allied with the US. Ayatollah Ruhollah Khomeini chose to base his discourse and power on the laws of Sharia to reestablish the Islamists' power and identity within the nation, and hence constructed an opposing destiny.

Although Persians have practiced Shia Islam for centuries, many have also kept on practicing countless aspects of their preceding cultural identity. During the nineteenth century, several Iranian kings sought to shift the nation's identity, but their attempts repeatedly encountered Islamic resistance.

A synopsis of the last century of Iran's historical narrative demonstrates that the nation experienced partition between Islamic-Iranians (Islamists) and Persian-Iranians (Persianists) from the 1906 Constitutional Revolution onwards. In 1979, Iran underwent a religious revolution which established the Islamic Republic of Iran and was a rejection of Persianist identity, a goal the Islamists had sought to achieve for decades.

The Islamists perceived themselves to be, and thought they were being presented, as a marginalized group and alleged this was an insult to their identity. This provoked them to take action against the Shah of Iran.

Banerjee best defines the emotional reaction of marginalized groups. According to him, "once groups perceive themselves as the "other" or marginalized group, they become angry and hostile. The group members get angry when they see themselves as the opposite of how they characterize their own identity" [1].

This anger was apparent in Khomeini's rhetoric and disposition. Khomeini saw the Shah's political relations with the US as keeping Iran from its Islamic destiny. In legitimizing his identity and the Islamic position, Khomeini noted: "The Iranian people have risen today to revive Islam and Islamic laws. Their uprising is unique in the history of Islam and Iran, for it is so deep-rooted and fundamental" [2].

"Our call is that we want a government which is sympathetic to the nation; we want a regime which is just. However, if we examine the nature of all regimes we see that, apart from that time when the government was a truly Islamic one, none of them has been just; they have all served their own interests. <...> Our country is amongst those which are ruled by extremists who want to destroy their homelands very fast and aggressively!" [3].

This rhetoric promoted the nature of the Islamic regime and its intention to save the nation from

destructive government. The Islamists felt vulnerable, as their power, prestige and identity had been destabilized. Islamic cultural capital was gained through the practice of Shia ideology and the laws of Sharia, as this provided them with power and status in the nation. To preserve and to promote their identity, Islamists converted their cultural capital to social capital through networks of mosques, temporary religious gathering centers, and common religious ceremonial gatherings where they talked about the Imams and their sacrificial acts and ideology. These religious institutions provided the Islamists with social contacts, information from religious leaders and inspiring speeches and practices. These institutions maintained and promoted the Islamic ideology. Khomeini used these institutions effectively to communicate his ideologies and build stronger unity.

It was through these institutions that Khomeini, in 1978, called for the unification of all other opposition in mass protest against the Shah.

Khomeini's promises and inspiring rhetoric became a great social force which ended the Pahlavi dynasty. Islamist women were praised many times by supreme leader Khomeini for their role in the 1979 Revolution.

Due to the importance of women's role in the Islamic Revolution and the increasing trend of women's political participation in the period after the 8-year Iraq-Iran war, we are also going to discuss these crucial periods of the development of women's political participation in the contemporary history of Iran.

During the time of the Revolution, women participated in anti-Shah rallies and demonstrations in large numbers. Who would have thought that women, who had been portrayed for so long in their traditional status, would come out of seclusion and onto the streets, not as sex symbols but as a political force? Women in towns and cities as well as in rural areas, from many social classes, the newly urbanized and those of established urban backgrounds all engaged in public political activity during the Revolution.

Women's role in the victory of the Islamic Revolution in 1979 was significant. It was characterized by their participation in nationwide demonstrations against the Pahlavi regime. They also participated substantially in rallies and demonstrations in favor of the Revolution afterwards. Many observers, including myself (I was sixteen years old at the time) noticed their increased sense of power and self-confidence, their expanded political consciousness, and the perception of greater respect many women experienced as a result of these activities.

Iranian women played a crucial role in the revolution, marching abreast with men, supporting their husbands and encouraging them to fight. One of the most vivid images of the Iranian revolution was a large number of women in black chadors marching in city squares and protesting against the Shah [4, p. 292–305].

Some of the women who were participating in political activities with men were arrested and, as political prisoners, they suffered many painful tortures which resulted in their martyrdom. As people continued to fight, resisting the government, Iran entered a new era of its history and the people's revolution began to emerge.

Despite their limited political knowledge, the women of this period participated in process of revolution, especially at the beginning of revolutionary activities in a variety of ways, some of which include:

1. Distributing pamphlets and spreading news.
2. Organizing charitable activities and fulfilling social needs such as helping the wounded and providing shelter for the conducting of revolutionary activities.
3. Participating in demonstrations and street rallies.
4. Helping obstruct the police.
5. Taking part in covert political activities.
6. Participating in armed fights, making and using weapons.
7. Taking part in political meetings and speeches.
8. Creating advisory groups.
9. Inspiring family members and close community to rally.

In fact, the role of women in the Islamic Revolution was of particular importance because if they had not participated, they could have played a preventive role, persuading their husbands and children and brothers not to take part. In this way the probability of a revolution taking place would have decreased.

The significance women's social and political participation had for Khomeini, as a religious scholar, and the way in which he interpreted the status and role of women, in comparison to other great Islamic thinkers were incomparable and at times unique. He praised women as "the lion-hearted ones whose great efforts saved Islam from the captivity of foreigners (and) who alongside men secured the victory of Islam" [5, p. 407]. He endorsed women's political rights as a religious duty: "Women have the right to intervene in politics. It is their duty <...> Islam is a political religion. In Islam, everything, even prayer is political" [6, p. 311].

"The Shah's prisons are filled with brave women. Our women have come to fight in the street rallies holding their children in their arms, undaunted by the tanks, cannons and machine guns. The political meetings women hold in various cities are not negligible. They have played a valuable role in our fight" [7, p. 516–521]. "Which honor is higher than that of women's manifestation of resistance, when they were first in line against the Shah's monarchic regime, and after its annihilation against the world superpowers and their dependents, a resistance and valour that has not been demonstrated by men throughout history?" [8]. "You, brave women, were and are the pioneers in this victory (the Islamic Revolution). You encouraged the men. We are all indebted to your bravery" [9].

Perhaps it is because of these statements on the significance of women's participation in politics and society that "Khomeini is until today criticized heavily, even by those in the Middle East for putting many restrictions on women and making sure everyone abided by the gender norms, but within the context of the Revolution; he was a feminist in his own religious way" [10].

Post -Revolutionary Feminist Movement.

The participation of millions of veiled women in the 1979 revolution was clearly demonstrated their inner desire to take part in social-political developments in their country. Their participation was demanded by Supreme Leader Khomeini and backed by many intellectual mullahs. However a few fundamentalist clergy advocated that women should stay at home, and from their perspective their departure from home contradicted the ideological interpretation of women's position in Islam.

From 1978 to 1988 no tangible feminist activities took place due to the 8-year long Iran-Iraq war. The country experienced the unprecedented wartime unification of all political and non-political factions, which diverted all their attention to war issues and left very little attention was allocated to women's problems.

The few existing anti-regime political groups from left and right did not specifically focus on women's issues either. Furthermore, most of these organizations were based in foreign countries and privileged by their host country's financial and political support. They nevertheless began a new campaign against the newly established Islamic Republic along with monarchists.

The leftist groups included:

- 1) The Women's Awareness Unit;
- 2) The Women's Fighters affiliated to the Iranian Communists Union;
- 3) The Women's Fighting Committee affiliated to the Paykar Group;
- 4) The Democratic Women's Group affiliated to the Toodeh Party;
- 5) The Women's Revolutionary Union affiliated to the Communist Party of Laborers and Farmers;
- 6) The Women's Union affiliated to the Communist Party of Laborers and Farmers;
- 7) The Women's National Unity group affiliated to the Iranian Communists Union;
- 8) Women's National Unity, affiliated to Fadaey-an-e Khalgh (People's Devotees);
- 9) The Women's Commission, National Frontier;
- 10) The Association of Women Lawyers [11], etc.

The core objectives of these leftist groups were to launch and maintain an anti-imperialist campaign in the support farmers and laborers. They demanded equal wages, equal job opportunities for both sexes, the elimination of polygamy and the practice of temporary marriage, etc. They publicly denounced and continued to challenge the establishment of an

Islamic regime in Iran through their own publications and other media they had access to. Publications of articles related to women's issues were part of their political struggle against Islamic Iran.

The second decade of the Islamic revolution (1989 to 1999) and the shock ideological defeat and collapse of international communism weakened the political base of leftist groups in Iran and all round the world. Right wing political organizations and monarchist parties, who were supported by the Western powers, began a new campaign against Iran's Islamic culture and unjust traditional views on women which had been intensified through the establishment of an Islamic political system. Some scholars of the right considered the collapse of the monarchy the end of feminism in Iran [12].

By the end of the Iran-Iraq war and beginning of post-war reconstruction following the death of the founder of the Islamic Republic of Iran, Grand Ayatollah Khomeini, a new era of cultural attack by the West began by targeting particularly Iran's gender policies. Undoubtedly, feminism has been and still is one of the means foreigners use to devalue Iran's Islamic cultural, social and political concepts. Most feminist activists in Iran deny being influenced the international feminism to guard themselves against the accusation of being connected to anti-Islamic foreign powers.

But despite this, the positive impact of global feminism has been one of the best things to benefit the feminist struggle in Iran. In addition, most domestic feminist magazines and publications have openly acknowledged the inevitable influence of Western feminism on the Iranian women's movement. Various journals and associations with feminist objectives have been run by Iranians living abroad for decades. They have begun to criticize women's inferior conditions and the quality of their socio-political status in Iran. Their opposition and criticism are periodically published in feminist journals such as *Woman's Voice* in Sweden, *Kankash* in America, *Pooyesh* in Sweden and *The Other Half* in America.

The following are some of the various anti-Islamic Revolution feminist organizations currently active outside the country:

1. Foundation of Iranian Women Researcher in America.
2. The Ghalam International Association in Sweden.
3. The Iranian Studies Foundation in America, supervised by Ashraf Pahlavi.
4. The Iranian Culture Foundation in France.
5. The Association of Iranian Women in Los Angeles.
6. The Iranian Association in Sweden.
7. The Independent Society of Iranian Women in Vienna, Austria.
8. The Iranian Women's Organization (SZA).

Inside the country the post-revolution movement has emerged from many decades of struggle within and against the state by women loyal to the ideals

of the Islamic Revolution. Women who participated in the revolution were angered by the new regime's suspension of the 1967 Family Protection Law, which was won though great efforts by women's rights activists in the era of the Shah. Angry at these developments, women bombarded the four female deputies elected in 1980 to the first legislature (or *Majlis*) of the Islamic Republic with demands for redress, and especially the restoration of the Family Protection Law. Due to these persistent complaints and the advocacy of women parliamentarians, the Third *Majlis* (1988–1992) enacted some modest improvements for women in matters like child custody and divorce, but nothing in comparison to the statutes which were in place before the revolution.

Many recent women activism has revolved around the pursuit of two goals: increasing women's collective social participation and achieving equal legal rights. The Sixth *Majlis* (2000–2004), which took office at the peak of the reformist movement's power, boasted 13 women members. The previous Parliament had 14, but unlike their predecessors, the new female deputies entered office with the intention of changing the law in favor of women. Along with male reformist allies, they formed a Women's Block to push their agenda. In December 2002, 11 of the women parliamentarians submitted a bill to the *Majlis* that would impose a moratorium on executions by stoning of women accused of engaging in extra-marital or premarital sex. Stoning and other forms of "Islamic punishment" are written into the 1995 penal code, and although their practice has not been routine, they have stood as a powerful emblem of the backwardness and violence of the Islamic Republic's legal system both inside and outside Iran. The bill was not approved [13].

In February 2004 Iran's reformist period ended as the conservatives "regained control of Parliament". Confronted with a Seventh *Majlis* hostile to civil society and women's rights, women activists braced themselves for a regression in women's situation.

However the women's movement has not stopped working, even during the conservative era. Prior to the 2009 electoral campaign a new wave of collective activism had already brought women's demands for equal rights onto the political scene. Following a growing trend of women's press and women NGO activity since 1998 and some street demonstrations in 2004 and 2005, a number of organized and focused collective campaigns began to take shape from 2006 onwards. The largest, most grassroots and influential of these has been the One Million Signatures Campaign to change discriminatory laws [9]. Other campaigns and coalitions have included: the Stop Stoning Forever Campaign, the Women for Equal Citizenship Campaign and Mothers for Peace [11].

Despite the peaceful and transparent nature of the Iranian women's movement, many women's activists have faced state repression such as smear cam-

paigns by the state-run media, beatings and arrest by the security forces. In the five years prior to the 2009 presidential election, over 70 women were arrested and taken to Evin Prison and charged with “disruption of public opinion”, “propagating against the state” and “endangering national security”. While most of these detainees were released on bail in a few weeks, some were sentenced to several years in prison [13].

All of these efforts contributed to visible change in the gender politics espoused at the 10th presidential election in 2009, which distinguished it from previous races. For one, all three candidates running against Ahmadinejad promised to address demands raised by the coalition of women's groups and include women ministers in their cabinets should they be elected to political office. In short, both in symbolism and in content the tenth presidential elections signified considerable progress in gender politics in Iran. This progress can be mainly ascribed to years of slow but persistent efforts by women at consciousness-raising and feminist interventions in the cultural and political arenas.

REFERENCES:

1. Azeem S.A. Women in Islam versus Women in the Judeo-Christian Tradition / S.A. Azeem // World Assembly of Muslim Youth. – 1995.
2. Rhetorics by the Founder of Iranain Revolution “Khomeini” “Bearing Witness”.
3. Hinchcliffe D. Legal Reforms in the Shi'i World: Recent Legislation in Iran and Iraq in Malaya / D. Hinchcliffe. – Law Review. – 1968. – № 10/2. – P. 292–305.
4. Suad J. Family Law and Politics / J. Suad, N. Afsaneh // Encyclopedia of Women and Islamic Culture. – Brill Academic Publishers, 2005 – P. 407.
5. Bn Rushd. Bidayatu'l-Mujtahid. – 1st ed. – Vol. 4. – Beirut : Daru'l-Ma_rifah, 1997. – P. 311.
6. Hinchcliffe D. The Iranian Family Protection Act in International and Comparative Law / D. Hinchcliffe. – 1968. – P. 516–521.
7. Bagley F.R.C. The Iranian Family Protection Law of 1967, A Milestone in the Advance of Women's Rights in Iran and Islam by C.E. / F.R.C. Bagley. – Edinburgh University Press, 1971. – P. 47–64.
8. Oral History interview of Mehrangiz Dowlatshahi. Foundation for Iranian Studies. Bethesda, MD, USA: Foundation for Iranian Studies. – Retrieved 2010-04-29.
9. Reform and Regression: The Fate of the Family Protection Law // The Feminist School. – Retrieved 2010-04-29.
10. Shahshaty S. Culture of development / S. Shahshaty. – Publisher “Farhang Tosee” (Vezhe-Name Zanan), Asfand winter of yeqar 1376.
11. Nayerah T. Women's Movement and Feminism in Iran. A global perspectivell in Women's Movement in a Global Era edited Amita Basu, West view Press, and also Rochelle Terman (The Contemporary Iranian Women's Right Movement) / T. Nayerah // Women Living Under Muslim Law
12. [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.sign4change.info/english/spip.php.article18> ; <http://zanschool.net/English/spip.php.rubrique3>
13. Tohidi: Women and the Presidential Elections: Iran's New Political Culture.

Пальшков К.Є.

Суспільно-політичні розмежування в Естонії у 1985–1991 роках

У статті розглянуто суспільно-політичні розмежування в Естонії у 1985–1991 роках. Зазначений період характеризувався підйомом громадської активності у боротьбі за відновлення естонської державності. Окрім організації національного реформістського руху, в Естонії утворювались сили, що виступали за продовження радянського вектора розвитку. Вирішальним фактором ідейного протистояння стало загальне домінування ідеї незалежності серед естонських національних еліт.

Ключові слова: Перебудова, державність, незалежність, Народний фронт Естонії, партія.

го движения, в Эстонии создавались силы, которые выступали за продолжение советского вектора развития. Решающим фактором идейного противостояния стало общее доминирование идеи независимости среди эстонских национальных элит.

Ключевые слова: Перестройка, государственность, независимость, Народный фронт Эстонии, партия.

The article contains an overview of the socio-political separation in Estonia in 1985–1991. This time was characterized by a rise in civic activity in the struggle for the restoration of Estonian statehood. In addition to organizing the national reform movement, forces were created that advocated the continuation of the Soviet vector of development. The decisive factor in the ideological confrontation was the general domination of the idea of independence among the Estonian national elites.

Key words: Reorganization, statehood, independence, Estonian People's Front, party.

УДК 329.11

Пальшков К.Є.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри філософії
та соціально-гуманітарних дисциплін
Одеського державного
університету внутрішніх справ

В статье рассмотрены общественно-политические размежевания в Эстонии в 1985–1991 годах. Указанный период характеризовался подъемом гражданской активности в борьбе за восстановление эстонской государственности. Кроме организации национального реформистско-

Подібно до Латвії та Литви у добу Перебудови Естонія відчувала сильне громадське піднесення. Лібералізація суспільно-політичного середовища виявилася стимулом для підвищення активності національно налаштованих сил, що до цього жорстко переслідувалися радянською державою. Водночас, незважаючи на загальну ідейну єдність серед корінних естонців, рух до відновлення державності зазнавав істотного впливу з боку російськомовної емігрантської спільноти, широко представленої у національному складі республіки. Цю обставину потрібно вважати специфічною рисою процесу консолідації та структурування політичних сил в Естонії.

Мета статті полягає у визначенні особливостей процесу структуризації суспільно-політичного середовища в Естонії у 1985–1991 рр.

У період Перебудови Естонії вдалося ефективно скористатися загальною лібералізацією та гласністю й досягти чималого прогресу, намагаючись повернути втрачену незалежність [2, с. 112].

Зокрема, у сфері політичних інклюзивних інститутів опозиційно налаштованими колами Естонської РСР було утворено низку громадсько-політичних об'єднань різного ступеня радикалізму.

Серед найбільш радикальних та послідовних сил необхідно виділити Партію національної незалежності Естонії (далі – ПННЕ). Складаючись переважно із простих громадян, частина з яких через свою опозиційність була переслідувана владою, ПННЕ привертала до себе увагу чіткою та визначеною позицією. Вимоги повного суверенітету та жорстка позиція у питаннях громадянства і мови невпинно розширювали підтримку ПННЕ серед громадян. Вагому моральну перевагу ПННЕ

надавав статус її засновників, ким насамперед були дисиденти, що мали змогу тиснути на владу своїм минулим. Навіть тій частині офіційної комуністичної влади, що вітала демократичні перетворення і різним чином сприяла таким змінам, було важко прирівнювати свою участь у боротьбі за незалежність із раніше перенесеними дисидентами стражданнями.

Водночас популярною тенденцією серед громадян, що мали бажання приєднатися до процесу національного визволення, стало групування у менш радикальні, але більш масові рухи, фасадне оформлення яких відрізнялося меншою політизованістю за радикалів. Найбільш відомими об'єднаннями, зорганізованими за таким принципом, стали зелений рух і Товариство охорони пам'яток старовини. Останнє слід назвати першою масовою громадською організацією того часу. Незважаючи на назву, ідейне підґрунтя цього товариства містило політичні цілі. Лідер Товариства Т. Веллісте відкрито закликав естонців до реалізації ідеї незалежності, а невід'ємним атрибутом заходів, проваджуваних товариством, став традиційний національний синьо-чорно-білий прапор.

Аналогічного змісту була й фактична діяльність зеленого руху, назва якого була здебільшого формальною. Номінально зелений рух виступав проти планів розробки в республіці фосфоритних родовищ відкритим способом. Утім у діяльності вражаючого масштабами руху був і неофіційний підтекст – протистояння союзному центру.

Свою роль у процесі національного піднесення в Естонії, як і в інших республіках Балтії, відіграв культурний чинник. Зокрема, вагомим інтегративним фактором стали свята пісні, що гуртували

людей. Наприклад, у вересні 1988 р. на Співочому полі в Естонії зібралися близько 300 000 осіб – майже 1/3 всіх естонців. Це дало привід назвати події 1988 р. «співочою революцією» [4, с. 32].

Щоправда, вже 1988 р. революційний кураж руху почав згасати. Так, наприклад, «екологічний потенціал», за яким хоч, як ми зазначили, і крилися більш амбітні цілі, було вичерпано. Офіційних мирних гасел щодо захисту довкілля вже не вистачало задля підтримання високого градусу загального революційного духу, для чого були потрібні нові більш радикальні тактики.

Наступним якісним кроком в оформленні республіканської опозиції стало утворення 1988 р. Народного фронту (офіційна назва – Народний фронт на підтримку перебудови, пізніше – Народний фронт Естонії (далі – НФЕ)), ідею про що вперше висунув його майбутній лідер Е. Савісаар у передачі «Поміркуємо ще» у квітні того самого року [6]. За своєю природою НФЕ органічно вписувався у загальний образ народних фронтів, виникнення яких у другій половині 1980-х рр. по радянських республіках та країнах соціалістичного табору стало системним. Народні фронти «зіграли головну роль у трансформації балтійських держав від авторитаризму до демократії західного типу» [5, с. 127].

На етапі заснування НФЕ, окрім філософа Е. Савісаара, рушійну силу руху становила невелика, проте рішуча група гуманітаріїв: соціолог М. Тітма, економіст Т. Маде та журналіст С. Каллас. Незважаючи на те, що на момент заснування НФЕ ніхто з перелічених осіб не перебував в авангарді революційного руху, разом вони змогли взяти на себе відповідальність зробити новий крок до здійснення національної мрії. Таким кроком стала пропозиція щодо реалізації на республіканському естонському рівні ідеї госпрозрахунку, яка передбачала високий рівень економічної незалежності від Москви. І хоча реалізація наведеної ідеї не передбачала повного від'єднання від Москви, вона містила претензії на той рівень економічної, а відповідно, і політичної самостійності, про який досі ніхто публічно не обмовлявся. Ідея НФЕ стрімко викликала підтримку не тільки інтелектуальних діячів та творчої інтелігенції, а й численних представників номенклатури, що виявили бажання бути причетними до демократичних змін. Необхідно зазначити, що заснування НФЕ відбулося не без дозволу офіційної влади, яка в особі ЦК Комуністичної партії Естонії (далі – КПЕ) фактично санкціонувала таку громадянську ініціативу. Не тільки не заважав розгортанню НФЕ, а й відкрито підтримував ідею та політику руху також союзний центр. Виникнення подібного роду рухів не тільки по країнах Прибалтики, а й по інших республіках СРСР розглядалося Москвою як джерело, що може надати прискорення Перебудові,

яка не виправдовувала покладених на неї надій у частині економічних зрушень.

НФЕ не був організацією із чітким членством, що протистояла іншим об'єднанням. У ньому взагалі не було членів. На чолі НФЕ перебував «ініціативний комітет», тоді як його первинні організації уособлювали «групи підтримки», що виникали стихійно. Разом із тим на етапі організації НФЕ було сформульовано вимогу про неприпустимість входження до складу керівництва фронту перших партійних та профспілкових керівників, враховуючи те, що вони вже перебували на керівних посадах. Таким чином, під прикриттям підтримки «курсу партії» було засновано організацію з незалежною ієрархією [8].

Проголошена у СРСР політика гласності дозволяла НФЕ діяти з максимальною користю для підвищення свого впливу та зростання легітимності. Чітка економічна програма, патріотичні виступи й гасла на захист рідного краю та мови, прагматичне позиціонування поміж союзною і республіканською комуністичною владою та представниками закордонних ЗМІ, а також підтримка з боку емігрантських кіл робили НФЕ в очах суспільства прогресивною політичною силою. НФЕ виглядав переконливою альтернативою, як порівняно з надконсервативною комуністичною номенклатурою, так і на фоні радикально налаштованих профспілок.

При цьому на перших порах існування НФЕ не висував вимоги щодо повного суверенітету. Замість цього серед цілей руху декларувалося досягнення широкої автономії у складі СРСР. Втім у центрі вочевидь не очікували, що природі народних фронтів, зокрема НФЕ, властивий стихійний розвиток і що за економічними деклараціями стрімко визріють незалежницькі гасла. Так, через рік після свого заснування НФЕ проголосив своєю метою досягнення повної незалежності республіки.

Зміцнення самостійницьких позицій НФЕ, зокрема, призвело до початку процесу дезінтеграції КПЕ, яку і до цього важко було назвати надійною опорою режиму. Республіканський осередок компартії в Естонії був одним із найменш численних у Радянському Союзі. За даними на 1981 р., КПЕ нараховувала 5,5% населення, що значно менше, ніж в інших республіках СРСР (крім сусідніх прибалтійських республік). Причому тільки 52% з республіканських комуністів того часу були етнічними естонцями [7, с. 312].

Тепер ідейні розбіжності поділили комуністів на прибічників демократизації, що відкрито вітали оформлення національного руху, та тих, хто виступав за збереження Естонії у складі СРСР. Зокрема, частина комуністів, що не поділяла загальнонаціональних самостійницьких настроїв, віддавала підтримку Інтернаціональному руху трудящих Естонії (далі – Интеррух) та Об'єднаній раді трудових колективів (далі – ОРТК). Навколо платформ цих об'єднань громадян консолідувались ті,

хто притримувався радянського шляху розвитку Естонії. Актив згаданих утворень становило російськомовне населення міст, переважно робітники, частково службовці, та насамперед технічна, а не гуманітарна, інтелігенція підприємств союзного підпорядкування. Їх підтримували ветеранські об'єднання, військові та адміністрації промислових підприємств, що також підпорядковувалися безпосередньо союзному центру [3, с. 83].

Водночас між двома названими опозиційними до революційного руху об'єднаннями були й істотні відмінності у принципах організації та декларованих цілях.

Від початку свого заснування Інтеррух позиціонував як організація, що також підтримувала Перебудову та пов'язані з нею процеси, зокрема утворення НФЕ. Однак у масовій свідомості етнічних естонців склався абсолютно негативний образ Інтерруху. Естонці ідентифікували Інтеррух як загрозу національному революційному піднесенню з боку емігрантів. Переконались у тому, що Інтеррух є важелем у руках Москви, виключала можливість будь-якої співпраці інтеррухівців із реформаторами, а загострення конфронтації між ними в результаті сприяло радикалізації проваджуваних політик. Вдавшись до мітингів, а надалі і страйків, Інтеррух став відкрито розраховувати на втручання й підтримку союзного центру.

Більш прагматично позиціонувала себе ОРТК. Базою Ради стали трудові колективи підприємств союзного підпорядкування, а інструментами впливу могли бути задіяні серйозні економічні важелі. Керівництво республіканських стратегічних підприємств добре розуміло соціально-економічні наслідки відокремлення естонського господарського комплексу від загальнодержавного. Тому емігрантська технічна еліта, аби не опинитися збоку від революційних подій, прагнула зайняти своє місце у новому політикумі, чим отримати законні механізми впливу на політичний процес. Природно, що вирішальна роль в ОРТК належала директорам відповідних підприємств, що наклало свій відбиток на загальному ідейному змісті Ради. На відміну від Інтерруху, політика ОРТК була більш поміркованою, у ній на перший план висувався економіко-виробничий складник [8].

Проте, як і Інтеррух, поява ОРТК була зустрінута абсолютним відторгненням із боку етнічних естонців, зокрема об'єднаних навколо НФЕ. Подібно до Інтерруху ОРТК сприймалася реформістськими колами виключно в контексті промосковського впливу. У результаті, опинившись у жорсткій конфронтації з національними естонськими силами, Інтеррух та ОРТК були змушені зблизитись для спільного захисту інтересів іммігрантської громади.

Характеризуючи стосунки інтернаціональних рухів та народних фронтів у Прибалтиці, україн-

ський дослідник С. Кінка виокремлює низку проблемних моментів.

По-перше, мовне питання. Зниження частки корінного населення у балтійських республіках за радянських часів призвело до звуження простору вживання мов титульних націй, зокрема діловодство та технічна документація фактично перейшли на російську мову. Політика ж гласності дозволила титульним націям розпочати широку кампанію на користь законодавчого закріплення рідної мови. Але така ініціатива, відповідно, зачіпала російськомовних громадян, які недостатньою мірою володіли мовами титульних балтійських націй.

По-друге, питання громадянства. Із прийняттям декларацій про державний суверенітет у всіх трьох республіках Балтії розпочалась дискусія щодо впровадження республіканського громадянства. Основні варіанти надання громадянства були такими: «нульовий» варіант, що передбачав набуття громадянства за фактом постійного проживання на території республіки без застосування мовного або етнічного фактора та без цензу на постійне проживання протягом низки років; ідея, відповідно до якої на громадянство мали можливість претендувати лише правонаступники ліквідованих 1940 р. незалежних балтійських республік, тоді як відповідного права позбавлялися післявоєнні мігранти; середній варіант, що передбачав різноманітні цензи на проживання у республіці (від 3 до 10 років).

По-третє, протиріччя у поглядах щодо шляхів економічного розвитку. І головним питанням тут було: відбудеться перехід до ринкових відносин чи ні?. «Праві» сили, зокрема народні фронти, комітети громадян та комуністи, що поділяли погляди реформаторів, вимагали переходу до ринкової економіки. А інтеррухи розглядали лише варіант неглибокого реформування соціалістичної планової економіки [3, с. 84].

До заслуг реформаторів необхідно віднести активізацію законотворчої діяльності в республіці в дусі національного піднесення. У червні 1988 р. прийнято Указ Президії Верховної Ради ЕРСР «Про державну та національну символіку в ЕРСР», відповідно до якого синій, чорний та білий кольори було визнано національними. У жовтні того самого року національним визнано синьо-чорно-білий прапор. У листопаді 1988 р. Верховною Радою ЕРСР було прийнято «Декларацію про суверенітет». Тоді ж було унормовано верховенство республіканських законів над всесоюзними. Зокрема, останні набували чинності лише у разі їх погодження парламентом ЕРСР. Крім того, на користь утвердження державності у січні 1989 р. було прийнято Закон «Про мову». Державною мовою на території республіки визнавалася естонська, тоді як російська лишалася мовою міжнаціонального спілкування.

Зі свого боку консервативні кола естонської номенклатури та їх прихильники також вирішили зайняти діяльну позицію. Утім, якщо їхні опоненти активно займалися розбудовою незалежності Естонії, послідовники радянського шляху розвитку намагалися захистити наявний лад, пішовши на загострення стосунків із реформаторами. Зокрема, консерватори привертати увагу союзної влади до проблеми дискримінації за національною ознакою, що, на їх думку, мала місце у республіці. Так, типовим для тактики Інтерруху було прийняття резолюцій, масові зібрання, погрози страйків тощо. Крім того, у травні 1990 р. інтеррухівцями було вчинено спробу блокування роботи парламенту.

Алетакатактика була не здатна принести позитивних результатів прорадянським силам через низку причин. По-перше, від самого початку перебудови російськомовні мігранти не мали такого накопиченого ідейного потенціалу, як корінні естонці. І тому, на відміну від останніх, діяльність інтеррухівців та їхніх однодумців загалом виглядала реакційною, а всі рішення та дії – запізнілими. По-друге, не пропонуючи нічого нового, а лише прагнучи зберегти радянську Естонію на фоні щораз більшої загальнонаціональної «самостійницької» ейфорії, послідовники марксистсько-ленінської ідеології виглядали відверто непереконливими. По-третє, на потенціалі консервативних кіл нав'язати програмну боротьбу реформаторам від самого початку негативно відображався дисбаланс у соціальній базі на користь робітників та інженерів. У лавах «лівих» була практично відсутня гуманітарна інтелігенція, творчий якісний потенціал якої у революційний час є вкрай важливим. Так, незважаючи на активне позиціонування, Інтеррух та Об'єднана рада трудових колективів програли протистояння з реформаторами та лібералами.

Тим часом кульмінацією організаційного потенціалу НФЕ стало ініціювання і проведення 23 серпня 1989 р. разом із Народним фронтом Латвії та литовським «Саюдісом» акції «Балтійський ланцюг». Під час цієї акції близько 2 мільйонів прибалтів об'єдналися у живий ланцюг від Талліна через Ригу до Вільнюса. Подію було приурочено до 50-річчя підписання пакту Молотова-Ріббентропа разом із секретним протоколом до нього, наслідком чого стала окупація Прибалтики СРСР.

Одночасно «Балтійський ланцюг» фактично увінчав лідерство НФЕ у революційній естафеті з іншими реформаторами. Залишення лідерських позицій НФЕ, хоч і стало певною несподіванкою для ватажків руху, виглядало досить природним. Центристської позиції НФЕ стало не вистачити для рішучого продовження демократичних змін.

Паралельно з падінням популярності НФЕ в Естонії активно тривав процес партійного будівництва. Втрачання комуністичною партією монополії на владу відкривало широкі можливості для наповнення

політичного середовища новими ідеями, стратегіями, брендами, програмами тощо. І такий вакуум почав швидко наповнюватися новими партійними проектами. За невеликий проміжок часу в Естонії з'являються Естонська консервативна народна партія, Естонська ліберально-демократична партія, Республіканська партія, Естонська зелена партія, Естонська соціал-демократична партія, Естонська партія підприємців, Естонська селянська центристська партія, Естонська християнсько-демократична партія тощо.

Однак масовість процесу партійного будівництва не завжди означала якість нових партій. Можливість стати лідером нової партії активно використовували колишні комуністи, які хотіли за рахунок цього дистанціюватись від свого минулого, заявивши про себе у новому світі. Звичним явищем стало запозичення брендів зі світової партійної практики. На порядок важче було наповнити нові проекти унікальним ідейним змістом, який би відрізняв його від інших партійних утворень.

Наявний ідейний розкол у середині КПЕ призвів до виходу з неї реформістського крила, яке змінило назву на Комуністична партія (самостійна) Естонії, що пізніше була перейменована на Демократичну партію праці Естонії. Та сама частина ортодоксальних комуністів, що лишилася вірною радянській ідеї, продовжила працювати в КПЕ, діяльність якої вже 1991 р. було заборонено новою владою.

Тим часом із втратою позицій НФЕ лідерство перебрали на себе більш радикальні і безкомпромісні ПННЕ і новий актор революційного часу – Рух комітетів громадян (далі – РКГ). На відміну від НФЕ, що був надто толерантним у діалозі з номенклатурними елітами, РКГ одразу проголосив курс на здобуття незалежності шляхом відновлення естонської державності, яку було примусово обіграно радянською владою.

Враховуючи те, що Естонію було окуповано СРСР, реформаторами було піднято питання незаконності всіх державних інституцій, утворених за радянської влади, тоді як реалізація волі естонського народу на незалежність вимагала способу, що мав би довіру суспільства. Так зародилася ідея скликання Конгресу Естонії. Легітимації конгресу серед корінного населення мало сприяти те, що право голосувати за кандидатів мали лише естонці, які проживали на території країни до окупації, та їхні потомки, незалежно від місця проживання на момент проведення виборів.

Скликання Конгресу було заплановано через організацію РКГ місцевих ланок, що здійснювали підготовку до виборів. І хоча на початку не всі були згодні із цією ідеєю, зокрема непопулярною вона була серед чинних парламентарів, у міру розгортання виборчої компанії необхідність у Конгресі визнали всі впливові сили та приєдналися до активної участі у виборах. Після обрання Конгресу Естонії

сам уповноважив себе на прийняття рішень, спрямованих на відновлення незалежності Естонії.

Легітимності Конгресу Естонії додавала і панівна на той момент офіційна влада в особі новообраної Верховної Ради ЕРСР. Остання істотно поступалася в авторитеті Конгресу Естонії. По-перше, парламент вийшов вкрай поляризованим за членським складом, що заважало віднаходити консенсус у питаннях порядку денного. По-друге, Верховна Рада ЕРСР сприймалася вже як рудимент радянської влади, що має згодом поступитися національному демократично обраному парламенту.

Вочевидь свою месіанську участь розуміли і члени Верховної Ради ЕРСР, що прийняли низку рішень на догоду відновлення естонської державності. Так, у березні 1990 р. Верховною Радою ЕРСР було прийнято Постанову «Про державний статус Естонії», якою визнано радянську владу в Естонії незаконною від моменту її встановлення. У травні того самого року прийнято Закон «Про символіку Естонії», яким радянську символіку замінено на історичну естонську. Також було проголошено перехідний період, результатом якого мала стати незалежність Естонії. Важливим є те, що наведені рішення ухвалювалися за наявності єдиного бачення Верховною Радою ЕРСР та Конгресом Естонії державотворчої стратегії. Так, Рада фактично реалізувала волю Конгресу, який визнала виразником національних інтересів естонців. У серпні 1991 р. Верховна Рада Естонської Республіки увінчала державотворчий процес проголошенням незалежності Естонії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Брусиловська О. Друга Естонська республіка: взаємовплив складових системної трансформації / О. Брусиловська, Н. Сіндецька // *Studia politologica Ucraino-Polona*. – 2013. – № 3 – С. 318–325
2. Велике переродження. Уроки перемоги капіталізму над комунізмом / А. Аслунд, Л. Бальцерович, К. Бендукідзе та ін. – Л. : Видавництво старого лева, 2015. – 436 с.
3. Кінка С. Інтернаціональні рухи у країнах Балтії (1988–1991): виникнення, діяльність, історичне значення / С. Кінка // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. – 2012. – № 5. – С. 81–88.
4. Кінка С. Роль культури у процесі перебудови (досвід країн Балтії) / С. Кінка // *Культурні трансформації в синхронії та діахронії: теорія і практика. Тези доповідей міжнародної наукової конференції*. – К. : Стародавній Світ, 2012. – 184 с.
5. Кінка С. Политический успех прибалтийских народных фронтов по результатам выборов 1989–1990 годов / С. Кинка // *Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта*. – 2013. – № 6. – С. 124–128.
6. Народный фронт (Rahvarinne) [Електронний ресурс] – Режим доступа : http://www.estonica.org/ru/%D0%9D%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D1%84%D1%80%D0%BE%D0%BD%D1%82_Rahvarinne.
7. Політична влада і опозиція в Україні: порівняльний аналіз із зарубіжними країнами : [монографія] / [Р. Балабан, С. Брехаря, Г. Зеленько та ін.] ; за заг. ред. Ф. Рудича. – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2016. – 488 с.
8. Становление политических организаций в современной Эстонии [Електронний ресурс] – Режим доступа : <https://docs.google.com/file/d/0BxtrOOxGILGHX19SSFozcFZkZ1E/edit>.

Попова М.Ф.

Політичні форми державної влади в регіонах України: історико-правовий аналіз

Статтю присвячено дослідженню історико-правового аспекту формування різних політичних форм реалізації державної влади в регіонах України. Особливу увагу приділяється формуванню органів місцевого самоврядування в полікультурних регіонах, зокрема, у південно-західних районах Одеської області. Аналізується політична практика змін у системі влади та політичного управління, які спроможні відповідати викликам глобалізації, поширенню кризових явищ у світовому соціально-економічному просторі, появи нових акторів на політичній арені, здатна відображати історичні, національно-культурні, етнічні й інші особливості кожної країни та окремих її регіонів.

Ключові слова: самоврядування, громада, місцева влада, влада в регіонах, децентралізація, місцеві організації.

Статья посвящена исследованию историко-правового аспекта формирования различных политических форм реализации государственной власти в регионах Украины. Особое внимание уделяется формированию органов местного самоуправления в поликультурных регионах, в частности, в юго-западных районах Одесской области. Анализируется политическая практика изменений в системе власти и политического управления, которые способны отвечать вызовам гло-

бализации, распространению кризисных явлений в мировом социально-экономическом пространстве, появлению новых акторов на политической арене, способная отображать исторические, национально-культурные, этнические и другие особенности каждой страны и отдельных ее регионов.

Ключевые слова: самоуправление, общество, местная власть, власть в регионах, децентрализация, местные организации.

The article is devoted to the study of the historical and legal aspect of the formation of various political forms of the exercise of state power in the regions of Ukraine. Particular attention is paid to the formation of local government in multicultural regions, in particular, in the south-western regions of the Odessa region. The political practice of changes in the system of power and political governance that can meet the challenges of globalization, the spread of crisis phenomena in the world social and economic space, the emergence of new actors in the political arena, capable of reflecting the historical, national-cultural, ethnic and other characteristics of each country and individual its regions.

Key words: self-government, society, local government, power in the regions, decentralization, local organizations.

УДК 321.01

Попова М.Ф.,
аспірант
кафедри політичних наук і права
ДЗ «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

Політичні процеси, що відбуваються в країні, вимагають перегляду форм здійснення самоврядування в регіонах України. Необхідний перегляд моделі політичного управління сучасною країною з урахуванням нових можливостей влади та самоврядних процесів, їх співвідношення в процесі здійснення політичного управління на практиці.

Одним із пріоритетних напрямів державної політики на сучасному етапі становлення України як демократичної, соціальної й правової держави є відхід від централізованої моделі управління, забезпечення спроможності місцевого самоврядування та створення ефективної системи територіальної організації влади.

Об'єктом статті є органи місцевого самоврядування, а предметом – історичний експурс розвитку політичних форм реалізації державної влади в регіонах України. Метою статті є визначення тенденцій розвитку органів місцевого самоврядування в поліетнічних регіонах України. Для цього необхідно вирішити такі завдання:

- охарактеризувати історичний розвиток політичних форм організації влади в регіонах України;
- проаналізувати правове забезпечення цього розвитку;
- визначити характерні риси такого процесу;
- представити напрями подальшого розвитку

форм органів місцевого самоврядування в поліетнічних регіонах України.

Реформування та вдосконалення системи місцевого самоврядування в Україні вимагає дослідження історичного досвіду й регіональних особливостей сучасної України (політичних, економічних, соціокультурних, етнічних та інших). Одним із таких історико-географічних регіонів, який відзначається поліетнічністю, є південно-західна частина Одеської області, яка в різні історичні часи фігурує як південна Бессарабія, Буджак, Придунайський край України, Ізмаїльська область, Українське Подунав'я [3; 2; 5; 10] тощо.

У сучасному територіально-адміністративному вимірі це межиріччя пониззя Дністра й Дунаю, що включає південно-західні райони Одеської області: Білгород-Дністровський, Саратський, Татарбунарський, Тарутинський, Арцизький, Кілійський, Ізмаїльський, Болградський, Ренійський.

Перебуваючи на перетині цивілізацій, народів і культур, регіон у різні періоди входив до складу багатьох держав, виступаючи найчастіше східною, західною чи південною прикордонною периферією.

У результаті геополітичних змін ХХ ст. окреслений історико-географічний регіон декілька разів змінював державну приналежність:

до 1918 р. – складова частина Російської імперії, упродовж 1918–1940 рр. – у складі Румунії. Упродовж 1940–1941 рр. південно-західні райони Одеської області перебували в складі УРСР (складова частина СРСР). У результаті адміністративно-територіальних змін територію півдня Бессарабії розділено на 13 районів, з яких 7 серпня 1940 р. утворено Аккерманську (а з 7 грудня – Ізмаїльську) область [15, с. 90–95]. У 1941–1944 рр. територія Буджака офіційно входила до складу Королівства Румунія – Губернаторство Бессарабія, а із серпня 1944 р., у результаті військових подій Другої світової війни, її знову включено до УРСР.

У лютому 1947 р. між СРСР та Румунією підписано мирний договір, відповідно до якого було закріплено включення до СРСР (УРСР) Північної Буковини, Хотинщини та Буджаку [18].

15 лютого 1954 р. Ізмаїльську область скасовано, а її південно-західні райони включено до складу сучасної Одеської області. З 1991 р. південно-західні райони Одеської області є складовою частиною незалежної України.

Результатом специфічного історико-політичного розвитку південно-західної частини Одещини є той факт, що регіон сформувався як унікальний мультикультурний простір, у якому проживають представники більше 80 етнічних культур, а отже, вимагає особливої уваги під час реалізації реформи з територіальної організації влади.

Згідно з даними перепису 2001 р. кількісний склад населення південно-західних районів Одеської області складає 617 200 осіб, серед яких українців 248 000. Цей показник є важливим і, на наше переконання, має враховуватись під час проведення децентралізації та створення територіальних громад.

Досліджуючи історію місцевого самоврядування на території Буджака, маємо констатувати, що його традиції мають свої регіональні особливості. Так, з огляду на специфіку краю під час розроблення системи ефективного управління Бессарабією на її території вже на початку 30-х рр. XIX ст. введено систему селянського самоврядування. Регламентація діяльності «царанських» громад здійснювалась відповідно до «Положення про царан або вільних землевласників Бессарабської області» (1834 р.) [7, с. 111]. В основу змін покладено принцип самоврядування та ідеї провідної ролі держави у реформуванні соціально-політичних відносин у країні, «м'якого» поступового шляху впровадження соціальних новаций, спрямованого на модернізацію соціальної сфери на основі місцевих традицій суспільного життя [7, с. 112].

Відповідно до земської реформи 1864 р. на окресленій території наприкінці 80-х рр. XIX ст. впроваджено земське самоврядування. Його функ-

ції здійснювали Бессарабське губернське (із центром у Кишиневі) та Аккерманське повітове земства [7, с. 112].

Земські установи, представництвами яких були збори, вирішували першочергові завдання – питання господарського розвитку краю, надавали соціальну допомогу та піклувались про культурний розвиток населення.

На початку 1870-х рр. у регіоні розпочато формування системи міського самоврядування. Згідно з реформою станові міські установи змінені на всестанові. До структури міського самоврядування входили думи й управи. У результаті реформи 1870–1878 рр. на території південної Бессарабії установи міського самоврядування діяли в Аккермані, Болграді, Ізмаїлі, Кілії, Рені та посадах¹ краю (Вилково, Папушії, Тузлах, Турлаках, Шабо). Система міського самоврядування того часу виявилась ефективною, що сприяло економічному й культурному розвитку регіону.

Особливістю функціонування системи самоврядування був той факт, що після повернення в 1878 р. південної частини Бессарабії до складу Російської імперії на означених територіях продовжувала функціонувати румунська система комунального самоврядування [16, с. 89]. Відповідно до румунських законів 1864 р. та 1874 р. населення об'єднувалось у громади-комуні: кожний мешканець мав бути приписаний до певної комуні та сплачувати комунальні податки. Утворення такої системи комунального самоврядування було викликане саме фактом поліетнічності Ізмаїльського повіту. Історичні реалії склались таким чином, що населення в різних частинах на різних засадах користувалось або володіло землею, а також мало різні права в господарському й соціальному житті [7, с. 111].

Результатом революційних подій у Російській імперії та Першої світової війни став той факт, що Сфатул церій 27 березня (9 квітня) 1918 р. проголосив Акт приєднання Бессарабії до Румунії [8, с. 221].

За часів адміністративної автономії Бессарабії (листопад 1917 р. – листопад 1918 р.) у складі Румунії її адміністративно-територіальний устрій залишався незмінним (9 повітів, південна Бессарабія – Аккерманський та Ізмаїльський повіти). Продовжували функціонувати адміністративні установи часів Російської імперії, а також земська система самоврядування – повітові й волосні земства.

До складу волості входило 5–6 сіл, а повіт складали 10–12 волостей. Керівництво волостю здійснювалось волосними зборами (на кшталт мініпарламенту) шляхом загального голосування, до складу яких обирались 15–22 особи, з яких обиралась управа (3–4 особи). Саме волосна управа виконувала керівні функції [12, с. 96].

За аналогічною схемою відбувалось керівництво повітом: обиралась повітова земська управа,

¹ Посадам у той час називали поселення міського типу.

яка складалась із 40–55 членів. Представники уряду не мали права втручатись у рішення земств, а лише слідкувати за їх законною діяльністю. У свою чергу в містах обиралась міська дума (30–50 осіб), членами якої обирався примар.

Із часом земська система самоврядування не влаштовувала національні інтереси румунського уряду, оскільки до складу земств (вибори відбулись у 1917 р. за часів Російської імперії) входили здебільшого представники російської національності [12, с. 97].

Особливий протест виявили земські управи під час проведення націоналізації установ у Бессарабії з метою їх уніфікації за румунським зразком. Саме земства стали центром, де концентрувались незадоволені політикою румунського уряду. Такі установи стали заважати румунському уряду, оскільки вони вимагали субсидій, а фонди земства іноді використовували не за призначення. У результаті декретом від 4 жовтня 1918 р. губернські земства було ліквідовано, а їхні функції стали виконувати Директорати [12, с. 97].

З приєднанням території Бессарабії до СРСР (28 червня – 3 липня 1940 р.) та включенням її південної частини до складу УРСР відбулась уніфікація політичної й адміністративної системи згідно з діючою в СРСР.

2 серпня 1940 р. Верховною Радою СРСР прийнято «Закон про включення північної частини Буковини та Хотинського, Аккерманського і Ізмаїльського повітів Бессарабії до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки». З двох вищеназваних повітів – Аккерманського та Ізмаїльського – наказом Президії Верховної Ради СРСР від 7 серпня 1940 р. в складі УРСР створено Аккерманську область, а 7 грудня обласний центр перенесено до Ізмаїла [15, с. 95].

Правовою основою впровадження радянської політичної моделі була Конституція СРСР 1936 р. та Конституція УРСР 1937 р. Відповідно до положень конституцій політична система формувалась на принципах демократичного централізму, а отже, радянською владою не визнавалась система місцевого самоврядування, оскільки остання має базуватись на децентралізації влади, організації й фінансовій автономії, а це не вписувалось у сталінську модель соціалізму.

Політичною формою державної влади в кряях, областях, округах, районах, містах, повітах і волостях були ради депутатів трудящих. Ради обласного масштабу мали обиратись шляхом не прямих, а багатоступеневих виборів відкритим голосуванням на основі не досить рівних виборів: відповідно до положень конституції перевага надавалась робітничому класу [22, с. 98].

Важлива роль у системі місцевих органів державної влади належала крайовим та обласним радам депутатів трудящих. Вони виконували роль

плануючого й регулюючого державного органу влади на місцях. Завдання місцевих рад визначалось ст. 97 Конституції УРСР 1937 р.: «Ради депутатів трудящих керують діяльністю підпорядкованих їм органів управління, забезпечують охорону прав громадян, керують місцевим господарством і культурним будівництвом, встановлюють місцевий бюджет» [22, с. 99].

Отже, за часів функціонування радянської влади в Україні можливість функціонування органів місцевого самоврядування була відсутня.

Відповідно до положень Конституції УРСР 1978 р. (ст. 78) закріплено принцип єдності системи рад виключно як органів державної влади [31]. У ст. 82 визначалось: «Ради народних депутатів безпосередньо та через створювані ними органи керують усіма галузями державного, господарського, соціального й культурного будівництва, приймають рішення, забезпечують їх виконання, здійснюють контроль за проведенням рішень у життя» [31].

Після проголошення незалежності України в 1991 р. вітчизняна модель місцевого самоврядування зазнала певної еволюції. Формування законодавства про місцеве самоврядування відбулось на засадах Конституції України 1996 р. Згідно зі ст. 140 Конституції України місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів декількох сіл, селища та міста самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції й законів України [13].

Активізація процесу щодо реалізації положень Конституції України про місцеве самоврядування відбулась на початку 2000-х рр. Так, питання про законодавчі аспекти регіональної політики й місцевого самоврядування розглядалось на парламентських слуханнях 16 квітня 2003 р. [26], а питання про децентралізацію влади в Україні та розширення прав місцевого самоврядування – на слуханнях від 12 жовтня 2005 р. [24]. «Реформування законодавства України про місцеві вибори в інтересах територіальних громад» розглянуто 17 березня 2010 р. [25]. Результатом обговорення цих питань стало ухвалення відповідних рекомендацій щодо їх ефективної реалізації.

8 квітня 2015 р. Кабінетом Міністрів України затверджено Постанову «Про затвердження методики формування спроможних територіальних громад» № 214 [23].

Відповідно до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» та затвердженої методики обласними державними адміністраціями розроблено, а обласними радами затверджено перспективні плани формування спроможних громад у 22 областях. З політичних мотивів до листопада 2015 р. не було затверджено перспективні плани формування громад у Тернопільській і Закарпатській областях.

Згідно із законодавством громади повинні пройти процес добровільного об'єднання відповідно до розроблених і затверджених перспективних планів. У результаті станом на 15 серпня 2015 р. процедуру добровільного об'єднання пройшли 54 територіальні громади, у яких обласні ради призначили перші місцеві вибори.

Проте після цього обласні ради заблокували процес призначення виборів, у зв'язку із чим Верховна Рада України 4 вересня 2015 р. прийняла законопроект № 3008 [28], відповідно до якого обласні ради позбавили функції призначати перші вибори та передали таку функцію до Центральної виборчої комісії. У результаті перші вибори було призначено додатково в 105 об'єднаних територіальних громадах, що загалом складає 159 об'єднаних територіальних громад (які в цілому об'єднали понад 7% усіх територіальних громад України).

Додатково в 31 громаді, які пройшли процедуру об'єднання, Центральна виборча комісія не призначила вибори з такою аргументацією: створення об'єднаних громад потребує зміни меж районів [28].

З метою реалізації вищеназваних законопроектів в Одеській області відкрито Офіс реформ з питань децентралізації, що функціонує на основі Меморандуму про узгодження мети діяльності у впровадженні реформи місцевого самоврядування між Всеукраїнською асоціацією органів місцевого самоврядування «Асоціація міст України» та Міністерством регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України [17]. Офіс надає організаційну, консультативну, інформаційну допомогу з впровадження реформ у сфері місцевого самоврядування, децентралізації повноважень органів виконавчої влади з метою посилення інституційного, адміністративного й експертного забезпечення реформи на місцевому та регіональному рівнях [19]. Робота офісу спрямована на здійснення моніторингу впровадження реформ на регіональному рівні, узагальнення інформації щодо проблемних питань і внесення пропозицій уряду щодо шляхів їх вирішення [30].

На сесії Одеської обласної ради 24 червня 2015 р. розроблено перспективний план формування територій громад в Одеській області. Згідно з даними обласного управління економіки реформа мала охопити близько 220 тисяч жителів області [21].

Відповідно до плану в Одеській області після закінчення реформи органів місцевого самоврядування мають сформуватись 24 об'єднані громади [11]. Однак у вересні 2016 р. в засобах масової інформації з'явилась інформація про суттєве збільшення громад – до 83 [20]. У протоколі зафіксовано моделі громад, запропонованих Одеською державною адміністрацією на підставі розрахунків їх спроможності та вимог Методики формування заможних громад. Однак це не остаточний варіант,

своє рішення має запропонувати депутатський корпус Одеської обласної ради, а пізніше – Кабінет Міністрів України. Станом на квітень 2017 р. в Одеській області функціонують 11 громад.

На початку 2017 р. урядом Австрії профінансовано нову ініціативу – Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй для активізації місцевого розвитку в Чернівецькій та Одеській областях. Проект працюватиме за двома напрямками: 1) зміцнення потенціалу місцевих громад, місцевих органів влади та вищих навчальних закладів щодо застосування принципів розвитку, орієнтованого на громаду, спільного врядування й надання послуг; 2) сприяння розвитку малих ферм і несільськогосподарських підприємств у сільських та приміських районах. Загальний бюджет проекту, профінансований Агентством розвитку Австрії, складає 500 000 євро та має впроваджуватись упродовж 18 місяців [1]. Серед південно-західних районів Одеської області до основної квоти включено Болградський район, а саме Кубейську сільську раду, а до резервної – Татарбунарський район і такі об'єднання, як Дмитрівська сільська рада й Тузлівська об'єднана територіальна громада [9].

У березні 2017 р. в межах проекту «Об'єднання територіальних громад в умовах поліетнічності на території Півдня Одеської області» за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» проектна група громадської організації «Асоціація дослідників державного управління» провела науково-практичну конференцію «Добровільне об'єднання територіальних громад в умовах поліетнічності та багатомовності» [6]. Учасники обговорили актуальні питання та надали рекомендації щодо врахування етнічного чинника в умовах добровільного об'єднання територіальних громад.

Таким чином, можна говорити про наявні відповідні зрушення у вдосконаленні теорії й практики сучасного самоврядування, зумовленого трансформаціями в політичній системі суспільства, проведенням адміністративно-територіальних і регіональних реформ, упровадженням дедалі прогресивнішого конструктивного соціального партнерства між центром та регіонами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Австрія фінансує нову ініціативу ПРООН для активізації місцевого розвитку у Чернівецькій та Одеській областях // Децентралізація влади. – 2017. – 17 січня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://decentralization.gov.ua/news/item/id/4016>.
2. Бачинский А.Д. В семье советской: социалистическое строительство в Придунайских землях СССР / А.Д. Бачинский. – К. ; О. : Вища школа, 1984. – 171 с.
3. Бачинский А.Д. Изменения административно-территориального деления Одесщины (конец XVIII в. – 1975 г.) / А.Д. Бачинский, В.П. Ващенко,

С.В. Кульчицкий // Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины. – К. ; О., 1976. – С. 68–91.

4. Бачинська О.А. Українське населення придунайських земель XVIII – початок XX ст. (заселення й економічне освоєння) / О.А. Бачинська. – О. : Астропринт, 2002. – 328 с.

5. Буджак: историко-этнографические очерки народов юго-западных районов Одессины / Одесский национальный университет им. И.И. Мечникова ; Управление культуры и туризма, национальностей и религий Одесской областной государственной администрации. – О. : СМІЛ, 2014. – 640 с.

6. В Одесі відбулась науково-практична конференція щодо об'єднання територіальних громад в умовах поліетнічності та багатомовності // Громадський простір. – 2017. – 28 березня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.prostir.ua/?news=v-odesi-vidbulas-naukovo-praktychna-konferentsiya-schodo-objednannya-terytorialnyh-hromad-v-umovah-polietnichnosti-ta-bahatomovnosti>.

7. Верховцева І.Г. Українське Придунав'я у світлі гуманітарних досліджень: до 75-річчя Ізмаїльського державного гуманітарного університету / І.Г. Верховцева, О.В. Запороженко, Я.В. Кічук. – Ізмаїл : СМІЛ, 2015. – 230 с.

8. Виноградов В.Н. Бессарабия на перекрестке европейской дипломатии: документы и материалы / В.Н. Виноградов, М.Д. Ерещенко, Л.Е. Семенова и др. – М. : Индрик, 1996. – 320 с.

9. Відібрано 22 громади, які отримають підтримку від проекту ПРООН // Децентралізація влади. – 2017. – 22 березня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://decentralization.gov.ua/news/item/id/4848>.

10. Грек И.Ф. Буджак: история земли и населения (VII в. до н. э. – XXI в.) / И.Ф. Грек. – Кишинев : Stratum Plus, 2016. – 279 с.

11. Децентралізація влади. Одеська область [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://decentralization.gov.ua/region/item/id/15#tab1>.

12. Скурту И. История Бессарабии (от истоков до 1998 года) / И. Скурту, Д. Алмаш, А. Гошу и др. ; пер. с рум. Н. Енчу. – 2-е изд. – Кишинэу, 2001. – 431 с.

13. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua/uploads/documents/27396.pdf>.

14. Лебеденко О.М. Українське Подунав'я: минуле та сучасне : [навч. посібник для студ. вищ. навч. закл.] / О.М. Лебеденко, А.К. Тичина. – О. : Астропринт, 2002. – 208 с.

15. Луньова О.К. Ізмаїльська область: до історії утворення / О.К. Луньова // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія «Історичні науки». – Вип. 34. – Ізмаїл, 2016. – С. 90–95.

16. Луньова О.К. Історія формування місцевих податків в Україні / О.К. Луньова // Актуальні проблеми розвитку економічної теорії в умовах глобалізації : матер. XII Всеукр. наук.-практ. конф. «Покритановські читання». – О. : ОНЕУ, 2016. – С. 82–90.

17. Меморандум про узгодження мети діяльності у впровадженні реформи місцевого самоврядування між Всеукраїнською асоціацією органів місцевого самоврядування «Асоціація міст України» і Міністерством регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://auc.org.ua/sites/default/files/memorandum_amu-minregion_reforma.pdf.

18. Мирный договор с Румынией (Париж, 10 февраля 1947 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_571.

19. Мінрегіон заручився підтримкою Асоціації міст України у створенні Офісів реформ в областях // Децентралізація влади. – 2015. – 16 квітня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://decentralization.gov.ua/news/item?id=254>.

20. Облгосадминистрация предлагает создать в Одесской области 82 громады // ИзбирКом. – 2016. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.izbirkom.org.ua/news/Detsentralizatsiya-25/2016/Oblgosadministratsiya-predlagaet-sozdat-v-Odesskoy-oblasti-82-gromadyi-7638>.

21. Рішення Одеської обласної ради від 24 червня 2015 р. № 1392-VI // Одеські вісті. – 2015. – 27 червня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://izvestiya.odessa.ua/uk/2015/06/27/odeska-oblasna-rada-rishennya-vid-24-chervnnya-2015-roku-no-1392-vi>.

22. Луньова О.К. Політичні та соціально-економічні зміни в Придунайському краї України: 1940–1941 рр. : дис. ... канд. іст. наук / О.К. Луньова. – О., 2012. – 198 с.

23. Про затвердження методики формування спроможних територіальних громад : Постанова Кабінету Міністрів України від 8 квітня 2015 р. № 214 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/control/ru/cardnpd?docid=248113527>.

24. Про рекомендації парламентських слухань «Децентралізація влади в Україні. Розширення прав місцевого самоврядування» : Постанова Верховної Ради України від 15 грудня 2005 р. № 3227-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 16. – Ст. 144.

25. Про рекомендації парламентських слухань «Реформування законодавства України про місцеві вибори в інтересах територіальних громад» : Постанова Верховної Ради України від 1 квітня 2010 р. № 2003-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 20. – Ст. 206.

26. Про рекомендації парламентських слухань «Про законодавчі аспекти регіональної політики та місцевого самоврядування» : Постанова Верховної Ради України від 16 квітня 2003 р. № 939-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 46. – Ст. 369.

27. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо особливостей державної реєстрації органів місцевого самоврядування як юридичних осіб від 15 вересня 2015 р. № 3106 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56482.

28. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо організації проведення

перших виборів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів від 2 вересня 2015 р. № 3008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56344.

29. Українське Подунав'я: історія, етнокультурний розвиток. – Ізмаїл : Друкарня, 1995. – 56 с.

30. Центр розвитку місцевого самоврядування.

Одеський відокремлений підрозділ (Офіс реформ з питань децентралізації в Одеській області) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ofis.odessa.gov.ua/>.

31. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки 1978 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html>.

Угрин Л.Я.

Діалектика взаємодії політичних ідентичностей на макрорівні суспільства

У статті досліджено взаємодію базових рівнів політичної ідентичності – етнічного, національно-державного, громадянського – в умовах глобалізації й кризи національної держави, впливу на ідентифікаційні процеси транснаціональних акторів. З'ясовано, що ідентифікаційні процеси змінюють спрямування – від суспільства до спільнот, що зумовлює, з одного боку, значний вплив локальних ідентичностей; з іншого – потребу формування/конструювання на макрорівні спільної ідентичності, інтегративного типу, яка б упорядковувала й універсализувала множинність групових і колективних ідентичностей, була основою консолідації суспільства та політичного режиму.

Ключові слова: макрополітична ідентичність, національна ідентичність, громадянська ідентичність, глобалізація, гібридизація.

С статье исследовано взаимодействие базовых уровней политической идентичности – этнического, национально-государственного, гражданского – в условиях глобализации и кризиса национального государства, влияния на идентификационные процессы транснациональных акторов. Выяснено, что идентификационные процессы меняют направления – от общества к сообществам, что приводит, с одной стороны, к значительному влия-

нию локальных идентичностей; с другой – к потребности формирования/конструирования на макроуровне общей идентичности, интегративного типа, которая упорядочивала бы и универсализировала множественность групповых и коллективных идентичностей, была основой консолидации общества и политического режима.

Ключевые слова: макрополитическая идентичность, национальная идентичность, гражданская идентичность, глобализация, гибридизация.

The study examines the interaction between the baseline levels of political identity – ethnic, nation-state, civil – in the context of globalization, crisis of nation state and the impact of transnational actors on identification processes. It was found that the identification processes change their direction from the society towards the communities, which on one hand determines the significant influence of local identities, but on the other hand it creates the need for formation or construction a common identity of integrative type on the macro level, which would harmonize and universalize the plurality of group and collective identities and would serve as the basis for society and political regime consolidation.

Key words: macro political identity, national identity, civil identity, globalization, hybridization.

УДК 32:323.2:019.51+316.012

Угрин Л.Я.,
кандидат політичних наук,
доцент, докторант кафедри
теорії та історії політичної науки
Львівського національного
університету імені Івана Франка

Проблема ідентичності – одна з найактуальніших у сучасних суспільствах. Ідентичність поєднує дві важливі характеристики суб'єкта – тотожність самому собі через почуття належності до групи й унікальність через уявлення про іншість, дистанціювання від Іншого (Чужого). Вона є цінністю, що гарантує збереження та усталеність буття – індивідуального й суспільного, а тому не може бути предметом обміну чи торгу. Це – своєрідний «імунітет на психо-культурному рівні», котрий дає змогу «розпізнавати «своє» та «чуже», протистояти сторонньому чужому, якщо воно здатне завдати шкоди своєму або замінити його» [10, с. 31].

Під знаком кризи ідентичності (тобто втрати такого імунітету) протікають політичні процеси в Україні й загалом у посткомуністичних суспільствах. Розпад попередньої ідентичності, що, за М. Кастельсом, «рівнозначно розпаду суспільства як раціональної соціальної системи» [7, с. 298], плюралізація, гібридизація й конфліктність локальних ідентичностей під впливом глобалізації сформували перед посткомуністичними суспільствами в межах трансформаційних процесів необхідність, окрім демократизації, розв'язати чотири основні завдання: будівництво держави та її інститутів, формування політичної нації й громадянського суспільства, національної ідентичності.

У сукупності вони забезпечують консолідацію політичного режиму та суспільства. Велике значення серед них мають процеси формування/конструювання спільної політичної ідентичності, основними функціями якої є консолідація суспільства й легітимізація політичного режиму через формування підтримки та лояльності громадян. Завдяки їй групі й індивідуальні суб'єкти усвідомлюють свою належність до нової політичної спільності, висловлюють узгоджену солідарну позицію та підтримку політичним і громадянським інститутам у процесах реформування суспільства. Тому «клопоти з ідентичністю» тією чи іншою мірою супроводжували й супроводжують процеси демократичної трансформації в усіх державах.

Нагадаємо, що утвердження поняття «політична ідентичність» у науковій літературі в широкому розумінні нерідко пов'язують із дослідженнями модернізації незахідних суспільств Л. Пая, який запозичив в Е. Еріксона категорію «криза ідентичності» й обґрунтував, що вона виникає в процесі політичної модернізації, а її наслідком має бути нова ідентичність цих суспільств. Американський транзитолог Ф. Шміттер назвав наявність згоди в суспільстві стосовно кордонів держави та її ідентичності найважливішими передумовами успіху демократизації [20, р. 26]. Тому зрозумілою

є популярність ідентичності як категорії аналізу в літературі, присвяченій суспільно-політичним трансформаціям у Центрально-Східній Європі в 1990-х рр.

У цьому контексті актуальним є вивчення процесів становлення спільної ідентичності в сучасних суспільствах, яка б охоплювала, універсалізувала та впорядковувала на рівні ідентифікаційних процесів множинність групових і колективних ідентичностей, що конфліктують, взаємодоповнюють і взаємодіють між собою.

Вивченню спільних, загальнонаціональних ідентичностей присвячені праці вітчизняних учених: В. Андрусева, Є. Бистрицького, Р. Жангожи, М. Кармазіної, М. Козловець, І. Кучеренко, О. Малінової, Л. Нагорної, Г. Палій, Н. Пашиної, Н. Пелагеши, Ю. Романенка, Н. Ротар, В. Федотової, Н. Федотової та ін. Автори акцентують на процесах становлення колективних ідентичностей, трансформаціях ідентифікаційних систем в умовах глобалізації і плюралізації сучасних суспільств, зміни політичних режимів. Цей аспект вивчення колективних ідентичностей зумовлює необхідність понятійного впорядкування й уточнення цих типів ідентичностей, якими в літературі позначають поняття колективного «Ми». Аналіз визначених проблем і є метою статті.

Зазначені вище тенденції руйнування та плюралізації політичних ідентичностей є характерними не лише для посткомуністичних чи кризових суспільств. С. Гантінгтон, визначаючи кризу ідентичності «як утрату «смислу», стверджував, що вона тією чи іншою мірою торкнулася всіх суспільств і держав [13, с. 12–13], що робить актуальним постійний «пошук себе» і відповідь на питання «хто я/ми?» або ж, за Бауманом, «привнесення змісту» як будівництва ідентичності [1].

Ці тенденції в сучасних ідентифікаційних процесах відображають глобальні тренди й характеристики соціальної реальності періоду після Модерну, який по-різному визначається в літературі. З. Бауман, наприклад, характеризує його переходом від «твердої» до «плинної» фази новочасності. У її межах формується «плинна» ідентичність: соціальні інститути, що обмежують індивідуальний вибір, організації, що дбають про збереження чинного порядку, моделі усталеної поведінки розпадаються й «тануть», щойно постають, а тому не можуть бути системою відліку для людських дій і конститутивною основою формування ідентичності [2, с. 7–8]. Закономірно, що сучасні ідентичності, за твердженням Р. Брубейкера та Ф. Купера, постійно «створюються, змінюються і множаться» [5, с. 64], відповідно, їхніми домінантними характеристиками є множинність, фрагментованість, пластичність (плинність). Індивідуальні ідентичності є «пористі» й ситуаційні, колективні – гібридні, неусталені, змінювані та конструйовані. Сучасна

епоха за своїми сутнісними характеристиками є транзитивною в сенсі трансформації ціннісно-когнітивної картини світу, що активізує рефлексивні тенденції в індивідуальній і масовій свідомості й виявляється в прискіпливій увазі до самоідентифікації. Суб'єкти все більше переносять свою ідентичність і лояльність на локальні або якісно нові спільноти (наприклад, віртуальні), сформовані поза традиційними соціальними та політичними інститутами, і є транснаціональними за своє при родою.

Відзначені процеси концептуалізовані в теоріях неотрайбалізму М. Маффесолі, номадизму (Ж. Дельоза й Ф. Гваттарі) та інших, які радикально акцентують на розпаді модерних форм усупільнення й соціалізації, пропонують розглядати сучасні суспільства з погляду альтернативних форм самоорганізації. М. Маффесолі в праці «Час племен: занепад індивідуалізму в масовому суспільстві» основою соціальної організації та ідентифікаційної моделі Постмодерну визначає мікрогрупи, які він називає «нові племена» [18]. Вони кристалізуються всередині широких і розмитих конгломератів – «мас» (або «народу»), у яких «розчиняється» індивід. За характером внутрішніх зв'язків і становищем у ньому індивіда ці мікрогрупи нагадують існуючі на початку історії людства племена (tribus), проте формуються не за кровноспорідненими зв'язками, а на основі спільності почуттів, звернених або до віддалених – і через це малопривабливих – ідеалів чи до ближчих цілей, а тому привабливіших, які, однак, неможливо уніфікувати й осмислити раціонально. Це дає підстави М. Маффесолі назвати їх «громадянською релігією», яка, проте, може існувати в локальних масштабах і навряд чи пошириться на нації. Тому «схильність людей до всякого роду об'єднань» і стійкість цих об'єднань він пояснює не стільки утилітарними й приватними інтересами, а скільки «спільністю почуттів» [8, с. 277]. Саме здатність ситуаційно приєднуватися до колективних почуттів формує політичні та неполітичні спільності, що й зумовлює ситуаційність, плинність, розпорошеність ідентичностей.

Ідеї нового трайбалізму були розвинуті в контексті теорії номадизму (від грецького слова nomás – кочівник), або «кочування», «мандрівка», Ж. Дельозом і Ф. Гваттарі. Вони розглядали номадизм альтернативою «осідлому», тобто класичному, осмисленню буття, мислення та ідентичності [6]. Під впливом глобалізації й постмодерних змін, уважали вчені, у масовій свідомості руйнуються стійкі ієрархічні структури, на зміну їм приходить «племінна психологія», носіями якої є мікрогрупи (номади), що пов'язані між собою соціоекономічними та біокультурними зв'язками. Безліч таких взаємопов'язаних номад дає шанс, на думку вчених, нівелювати вплив центрів влади, пов'язаних із

державою. У цьому сенсі номадичність як модель організації соціуму протиставляється державі й державності, яка «вкорінює індивіда». Держава інтерпретується виключно інститутом влади, духовного придушення, обмеження свободи індивіда. «Кочівники» (номади), які відкидають осідлість, укоріненість, прив'язаність, традиції, здатні здобути перемогу над апаратом Держави (велика буква, очевидно, підкреслює її містичність) [6, с. 191].

Номадичну стратегію ідентифікації в ситуації постсучасності розвинув З. Бауман. Метафоричною фігурою, яка уособлює транзитивність сучасної епохи, він обрав паломника. Цитуючи Августина (з часів християнства всі «ми паломники в часі»), вчений, однак, підкреслює, що до постсучасної епохи паломники мали «опору в міцності і стійкості світу, в якому вони мандрували», в якому «можна було розповідати життя як неперервну й «осмислену історію», таку, яка кожна подію робить наслідком іншої події в минулому та причиною третьої події в майбутньому, а кожен вік – етапом на шляху, що веде до звершень. Світ паломників – будівників ідентичності – повинен бути впорядкованим, детермінованим, передбачуваним, надійним, а понад того, він повинен бути таким світом, де сліди добре вкарбовуються, так, що пройдені маршрути і записи про них залишаються цілісними та збереженими» [1]. Але постсучасність як контекст будівництва ідентичності втрачає стійкість, визначеність і тяглість. З. Бауман розглядає її через метафору Пустелі, «рівна поверхня якої, хоча й зручна для тих, хто хоче залишити свою мітку, погано тримає сліди. Чим легше залишити слід, тим легше його стерти – достатньо пориву вітру. А в пустелях вітряно» [1]. Тому проблеми з ідентичністю в постсучасну епоху трансформуються від «клопотів» із її побудови до її збереження: «У світі, подібному до пустелі, не потрібно великих зусиль, щоб торувати дорогу – важко знайти її знову через деякий час», «щоб ви не побудували з піску, замку все рівно не буде» [1]. Підсумовуючи словами Ш. Муффа, укажемо, що ідентичність «виникає з безперервного процесу», який характеризується «постійною гібридизацією й номадизацією» [19, с. 109–110].

Окреслені в теоріях номадизму та неотрайбализму зміни в соціальній організації та процесах ідентифікації постмодерних суспільств виявляються все рельєфніше. У них проглядаються найближчі тенденції розвитку сучасних суспільств, свідчення зростаючої крихкості й соціальних і політичних інститутів Модерну, усталених визначень, до яких звикла європейська наука. Ці тенденції, що характеризують передовсім антропологічні аспекти трансформації ідентичності та найпомітніші на мікрорівні суспільного розвитку, все більше впливають на його макрорівень і трансформують колективні ідентичності спільнот.

Наслідком відзначених тенденцій є зміни у формуванні й функціонуванні ідентичностей у контексті постсучасності. Укажемо найважливіші з них. По-перше, відбувається «перехід» від ідентичності до ідентифікацій. Ідентичність постає більше суб'єктивним феноменом, результатом самоусвідомлення суб'єкта через співвіднесення з внутрішньою структурою; ідентифікація – об'єктивним процесом, наслідком інтерналізації і прийняття норм і цінностей середовища як установленної й об'єктивованої реальності. Такий підхід опирається на конструктивістське бачення суспільства як єдності об'єктивної та суб'єктивної реальності: «Суспільство, ідентичність і реальність викристалізуються у свідомості суб'єкта в тому самому процесі інтерналізації» [4, с. 65]. Він трансформує уявлення і сприйняття ідентичності як незмінної зафіксованої сутності, укоріненої в мові, релігії, звичаях – загалом культурних, тобто есенціалістських за своєю природою, чинниках. Ідентичність, її становлення (будування/конструювання), збереження і трансформація на різних рівнях постає, за влучним висловом З. Баумана, передусім «процесом вибору» [3, с. 212]. По-друге, руйнується ієрархічна структура макрорівневих ідентичностей і таксономічний принцип класифікації їх різновидів, характерні для Модерну, оскільки базовими ідентичностями для індивідів чи груп дедалі частіше стають і локальні, і транснаціональні ідентичності, пов'язані не з почуттями лояльності й солідарності з національно-державною спільнотою, а більше з новими структурами Постмодерну, передовсім віртуальними комунікаціями та віртуальним простором. І тому, по-третє, втрачається традиційне для Модерну ядро ідентичності, її базовий рівень – національно-державна ідентичність. Індивід і соціальні суб'єкти живуть і функціонують у вічній суперечності між системністю життя, пов'язаною з державною формою управління, та прагненням більшої індивідуальної свободи й автономії від державних інститутів, що об'єктивно посилює кризу сучасних форм держави та її економічних і соціальних функцій. По-четверте, змінюються на протилежний напрям формування і трансформації ідентичності – від суспільства до спільнотей і повернення локального (комунітаристського) ідеалу ідентичності; попередній історичний період характеризувався рухом від спільнотей до суспільства та держави. І, по-п'яте, як наслідок попередніх тенденцій, змінюються центри, а точніше, збільшується їх кількість, довкола яких формується ідентичність, і суб'єкти, які впливають на її конструювання на різних рівнях. Держава, її інститути й норми втрачають монополію на формування та підтримання політичних ідентичностей у сучасних суспільствах. Їхніми «конкурентами» стають ЗМІ, транснаціональні сили, політичні еліти інших держав тощо, а також різноманітні суспільні й полі-

тичні практики (консюмеризм, нові соціальні рухи, альтернативні стилі життя, туризм), які держава не завжди контролює, однак вони впливають на її функціональні аспекти, зокрема здатність формувати спільну ідентичність.

Плюралізація соціальних реальностей, гібридизація аж до амбівалентності ідентичностей, характерні для сучасних суспільств через указані тенденції, не усувають потреби, за влучним висловом З. Баумана, «центру, що тримає», тобто не інтегрують та організовують суспільство, а, навпаки, актуалізують пошук інтегративних моделей ідентичності. З. Бауман, аналізуючи кризу нації-держави в постсучасну епоху, характеризує її «ситуацією без жодного центру, що може тримати» [3, с. 219], однак зазначає, що «люди можуть процвітати ... тільки в організованому (структурованому, регулярному) середовищі, тобто серед лаштунків, де сутності чітко окреслені, а ймовірності подій виразно диференційовані, керовані й злічені» [3, с. 203].

Потребу такого середовища П. Бергер пояснює «фундаментальною конституцією людини», яка «неминуче знову вибудує інститути, щоб витворити для себе впорядковану реальність» [15], оскільки надає перевагу «структурі, владній ієрархії та замішаним на владі означенням соціальних позицій і правил соціальної взаємодії» [3, с. 203]. Американський учений Т. Хопф також підкреслює, що ідентичності «необхідні в міжнародній і внутрішній політиці для того, щоб забезпечити хоча б мінімальний рівень передбачуваності й порядку» [17, с. 174]. Ця здатність зумовлена детермінованістю та когерентністю політичних ідентичностей із нормативним, культурним та інституційним контекстами.

Політичні ідентичності, як і соціально-політичні процеси, виявляються на трьох рівнях соціальної системи: макро-, мезо- й мікро-, структурують процеси ідентифікації за критерієм масштабності впливу носія (суб'єкта). П. Штомпка зазначає, що «макропроцеси здійснюються на рівні світової спільноти, національної держави, регіону, етнічної групи; «за часом вони найтриваліші», «мезопроеци охоплюють великі групи, спільноти, асоціації, політичні партії, армії, бюрократію. Мікропроцеси протікають у повсякденному житті людських індивідів: у малих групах, сім'ї, школі...» [14, с. 43]. Як видно із цієї класифікації, інтегративні моделі ідентичностей можуть бути сформовані на макрополітичному рівні в процесі взаємодії з іншими рівнями. У контексті вивчення інтеграції й консолідації українського суспільства особливого значення набувають саме макрорівневі процеси ідентифікації. Хоча теоретично й емпірично рівні ідентичності не є автономними чи відособленими; вони взаємодіють, накладаються один на одного або ж можуть конфліктувати, що знову таки актуалізує

проблему визначення базового рівня ідентичності. Основою всіх рівнів ідентичності є її антропологічний складник – без людини, індивіда не може сформуватися будь-яка ідентичність. Однак колективні ідентичності – ідентичності макро- та мезорівнів – формуються надіндивідуальними на основі почуття спільності й цілісності великих спільнот. Вони стають самостійними об'єктами з незалежними від їхніх членів формами існування та реїфікації. Сформувавшись, колективні ідентичності стають контекстом формування індивідуальних і локальних ідентичностей, здатні нав'язувати реальність, відповідну змісту їх когнітивних і символічних елементів. Їх когнітивна структура, дискурси обмежують вибір ідентичностей, мотиви дій індивідів і груп. Аналізуючи співвідношення індивідуальної й колективної ідентичності, Т. Хопф так само підкреслює «бажання індивіда зрозуміти соціальний світ і зумовлену ним когнітивну потребу в порядку, передбачуваності й визначеності» [16, с. 4].

У цьому сенсі постає проблема визначення рівня колективної ідентичності, який синтезує, об'єднує, стає спільним знаменником і забезпечує ідентифікацію індивіда з широкою соціально-політичною спільнотою понад ідеологічними, класовими, регіональними, етнічними, расовими тощо ознаками, формуючи почуття солідарності в плюралістичному та мультикультурному середовищі, якими є більшість сучасних суспільств. Це один із імовірних «центрів, що тримає», за З. Бауманом, і який традиційно з часів Модерну пов'язувався з нацією-державою та її універсалізуючим впливом на суспільство, відповідно, з національною чи національно-державною ідентичністю. Проте, як зазначає З. Бауман, «привласнена державою інтеграційна спроможність нації стає не дією», а національно-державна ідентичність не може однозначно розглядатися базовою [3, с. 217–218]. Ця недовіра пояснюється: 1) розмиванням суверенітету (передовсім економічного), делегуванням значних обсягів владних повноважень і на локальний, і на наднаціональний рівні, як наслідок, неспроможністю національних урядів до самодостатньої політики – і зовнішньої, і внутрішньої, що піддає ерозії почуття лояльності, посилюючи автономізацію окремих груп, індивідів і їхніх ідентичностей; 2) руйнівним впливом глобалізації на локальні (етнічні) культури, що позбавляє базові ідентичності укоріненості в культурно-історичному контексті – території, цінностях, звичках, традиціях, культурних кодах – нормах, що історично усталені й легітимізовані; 3) реальною мультикультурністю більшості сучасних суспільств, зумовленою інтенсивністю міграційних процесів і транспарентністю кордонів. Політика мультикультурності засновується на визнанні культурних відмінностей, які «в суспільстві, організованому у формі держави, не тільки не зникають чи нівелюються, а, навпаки,

виявлять явні тенденції до наростання» [11, с. 51]. Вони є специфічним наслідком уніфікуючого й нівелюючого впливу глобалізації передусім на культуру, стиль життя, що актуалізує і зміцнює локальні ідентичності, стимулює процеси диференціації та фрагментації, які, своєю чергою, живлять сам феномен глобалізації. Проблема співвідношення і взаємодії локальних і макрорівневих ідентичностей є відображенням явища глокалізації (Р. Робертсон) – одночасності та взаємопроникнення глобального й локального, універсального й партикулярного. Ще одним наслідком цих процесів є неспільномірність, а часто й некогерентність когнітивних і символічних елементів базових і локальних ідентичностей. Вони посилюють конфліктний характер взаємодії різних рівнів ідентичності й також актуалізують і на практичному, і на дослідницькому рівнях проблему соціального (і політичного як його елемента) порядку. Дискурс відмінностей, який формується в пізномодерний і домінує в постмодерний період, репрезентує плюралізм ідентичностей і привертає увагу до пошуку моделей та інструментів упорядкування різних рівнів і типів ідентичності.

Окрім національно-державної, основою (ядром) спільної ідентичності мультикультурних суспільств часто розглядають громадянську ідентичність. Вона є результатом усвідомлення суб'єктом належності й зв'язку передовсім із соціально-політичною спільністю на когнітивному, емоційному та поведінковому рівнях. Громадянська ідентичність формує, за влучним виразом Р. Даля, «почуття свідомої співпричетності», незважаючи на етнічні, регіональні, соціальні, расові й інші відмінності. Важливий аспект громадянської ідентичності – цінності, котрі виявляються в суспільних установах індивіда, відображають значимість для нього належності до громадянської спільноти, визнання його прав і свобод і повагу до прав інших. При цьому ціннісна система ідентичності є відкритою, передбачає критичне ставлення до явищ політичного життя, свободу індивідуального вибору й відповідальність.

І громадянська, і національна ідентичності пов'язані з «діяльністю держави, що в реальній політиці втілює ту чи іншу її інтерпретацію, поєднує те чи інше її розуміння на практиці» [12, с. 408]. Громадянська ідентичність у поліетнічних суспільствах сприяє їх консолідації, формуючи необхідні передумови інтеграції в ширші регіональні спільноти. У «рамках інститутів конституційної держави, – стверджує іспанський учений Х.М. Росалес, – вирішальний чинник, що консолідує національні ідентичності, має не етнонаціональну, а політичну або ж договірну природу» [9]. Водночас громадянська ідентичність і культура неможливі без артикуляції й інституалізації відмінностей (етнокультурних також) громадян і груп.

Простір сумісності (або ж несумісності) етнокультурних (регіональних, мовних, етнічних, релігійних) ідентичностей індивіда та національної й громадянської ідентичностей значно залежить від держави, з одного боку, її інституційних характеристик і декларованих цінностей; з іншого – формування громадянської ідентичності опосередковується культурними та ціннісними вимірами суспільства, його історичним досвідом, ментальністю. Адже інституції можуть виявитися неефективними, коли суперечитимуть звичним культурним практикам і традиціям більшості населення. Суспільні практики формування (конструювання) національної та громадянської ідентичності демонструє їх взаємозалежність. Особливість громадянської ідентичності – поєднуваність її політичних, соціальних і культурних маркерів, тому національна й громадянська ідентичності підсилюють одна одну, формуючи ядро макроідентичності, що опосередковує сприйняття, комунікацію і співпрацю спільноти й держави з Іншими поза її межами.

Однак відзначені вже тенденції трансформації держави, розмивання її суверенітету, перенесення лояльності індивідів на інші суб'єкти зумовили послаблення її впливу на формування спільних ідентифікаційних моделей. Проблемою є також співвідношення політичних і культурних норм, які через вплив глобалізації та універсалізацію права не завжди когерентні. Загалом простежується послаблення й формальних, й емоційних зв'язків між індивідом і політичною спільністю, яка посилюється індивідуалізацією людського життя в умовах глобалізації. У транзитивних суспільствах вони посилюються нерозвинутістю або імітацією діяльності інститутів громадянського суспільства.

Отже, макрорівнева ідентичність або макрополітична ідентичність є матрицею, в межах якої функціонують основні її види (етнічні, національні, громадянські), взаємодія між якими узгоджує, впорядковує та синтезує їх когнітивні (сміслові, символічні елементи) ціннісні й конотативні елементи, забезпечує їх когерентність та інтегративність, нівелює інтегративну обмеженість національно-державної ідентичності. Основою інтегративних функцій макрополітичної ідентичності є цінності й інституції (норми та правила), які забезпечують відтворення й інституалізацію ідентифікаційних моделей, формують набір значимих для суб'єктів ідентичностей, їх історичну тяглість. Важливим аспектом макрополітичних ідентичностей є їх здатність «вбудовуватися» в ширші цивілізаційні ідентичності, забезпечувати інтеграцію національної спільноти й держави в структуру регіональних і міжнародних систем, визначення Інших, за А. Вендтом, – «ворогів», «суперників», «друзів». Спільна й нова політична ідентичність сприяє формуванню міжнародної суб'єктності державної спільноти, ствердженню її конкурентоспроможності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бауман З. От паломника к туристу / З. Бауман // Социологический журнал. – 1995. – № 4. – С. 133–154. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://jour.isras.ru/index.php/socjour/article/viewFile/218/219>.
2. Бауман З. Плинні часи: життя в добу непевності / З. Бауман ; пер. з англ. Антона Марчинського. – К. : Критика, 2013. – 176 с.
3. Бауман З. У пошуках центру, що тримає / З. Бауман // Глобальні модерності / за ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона ; пер. з англ. Т. Цимбала. – К. : Ніка-Центр, 2008. – С. 201–220.
4. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
5. Брубейкер Р. За пределами «идентичности» / Р. Брубейкер, Ф. Купер // *Ab imperio*. – 2002. – № 3. – С. 61–115.
6. Делёз Ж. Тысяча плато: Капитализм и шизофрения / Ж. Делёз, Ф. Гваттари ; пер. с франц. Я.И. Свирского. – М. : Астрель, 2010. – 895 с.
7. Кастельс М. Могущество самобытности. Социальные преобразования в обществе сетевых структур / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе : [антология] / под. ред. В. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 292–308
8. Маффесоли М. Околдованность мира или Божественное социальное / М. Маффесоли ; пер. с фр. И.И. Звонаревой // СОЦИО-ЛОГОС. – М. : Прогресс, 1991. – С. 274–283.
9. Росалес Х.М. Воспитание гражданской идентичности: об отношениях между национализмом и патриотизмом / Х.М. Росалес // Полис. – 1999. – № 6. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.polisportal.ru/files/File/pubvlication/Starie_publicakcii_Polisa/R/1999-6-11-Rosales_Vospitanie_grazhdanskoj_identichnosti.pdf.
10. Самохвалова В.И. Идентичность, норма и пределы толерантности / В.И. Самохвалова // Философские науки. – 2008. – № 4. – С. 26–45.
11. Тернборн Г. Мультикультурные общества / Г. Тернборн // Социологическое обозрение. – 2001. – Т. 1. – № 1. – С. 50–67.
12. Федотова В.Г. Глобальный капитализм: три великие трансформации / В.Г. Федотова, В.А. Колпаков, Н.Н. Федотова. – М. : Культурная революция, 2008. – 608 с.
13. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон ; пер. с англ. А. Башкирова. – М. : АСТ: Транзиткнига, 2004. – 635 с.
14. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка ; пер. с англ. ; под. ред. В.А. Ядова. – М. : Аспект-пресс, 1996. – 416 с.
15. Berger P. On the Obsolescence of the Concept of Honor / Peter Berger [Electronic resource]. – Access mode : <http://altervsego.hypotheses.org/files/2009/12/Peter-Berger-On-the-Obsolescence-of-the-Concept-of-Honor.pdf>.
16. Hopf T. Social Construction of International Politics. Identities and Foreign Policies, Moscow, 1955 and 1999 / T. Hopf. – London/Ithaca : Cornell University Press. 2002. – 303 p.
17. Hopf T. The promise of constructivism in International Relations theory / T. Hopf // International Security. – 1998. – Vol. 23. – No. 1 (Summer 1998). – P. 171–200.
18. Maffesoli M. The Time of the Tribes. The Decline of Individualism in the Mass Society / M. Maffesoli. – London : SAGE Publications ; Thousand Oaks, New Delhi, 1996.
19. Mouffe Chantal. For a Politics of Nomadic Identity / Chantal Mouffe // Travelers' Tales: Narratives of Home and Displacement; eds. George Robertson et al. – London ; New York : Routledge, 1994. – P. 105–113.
20. Schmitter Philippe C. Twenty-Five Years, Fifteen Findings / Philippe C. Schmitter // Journal of Democracy. – 2010. – Vol. 21 (1). – P. 17–28.

Shahgaldiyeve Eldar,
Benmoussat Abbas

About the history of Jewish norms and laws

The article investigates the history of establishment of norms and laws in ancient Jewish history. It also traces back the Sumerian tribes, who had dwelled on the lower parts of Mesopotamia and the Akkadians that generated the most talented community in the ancient east. The research tries to establish the history of Jewish normative rules and laws which had gone through long and winding road, makes the essential summaries and generalizations related to the changes of time, to a wider coverage of the Jewish Diaspora, compared with other nations, and to the multicolored geographical Jewish lands where Jewish normative rules and laws had some primacy. It concludes that the ceremonial commandments have fallen through the cracks and the transition of clerical notions has borne some distinctive patterns from that of legal and material laws.

Key words: History of Jewish normative rules and laws, history of Semites, Shumerian tribes

У статті досліджується історія становлення норм і законів стародавнього Єврейського суспільства. Воно бере початок в історії Шумерських племен, які були розміщені на Месопотамських низовинах, і жителі Аккади утворили найталановитішу громаду на Стародавньому Сході. Дослідження спрямовані на встановлення історії єврейських правил і законів, які пройшли довгий і непростий шлях. Підведено основні підсумки і зроблено узагальнення щодо змін в епохах, від великої сфери діяльності єврейської діаспори в порівнянні з іншими націями й до багатонаціональної

єврейської держави, де зародилися Єврейські нормативи та закони. Як висновок зазначено, що їхній церемоніальний заповіт провалився, перехід духовних понять послужував початком створення чітких нормативів, що відрізняються від законних і матеріальних прав.

Ключові слова: історія єврейських нормативних порядків і законів, історія семітів, Шумерське плем'я.

В статье исследуется история становления норм и законов древнего Еврейского общества. Оно берет начало в истории Шумерских племен, которые были размещены на Месопотамских низменностях, и жители Аккады образовали самую талантливую общину на Древнем Востоке. Исследования направлены на установление истории еврейских правил и законов, которые прошли долгий и непростой путь. Подведены основные итоги и сделаны обобщения относительно изменений в эпохах, от обширной сферы деятельности еврейской диаспоры по сравнению с другими нациями и до многонационального еврейского государства, где зародились Еврейские нормативы и законы. В заключение указано, что их церемониальный завет провалился, переход духовных понятий послужил началом созданию четких нормативов, отличающихся от законных и материальных прав.

Ключевые слова: история еврейских нормативных порядков и законов, история семитов, Шумерское племя.

УДК 321.01

Shahgaldiyeve Eldar,
PhD of Khazar University
Benmoussat Abbas,
PhD student of Khazar University

In the study course of the establishment history of norms and laws, we are compelled to leaf through an epoch of millions of years commencing from the Celts (one of the branches of the Indo-European languages tree that include Irish, Scottish Gaelic, Welsh, Breton, Manks, as well as a dead language of Kornoull, and Gaelic languages, which had been used anterior to the Roman languages and disappeared) and the Aryans (a group of Indo – European languages – speaking people who conquered Northern India displacing local people and the Dravidians, the population of Southern India in the 2nd millennium BC). Indeed, this epoch led off with the Semites of ancient Babylonia (the Semites embodies a group of Semitic – speaking people particularly from Jewish and Arabic communities. The word “semitic” comes from Latin, and in ancient Greek it means “Sēm” or “Shem” – the son of Noah) and then developed in Palestine.

Generally, history of written laws is associated with Greece, Rome, continental European countries, and as well as, with England. Each ensuing stage of evolutionary process paved the way for abundant changes and sustainable development, which consequently prompted public opinion about norms and

laws to be shaped, social aggregation of the concept to be developed, peace-making, at the same time, inadequate fractions of tribune and authoritarian systems related to the execution of these normative rules and laws to come to light. Precisely because of this reason, establishment of competent court and tribunal system was rather historical necessity. This indeed can be regarded as a good road map for an impeded view of evolutionary process of the norms and laws.

Early genesis and establishment of norms and laws unsurprisingly hold that human beings and their way of life have always been framed in a socio-organizational structure; otherwise, these notions might have been good for nothing, on condition that human beings had lived a life of isolation, as animals do. Therefore, leading a social way of life has deeply rooted in the establishment of the first customs and traditional rules, norms and laws.

Another important feature which differentiates human community from animal kingdom is social intelligence and mental capacity possessed by human beings, which in its own turn concludes that evolution of these norms and laws banks on the adaptation process of human being's socially developed intelligence

to physical environment and its unceasing struggle to defeat it. The necessity of their shaping and growing in touch with social adaptation allow us to draw the following rational conclusions:

a) only human being's social nature is considered as a fundamental fact for the history of norms and laws;

b) human beings' social reasoning and their struggle to acclimatize to and defeat their surroundings has served as initial and physical prerequisites for normative principles, rules and laws to come into existence; thus;

c) laws and norms are considered as a by-product of reasoning;

d) and historically, due to changeable feature of human intelligence norms and laws have always gone through development and evolutionary phases;

e) historical roots of norms and laws are the by-products of a myriad of centuries of physical and mental development process of human beings.

Much has been done and extensive researches have been carried out into the history of ancient Jewish law by both soviet and foreign scholars, yet a great many issues thereof are open to dispute [1]. The culture of Jarmo, Hassuna, Magzalia and Halaf originated in Mesopotamia, the "land between the rivers" (the Tigris and Euphrates Rivers) from which primeval concepts of laws of the Ancient Near East had taken their roots [2, p. 18–19].

Mesopotamia was located in the center of Middle East [3, p. 93]. Kirkuk, Mosul, Basra and other areas had a reputation for being developed settlements and were often stormed by other tribes, prompting those nations to become more centralized and develop their own language and script culture, works of literature, etc. ("Epic of Gilgamesh"). By 3500 century BC, the population settling on the lower parts of this area had been scattered in small cities. Later, there was a sudden increase in the number of the Sumerians, the indigenous people of the region [4, p. 8], and then two Iraqi cities – Eridu and Uruk, under which the Sumerians had been unified, entered into a swift development phase. Artefacts portraying fighters and slaves collected from archeological excavations in an ancient Sumerian city of Ur witnessed to the existence of primeval norms and later on laws, although they were not in writing. Azerbaijani scholar Yusif Yusifov asserted that "ethnic, religious identity, and language of the Sumerians has not been identified" [3, p. 52–55], and with good reason – it is true. "The first cuneiform scripts might have appeared here and then dissolved by the Akkadian-Semitic languages" [3, p. 58]. That is why the historical fact of Akkadian-Semitic languages reappearance makes it difficult to draw the exact demarcation line for the rise Jewish norms and laws.

Historically, the Semites have been a part of the Great Caucasian race. A group of the Semites had enjoyed prosperity of the highest level in this area.

Today those areas are associated with the Hebrew legend that had prevailed through the banks of the Tigris and Euphrates Rivers and deals with the emergence of primitive man. "Legal documents contain solid information about domestic situation in Mesopotamia, its legal system, familial affairs, and property forms" [4, p. 71]. "Different approaches have been adopted towards the history of establishment of law and legal concepts, genesis and development tendencies of laws in the Sumerians, Semites, Akkadian tribes and other states of the Ancient Near East" [5, p. 77–78]. "The history of the land between the rivers was studied in accordance to the data supplied by classic historians, who were producing their works in Greek and Latin. They could not speak the language that was used by oriental nations, so translators were coming to their aid in gathering information. In most instances, those accrued materials appeared to be fallacious, bearing fabled features. In comparison with the Romans, the Greeks had established relations with ancient oriental nations, as well as with Mesopotamia much earlier" [3, p. 78].

Birth of the Semitic tribes, whose leading pursuit was cattle-bearing, goes back to the 3rd millennium BC on the Syrian Desert of Mesopotamia. The Hurrites had been living in the north of the Akkadians, which had been composed of the Amoreys (the Western Semites), the Kutiums and Lullabies had settled in northeastern Mesopotamia, while the Assyrians, who had existed until some 7th century BC, had been dwelling in the eastern part.

A great number of tribes and tribal units prevailed through Mesopotamia and their entangled socio-cultural relationships cause great hindrance to research and study exactly how the socio-economic norms and the concepts of law had been emerged, how and by what means and principles those laws had been implemented.

In some 5000 BC, together with the Sumerian tribes, who had dwelled on the lower parts of Mesopotamia, the Akkadians generated the most talented community unit that had never been seen in the history of mankind. Afterwards, hand in hand with the Sumerians, the Semites unified the nations on the bases of their tribal customs and built their own legal system.

With its prosperous economy and agriculture, fertile land, Babylonia exerted influence on the development of the Hebrew as well. As it was in Assyria, this historical phase set the stage for cuneiform writing system on clay plates. In terms of date and structure, cuneiform scripts were more complicated and older than Egyptian hieroglyphs which were drawn onto cumbersome rocks. For its peculiar features, cuneiform brought about the establishment of both syllabic writing system and written laws.

Tribesmen's opposition to land reforms enacted by Urukagina (approximately, the 2370s BC), the king of

Lagash, signifies that the concepts of rule, although previously they had been associated merely with customs) were gradually blossoming. In order not to pay the certain amount levied by the king, the people of Lagash were enslaved. Primeval norms regarding seizure and lease of land served as a prerequisite for the establishment of laws in ancient states and provided fertile ground to consolidate and proceed with existing lawmaking process in line with property rights and duties, familial and matrimonial affairs, criminal and criminal procedural laws in neighboring oriental states [6, p. 12–18].

Today, the origin and language of the Sumerians and as well as the exact date of establishment for the norms, rules and legal system are still open to disputes; some refers the Sumerians to the Middle East, and henceforth the launch of normative rules are also considered to be traced within this framework, while others claim that they had come from the Central Asia. Yet, in 2nd millennium BC the Sumerian language was considered dead. Enmetena's (flourished 2400 BC, was a son of En-anna-tum I, and he reestablished Lagash as a power in Sumer perhaps 2360–2340 BC) triumph over his sworn enemies in the 3rd millennium BC testifies to his superior powers and rights, while the masses were still lawless (but who can judge that there still did not exist some normative customs and rules?). This situation caused serious discrepancies within the government and led to frequent shifts in power; on that account, in 2318–2312 BC the Sumerian king, Lugaland introduced some social reforms, which were the only and most ancient documents in "socio-economic sphere handed down to us" [7, p. 92–93]. Sargon (2316–2261), founding father of the Akkadian Empire, initiated akkadian military laws and this step contributed significantly to the development of marine trade between India and Eastern Arabia. Against the backdrop of a spade of uprisings sparked off under the rule of Sargon, his sons – Rimush, Manishtushu and grandchild Naram-Sin; several reforms were implemented and Naram-Sin deified himself as the "chief god of Akkad" [7, p. 94–95]. "Successful domestic and foreign policy pursued by Sargon gave rise to the rise of tyrannical administrative rules" [3, p. 90].

Ur Nammu came into power and became the "king of all Sumer and Akkad in 2112–2003 BC in the south

of Mesopotamia" [3, p. 96–97]. His reign was a kind of tyranny. King was the chief judge and the head of government machinery. It was the duty of the king to declare war and peace. Ur Nammu founded centralized government, delegated public officials to various positions and developed transportation system. His son, Shulga (2093–2046 BC) deified himself. For glorifying the king, memorials were erected and sacrifices were made. More importantly, he passed the bill on advanced judicial system; e.g., principles by which awards for returning the slave who fled his master granted and compensation for inflicted damages and injuries claimed were defined. The laws of Shulga were considerably different form that of Hammurabi and far cry from the principle of retaliation (an eye for an eye, a tooth for a tooth), i.e. monetary compensation was specified for inflicted damages. Therefore, ancient Jewish people acknowledged the laws of Shulga as the most primeval legal instruments for tracing back the history of norms and legal rules. For example, the declarative rules as, "may no powerful men hurt widows and orphans!" [3, p. 96–97] – became the constituent part of the legal system. Those reforms specified a number of principles regarding facilitation of taxes and living conditions of people: polygamy was abolished in rural communities; judicial system was established. In Lagash citizenship rights were reinstated and preliminary measures for the implementation of civil laws were taken.

The ancient Sumerian-Akkad state was structured on the ground of kinship and tribal normative rules and relations. Unlike ancient Egypt, slaves accounted for merely a small part of the entire population; slaves were mainly hostages taken as plunder of war. These slaves were different from that of royal. "Ensi" was the title designated to the governor of the most developed cities as Ur, Lagash, Umma, Uruk and Kish. Ensi was regarded as the chief priest. The Council of Elder Statesmen and the Council of People were responsible to elect the government (elected body), counsel about administrative affairs of great importance (consultation), administer nation-wide supervision over its activity (the rule of the people), and to execute judicial and administrative affairs on community property (Administrative and Civil Law) [6, p. 20].

It is assumed that in 2175 and 2172 BC, the reign of the Sumerian-Akkadian power came to an end. The Kutiums were constantly attacking the communities living on the land between the rivers, and therefore they gained hatred of populace; for all that, the Kutiums did not change the "ruling system implemented in the land between the rivers" [3, p. 92–93].

Before commencing to investigate the theoretical facets of the Jewish legislation, which have a key position in the establishment history of norms and laws, the study of development stages of law (hierarchy of rules – norms-laws-legal system) concepts constitutes a matter of great significance. The main

¹ Collegiate Comment: The Old Testament includes: Moses Pentateuch, the historical and prophetic books of Scripture. It can be attributed to historical book of Joshua, Judges, 1–4 Samuel, 1–2 Chronicles, Ezra and Nehemiah. Among the books of the Prophets are allocated Isaiah, Jeremiah, Ezekiel and Daniel as "great" or "senior". Section of Scripture is extremely diverse both in content and form. It includes a moralistic philosophical treatises (Job, Ecclesiastes), love-erotic poem ("The Song of Songs"), a collection of devotional hymns – Psalms (Psalms) etc. The Old Testament begins with the first book of the Pentateuch – ... Genesis. History of the Old Testament covers the period from the IX to the II. BC. e. Among the sources of the Old Testament called the earlier books: Yahvist, Elohist, Priestly Code. The original language of almost all the books of the Old Testament - the Hebrew. In the last two centuries BC. e. was translated into Greek, at the end of IV – beginning of V in. BC. e. – By Latin.

sources, linguistic and historic evaluation of the "Old Testament" [Look]¹ allow us to conclude that legislation, as described in surviving part of the Torah ("Pentateuch" or the Five Books [8]), had been introduced by holy Moisey neither on the desert, nor in the Moabs [9] until the Jewish marched into Palestine. And this occurred in 586 BC, when Nebuchadnezzar [10] conquered Jerusalem and took the Jews hostage. To be more precise, a part of the Torah, that deals with legislation, does not belong to the first stage of the Jewish history, but to later stages [12, p. 413]. These theories hold that the initial Jewish concepts of law had not released until the Jewish entered ancient Jerusalem, and only small parts of those concepts had been put into writing and publicized before independence. Only after the conquest, the major body of these laws, namely the Priestly Code was compiled in a written form [12, p. 413]. This amazing history had evolved from the Sumerians' need to prevent military and foreign intervention; thus after the conquest of Babylonia, it is hard to define exactly in what stages these laws were developed into the Jewish laws [12, p. 413]. Apparently, the establishment history of Jewish normative rules and laws had gone through long and winding road which in its own turn allows us to make the following generalizations.

After the conquest of Babylonia, an array of Babylonian laws has been accustomed to the Jewish concepts and legalized.

Second, a wider coverage of the Jewish Diaspora, compared with other nations, of course, can be considered as a secondary element contributing to this process. In other words, multicolored geographical lands where the Jews settle have led to the prevalence of Jewish normative rules and laws in other countries and other Jewish communities across the world.

Last, but not the least, it ought to be highlighted that ceremonial command-ments have fallen through the cracks and the transition of clerical notions has borne some distinctive patterns from that of legal and material laws.

Researchers point out that, the Jewish who have always led a patriarchal way of life, regarded monks as an exponent of law, and their words have always been worshipped as an emanation from God. As a rule, all administrative affairs were assigned to monks, and what they uttered were agreed without any exceptions, for the Semites perceived laws as cherished notions emerged from God's Holy Spirit. On that account, the Jewish concepts of norms-laws-legal system and state law have never deviated from religious ground, as it has been manifested in the Holy Bible.

The Five Books (in Hebrew – הַתּוֹרָה הַחַמֵּשׁ – in the Torah "Chameesha" or in ancient Hebrew "Choomshey" – חֹמֶשׁ), is considered as the Code written down

by Moses, and the first Five Books, Genesis, Exodus, Leviticus, Numbers and Deuteronomy constitute the basics of the Hebrew and Christian Bibles, and are called the Tanah or the first part of the Torah. In ancient Greek the "Five Books" (πεντάτευχος) is composed of two words: "five" – "πέντε" and "τεύχος" – book volume.

Another issue also arouses interest. So, there is a considerable disparity of age between the hierarchic establishment of norms and laws and their release in a written code form. It is true that tendency and tradition observed throughout the history of the Ancient Near East have been shaped in this manner, yet mythological, anthropomorphic and spiritual facets have always served as a prerequisite. Upholding the supremacy of class, spirit, and tribe have more preponderated over the establishment of written laws.

REFERENCES:

1. Diakonov, M. "The Rise of the Despot State in Ancient Mesopotamia" in *Ancient Mesopotamia: A Socio-Economic History*, Moscow, 1969; Diakonov M. : "Semito-khamitskie yazyki: opyt klassifikatsii (Semito-Hamitic languages: an essay in classification)", Moscow, 1965 (the same in English: *Semito-Hamitic Languages: an Essay in Classification*, Moscow, M. 1965).
2. Yusif Yusifov: *History of Ancient East*, in Azerbaijani, A textbook for Higher School Students, "Şərq-Qərb", Baku, 2007. – P. 533.
3. История Древнего Востока / под. ред. В.И. Кузищина. – М. : Высшая школа. – С. 456.
4. Mark Kishlansky, Patrick Geary, Patricia O'Brein: "Civilization in the West", Volume 1 to 1715, Harper Collins Publishers, 1991. – P. 528.
5. Henry Sumner Maine: "Ancient Law, its connection with the early history of society and its relation to modern ideas", pp. 6–8, 78–80; S. Langdon: "The Sumerian Law Code Compared with the Code of Hammurabi", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 4, Oct., 1920, pp. 489–515;
6. Черниловский 3. Всеобщая история государства и права / 3. Черниловский ; под ред. К.И. Батыра. – С. 357. – С. 12–18.
7. Древние цивилизации / под общ. ред. Г.М. Бонгард-Левина. – М. : Мысль, 1989. – 479 с. – С. 92–93.
8. Пятикнижие (ир. הַתּוֹרָה הַחַמֵּשׁ – хамешей Тора или ивр. חֹמֶשׁ – хумаш) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ru.wikipedia.org/wiki/Пятикнижие>.
9. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ru.wikipedia.org/wiki/Моавитяне/>
10. Опарин А.А. В царстве пигмеев и каннибалов. Археологическое исследование книг Ездры и Неемии. Часть I. Археологическое исследование книг Ездры и Неемии. Глава 1. Пророчество царя Навуходоносора [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://nauka.bible.com.ua/kann/kann1-01.htm>.
11. Фрэзер Дж.Дж. Фольклор в Ветхом Завете / Дж.Дж. Фрэзер ; пер. с англ. – 2-е изд. – М. : Издательство политической литературы, 1990. – 542 с. – С. 413.

РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

Бабіна В.О.

Зміна системи міжнародних відносин у контексті нових геополітичних викликів

У статті розглядаються нові геополітичні реалії у зв'язку з виникненням нових держав у кінці ХХ – на початку ХХІ століть. Обґрунтовано умови появи нових держав на політичній мапі світу, причому як визнаних, так і самовизначених (невизнаних). Показано вплив процесів глобалізації й націоналізації на зміну ролі держави в сучасному політичному просторі.

Ключові слова: глобалізація, націоналізація, суверенітет, політичний простір, визнані держави, самовизначені держави, міжнародні відносини.

В статье рассматриваются новые геополитические реалии в связи с возникновением новых государств в конце ХХ – в начале ХХІ веков. Обосновываются условия появления новых государств на политической карте мира, причем как признанных, так и самопровозглашенных (непризнанных). Показано влияние процессов глобализации

и национализации на смену роли государства в современном политическом пространстве.

Ключевые слова: глобализация, национализация, суверенитет, политическое пространство, признанные государства, самопровозглашенные государства, международные отношения.

New geopolitical realities are examined in connection with the origin of the new states in the end XX – in the beginning XXI of centuries. The terms of appearance of the new states are grounded on the political map of the world, thus both confessed and unrecognized. Influence of processes of globalization and nationalization on changing of role of the state is shown in modern political space.

Key words: globalization, nationalization, sovereignty, political space, confessed states, unrecognized states, international relations.

УДК 316.334

Бабіна В.О.,
кандидат політичних наук,
викладач кафедри правознавства
Одеського національного
політехнічного університету

Зовнішня політика чи державна політика в галузі міжнародних відносин – це діяльність держави у світовому політичному просторі, яка регулює її відносини з іншими суб'єктами зовнішньополітичних дій на основі певного комплексу загальноновизнаних принципів і норм міжнародно-правових відносин.

У сучасному світі, що глобалізується, неможливо уявляти зовнішню політику й систему міжнародних відносин без урахування впливу двох сталих процесів, які трансформують світовий політико-правовий простір, – націоналізації та глобалізації. Ці процеси виступають водночас і як тісно взаємопов'язані, і як деякою мірою суперечливі один до одного.

Ці процеси провокують і нові геополітичні виклики, які загрожують світовій стабільності й безпеці внаслідок відсутності натеper ефективного раціонального глобального управління, незважаючи на створення та функціонування світових організацій глобального рівня.

У сучасних умовах світовий політичний простір наповнюється новим змістом, намагаючись адаптуватися до динамічного світу. Глобалізація реконструює світовий політичний простір, руйнує Вестфальську, чи державоцентристську модель світу, згідно з якою держава є головним і фактично єдиним суб'єктом міжнародних відносин. За цією моделлю, формальна рівність держав, невтручання у внутрішні справи інших визнаних держав і державна згода як основа міжнародних правових

обов'язків були головними принципами міжнародного співтовариства.

Процеси глобалізації кінця минулого століття й на початку ХХІ ст. підривають роль національної держави як головного фактору, що визначає стабільність і добробут суспільства. Як цілком слушно зазначає Ю. Хабермас, «у національної держави залишається все менш вибору» та впливу на остаточний результат [1, с. 205]. Відбувається дифузія влади і владних повноважень, певна частина яких передається регіональним і глобальним міжнародним політичним організаціям, що підкреслює тенденцію до об'єднання та взаємозалежності держав для вирішення сучасних проблем, для чого масштаб однієї держави вже замалий у зв'язку з глобальністю питань.

Принцип обмеженого суверенітету відзначає й право впливу на формування внутрішньої та зовнішньої політики так званих слабких, нестабільних чи «спірних» (за територією) держав.

Визнаними експертним співтовариством підставами для початку процесу утворення нових держав у більшості випадків слугують право на самовизначення, дискримінація за національною (етнічною, расовою) ознакою й історична справедливість. При цьому поняття «історична справедливість», яка є правовою категорією, виконує роль етичного компонента досліджуваної політико-правової проблеми, що значно ускладнює оцінювання історичної справедливості крізь призму правових норм і принципів. Категорія «право на самовизначення»,

безумовно, знаходиться в площині юриспруденції, але часто вільно інтерпретується як народами-претендентами на самостійну державність, так і їхніми опонентами. Викликано це тим, що правом на самовизначення в практиці міжнародно-правових відносин наділяється народ, при цьому саме поняття «народ» не має в міжнародному праві однакової інтерпретації в силу своєї багатозначності. Але кількість народів у світовій спільноті більше ніж у двадцять разів перевищує кількість держав, а це означає, що кожен народ має потенційне право на проголошення самостійної державності, просто для деяких із них склалася об'єктивна сукупність передумов для виникнення й успішного розвитку держави, а для інших – ні. На пострадянському просторі феномен самовизначених держав представлений саме в силу історичної зумовленості [2, с. 276].

Так, у кінці минулого століття світ зіштовхується з новою політичною реальністю: на уламках СРСР, крім нових незалежних держав, які стали правонаступниками радянських союзних республік, виникають ще чотири державних утворення, які не отримали міжнародно-правового визнання, але володіють певними атрибутами державності і внутрішнім суверенітетом, що дає їм змогу протягом більше двох з половиною десяти років функціонувати. Результатом боротьби Республіки Абхазія, Нагірно-Карабаської Республіки, Придністровської Молдавської Республіки, Республіки Південна Осетія та Чеченської Республіки Ічкерія (яка існувала з моменту розпаду СРСР і до 2000 року) за незалежність і міжнародне визнання стає створення до початку XXI ст. на південно-східній периферії Європи нової порівняно стійкої геополітичної реальності. Стійкість нових політичних реалій пояснюється передусім історичною зумовленістю виникнення на пострадянському просторі самовизначених держав, а також правилами політичної гри в регіоні й поведінкою основних політичних акторів в особі визнаних пострадянських держав, світових держав, Євросоюзу і НАТО.

Головними історичними передумовами виникнення пострадянських самовизначених держав є власне сам розпад СРСР і неефективна й певною мірою алогічна політика побудови адміністративно-територіальних кордонів, що проводилася керівництвом радянської держави в період її існування. Результатом такої політики стає формування загальних для пострадянських держав «родових» рис. На думку О. Мелешкіної, розбіжність адміністративних, етнолінгвістичних, економічних, культурних та інших кордонів спричиняє виникнення «перехідних» територій, найбільш очевидними прикладами яких є Абхазія, Крим, НКР, Придністров'я, Південна Осетія, Чеченська Республіка й безконфліктне існування яких у рамках адміністративно-територіального устрою

радянської держави забезпечувалося завдяки загальним стандартам. Розпад СРСР стає причиною ослаблення зазначених вище меж і трансформує потенційно позначені можливості «виходу» із союзної держави в політичну реальність. У результаті «перехідні» зони перетворюються на осередки запеклих, аж до військових зіткнень, територіальних суперечок. У цих «перехідних» зонах і виникають альтернативні політичні проекти, що являють собою самовизначені (невизнані) держави. Стосовно пострадянського простору особливо яскраво процеси самовизначення виявляються в «ієрархічних» титульних територіях, для яких характерне входження до складу союзних республік автономних утворень іншої етнічної групи. Незавершеність процесів формування в СРСР загальної громадянської нації, «розбіжність адміністративно-територіальних кордонів із реально існуючим розселенням етнічних груп, відсутність у більшості радянських республік досвіду самостійної державності призводять у результаті розпаду радянської держави та проголошення новими територіальними Політіями суверенітету до виявлення в політичних уявленнях громадян новостворених держав істотних розбіжностей щодо питань про природу держави, критерії членства в співтоваристві тощо» [3, с. 83–84].

У пострадянських самовизначених (невизнаних) державах існують як мінімум три чинники, що забезпечують адекватне вирішення проблеми правонаступництва. Перший – це фактор політичної волі. Другий – принцип безперервності державності. Третій – це волевиявлення народу. Виходячи із цієї тези, не можна не помітити очевидного: з розпадом СРСР для міжнародної спільноти складається досить невизначена правова ситуація. Ліквідація союзної держави зумовлює скасування і її правової бази, відповідно до якої основними суб'єктами федерації, які входили до її складу, були союзні республіки. Серед держав, що утворилися внаслідок розпаду СРСР, міжнародне визнання, незалежно від всенародного волевиявлення й установлення контролю урядів над відповідними територіями, отримують тільки державні утворення, які є правонаступниками союзних республік. Цей факт свідчить про те, що в основу визнання пострадянських самовизначених держав закладений тільки один нормативно-правовий акт – це конституція радянської держави, яка припинила своє існування. Але існує позиція як учених, так і серед політикуму новостворених невизнаних утворень, яка суперечить загальному принципу утворення держав, відповідно, і міжнародному праву. Так, на думку Н. Штанські, в правовому стосунку така позиція видається «дуже вразливою для народів, позбавлених під час розпаду Союзу прийнятного для них політичного статусу або таких, що опинилися за межами власних державних утворень» [4, с. 219]. А за твердженням М. Нарочницької,

«єдино юридично бездоганим і безпечним є саме визнання факту незавершеності територіального і правового статусу тих колишніх республік СРСР, які не надали своїм народам право на вільне волевиявлення щодо свого державного майбутнього». Тільки така парадигма «здатна забезпечити юридичну аргументацію права на зміну на пострадянському просторі й при цьому виключити будь-які паралелі з іншими державами» [5, с. 2].

Варто визнати, що конфлікт домагань, який призвів у 1990-х роках до утворення на пострадянському просторі самовизначених держав, відбувається в умовах деякого правового вакууму. Політична ситуація, що виникла, складно врегульовується в рамках радянського конституційного права, оскільки СРСР припинив своє існування, але при цьому її вирішення неможливе й у міжнародному правовому полі, так як до моменту виникнення конфлікту повноцінної міжнародної правосуб'єктності союзні республіки ще не отримали. Більше того, стосовно «загальної установки визнання внутрішньофедеративних кордонів як міждержавних, прийнятої провідними державами світу у випадках розпаду СРСР і СФРЮ, то вона характеру міжнародно-правової норми не має, будучи виявом політичної доцільності» [6]. Саме факт «ненадання народам Ічкерії, Абхазії, Нагірного Карабаху, Придністров'я й Південної Осетії конституційної процедури виходу із СРСР наділяє ці республіки правом уважати чинний юридичний статус Азербайджану, Грузії, Росії та Молдови бездоганим, а їхній територіальний статус – незавершеним» [7, с. 2].

На думку відомої молдавської дослідниці С. Осипової, «все різноманіття експертних оцінок представників різних політологічних та історичних шкіл щодо розпаду СРСР, оформленого біловезькими угодами 8 грудня 1991 року, сходиться на думці, що це – одна з найбільш знакових подій світової політичної історії другої половини ХХ ст. Мабуть, це одна з небагатьох позицій, що не піддаються з боку вчених сумніву. Більшість питань, пов'язаних з аналізом причин і оцінкою значення розпаду СРСР, залишається предметом непримирених дискусій. Самовизначені держави є наслідком і своєрідним продуктом розпаду соціалістичної федерації, тому логічно розглядати деякі передумови розпаду СРСР як передумови становлення й розвитку самовизначених держав, що виникли на його території» [8].

Системна криза соціалізму, яку пережила радянська держава, виявилася в політичній, економічній, ідеологічній сферах і призвела до послаблення союзного центру та посилення політичних еліт у республіках, що також певною мірою є виявом тенденцій світової глобалізації та її впливу на стабільність національних держав. Як наслідок, економічно, політично й особистісно мотивовані

національні еліти починають виступати за вихід зі складу федеративної держави. Події 1990 року, названі «парадом суверенітетів», однозначно вказують на націоналістичні настрої та сецесійні наміри національних партійно-державних еліт того часу.

Отже, розпад СРСР і утворення в межах союзних республік нових незалежних держав докорінним чином змінюють геополітичний дизайн Європи й усього світу; розрив господарських зв'язків стає головною причиною глибокої економічної кризи, який відчувають країни-спадкоємиці СРСР; істотні проблеми виникають у житті не тільки російських, які опинилися за межами « нової » Росії, а й національних меншин загалом.

Феномен самовизначених (невизнаних) держав, що існують на пострадянському просторі, посідає в політичному дискурсі особливе місце ще й тому, що він пов'язаний із питанням «радянської спадщини». Очевидно, що на пострадянському просторі представлені дві групи держав: перші – країни Балтії, Україна, Молдова, Азербайджан – демонструють ідеологічний розрив із радянською державністю, другі – Росія, Білорусь – розглядають радянський період як невід'ємну частину своєї історії. До другої групи належать і самовизначені (невизнані) держави – Абхазія, Нагорний Карабах, Придністров'я, Південна Осетія, але не Ічкерія.

У міжнародному праві існує поняття «правонаступництва держави на певній території», виходячи з якого можна стверджувати, що на пострадянському просторі на початку 1990-х років склалися не п'ятнадцять, як прийнято вважати за кількістю союзних республік, а двадцять (якщо вважати разом із невизнаними).

Крім того, не можна не визнавати того факту, що утворення й розвиток практично всіх держав, що виникли в результаті розпаду СРСР (і визнаних, і невизнаних), із самого початку відбувається в умовах та обставинах гострого дефіциту не тільки юридичної, а й історичної легітимності. З одного боку, вони не мають досвіду державного існування, бо ніколи раніше «не існували реально у внутрішніх кордонах, написаних на політичній мапі СРСР. Але з іншого боку, отримавши власну суверенну незалежність, як за результатами констеляції зовнішніх сил, так і завдяки власним мобілізаційним зусиллям, вони створюють життєздатну, не завжди правову спільність» [9, с. 25]. Іншими словами, багато хто з них виникають як держави без політичних націй і природних кордонів і тому здійснюють спроби доводити свою історичну й державну спроможність.

Отже, термін «нові держави», що склався в сучасній політичній лексиці в прив'язці до часу їх виникнення, відображає певний політико-правовий стан цих держав у сучасному світі, відкриваючи перед ними перспективи або досягнення

повного суверенітету, або злиття із метрополією, або ж продовження балансування на межі визнання, відповідно, з часом і втрата внутрішньої легітимності, що, у свою чергу, поставить питання доцільності існування такого утворення. Звичайно, таке розуміння проблеми мотивує міжнародне співтовариство на вироблення ефективного механізму визнання або невизнання нових держав і вироблення чітких стандартів у ставленні до реалізації народами принципу самовизначення та їхніх прав на самостійну державність, що значною мірою змінює саму природу і спрямованість міжнародних відносин загалом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Хабермас Ю. Политические работы / Ю. Хабермас. – М., 2005. – 369 с.
2. Осипова С.А. Сучасний стан теоретичного обґрунтування та практичної реалізації державотворчих процесів у країнах світу : [монографія] / С.А. Осипова. – Одеса : Гельветика, 2016. – 356 с.
3. Мелешкина Е.Ю. Формирование государств и наций на постсоветском пространстве: непризнанные государства / Е.Ю. Мелешкина // Мировая политика: взгляд из будущего : материалы V Конвента РАМИ, г. Москва, 26–27 сен. 2008 г. / под ред. А.В. Торкунова. – М. : РАМИ, 2009. – Т. 18 : Асимметрия мирового суверенитета: зоны проблемной государственности / под ред. И.В. Кудряшовой. – 2009. – С. 79–88.
4. Штански Н.В. Постсоветские непризнанные государства в современной системе регулирования международных отношений: подходы и оценки / Н.В. Штански // От самоопределения к международному признанию: Абхазия, Нагорный Карабах, Приднестровье, Южная Осетия : сб. науч. тр. / Приднестровский государственный университет им. Т.Г. Шевченко, ЦСПИ «Перспектива». – Тирасполь, 2008. – С. 217–229.
5. Нарочницкая Н.А. Размораживание статуса «непризнанных» / Н.А. Нарочницкая // Приднестровье. – 2006. – № 226. – С. 2.
6. Пряхин В.Ф. Региональные конфликты на постсоветском пространстве (Абхазия, Южная Осетия, Нагорный Карабах, Приднестровье, Таджикистан) : [монография] / В.Ф. Пряхин. – М. : ООО «Издательство ГНОМ и Д», 2002. – 344 с.
7. Нарочницкая Н.А. Указ. работа.
8. Осипова С.А. Указ. монография.
9. Бьюкенен А. Сецессия. Право на отделение, права человека и территориальная целостность государства / А. Бьюкенен, пер. с англ. – М. : Рудомино, 2001. – 240 с.

Балацька О.Б.

Роль релігійного фактора в сучасному політичному насиллі¹

У статті досліджено роль релігійного фактора в поширенні основних форм сучасного політичного насилля – збройних конфліктів, війн, тероризму. З'ясовано, що в більшості сучасних конфліктів високої інтенсивності одну з ключових ролей грають релігійні або конфесійні протиріччя. Переважно релігійний характер має сучасний тероризм. Провідне значення у поширенні насилля на релігійному ґрунті належить ісламізму.

Ключові слова: політичне насилля, екстремізм, збройний конфлікт, тероризм, релігійний конфлікт, міжконфесійний конфлікт, ісламізм.

играют религиозные и конфессиональные противоречия. Преимущественно религиозный характер имеет современный терроризм. Ведущее значение в распространении насилия на религиозной почве принадлежит исламу.

Ключевые слова: политическое насилие, экстремизм, вооруженный конфликт, терроризм, религиозный конфликт, межконфессиональный конфликт, исламизм.

This article explores the part the religious factor plays in proliferation of the main forms of contemporary politically motivated violence, such as armed conflict, war and terrorism. Religious or confessional conflicts have been found to be at the core of most of the modern high-intensity conflicts. Modern terrorism is mostly religious by nature and Islamism plays a leading role in proliferation of religion-based violence.

Key words: political violence, extremism, armed conflict, terrorism, religious conflict, confessional conflict, Islamism.

УДК 322:[323.28+316.485.26]

Балацька О.Б.,
кандидат політичних наук,
докторант кафедри політології
та правознавства
ДЗ «Луганський національний
університет імені Тараса Шевченка»

В статье исследована роль религиозного фактора в распространении основных форм современного политического насилия – вооруженных конфликтов, войн, терроризма. Установлено, что в большинстве современных конфликтов высокой интенсивности одну из ключевых ролей

Дестабілізація, погіршення ситуації у сфері безпеки стали загальними тенденціями сучасного світу. Глобальне геополітичне «переформатування» супроводжується збільшенням кількості осередків нестабільності, загостренням наявних протиріч і появою нових. Одним із наслідків цих процесів є зростання, трансформація і транснаціоналізація політичного насилля. Сучасні збройні конфлікти за відносно невеликої кількості жертв здатні породжувати стан хронічного хаосу, тривалої нестабільності, призводити до знищення державного суверенітету, глибокого руйнування суспільних інститутів та інфраструктури. Масштабні зміни, що відбуваються, свідчать про формування загроз нового типу і зумовлюють необхідність аналізу всього спектру факторів таких процесів, зокрема культурно-релігійного чинника.

Дослідженню культурно-релігійного чинника політичного насилля, його ролі в поширенні політичних конфліктів присвячені праці таких провідних зарубіжних політологів і соціологів, як Д. Белл, Дж. Боукер, К. Боулдінг, П. Бурд'є, Ю. Габермас, Й. Галтунг, Р. Дарендорф, Л. Козер, Т. Парсонс, Ф. Фукуяма, С. Гантінгтон. Серед українських авторів проблеми релігійних і міжконфесійних конфліктів, релігійного радикалізму й екстремізму вивчають А. Арістова, Д. Брильов, В. Головка, С. Голотін, І. Куліш, І. Міма, В. Могилевцев, В. Остроухов, Т. Павлюк, В. Петрик та інші.

Метою статті є дослідження ролі релігійного фактора в поширенні основних форм сучасного

політичного насилля – збройних конфліктів, війн і тероризму.

У сучасному світі культурно-релігійний чинник є однією із ключових детермінант суспільно-політичних процесів, зокрема в контексті поширення політичного насилля. Як зазначав С. Гантінгтон, «у світі після «холодної війни» культура є силою, що одночасно й об'єднує, і викликає ворожнечу. Люди, розділені ідеологією, але поєднані культурою, об'єднуються... Суспільства, поєднані ідеологією, але в силу історичних обставин розділені культурами, розпадаються...» [7, с. 25]. А релігійно-конфесійна належність значно посилює культурні відмінності.

Сьогодні насилля на релігійному ґрунті набуло широкого розповсюдження. Поширюються конфлікти між представниками різних віросповідань, міжконфесійні конфлікти в межах однієї релігійної системи, а також конфлікти між релігійними і секулярними спільнотами. Важливою тенденцією є зростання релігійного екстремізму, наслідком чого є розповсюдження тероризму. Релігійні протиріччя і релігійний екстремізм часто є інструментами реалізації політичних і економічних інтересів. Як зазначає український науковець В. Петрик, «екстремізм використовують клерикальні, політичні, економічні кола, а іноді державні структури для з'ясування стосунків на внутрішньому та геополітичному рівнях» [4, с. 452].

Одним із найсуттєвіших чинників політичних конфліктів у сучасному світі є радикальний ісламізм. Вимірами політичного насилля у цьому контексті є міжрелігійне протистояння між мусульманами і немусульманами, конфлікти всередині

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених за грантової підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом Ф-71

мусульманської спільноти, зокрема, між сунітами і шиїтами. Сучасні дослідники феномена ісламізму констатують «зміщення головного полюса тероризму з шиїтської гілки на сунітську», що має суттєві наслідки, адже більшість мусульман у світі є сунітами [6]. Цей процес виражається у розповсюдженні ідеологій салафітського спрямування, зокрема вагабізму. Більшість терористичних організацій сучасності – це сунітські угруповання салафітсько-джихадистського напрямку, найнебезпечнішими серед яких є «Ісламська держава», «Аль-Каїда», «Боко Харам», «Талібан».

У звіті «Trends in Global Restrictions on Religion» за 2016 рік вказується, що, незважаючи на незначне зниження частки країн із високими або найвищими показниками насилля на релігійному ґрунті (з 27% у 2013 році до 23% у 2014 році), продовжується зростання релігійного тероризму, особливо за рахунок таких терористичних угруповань, як «Боко Харам», «Аль-Каїда» та «Ісламська держава». У 2014 році зі 198 країн, що досліджувались, у 82 (41%) мали місце терористичні дії на релігійному ґрунті (у 2012 і 2013 роках – у 73). У 60 країнах теракти призвели до загибелі людей або поранень (у 2012 році – 40, а у 2013 році – 51). Отже, в останні роки спостерігається поширення географії релігійного тероризму і зростання кількості жертв терактів [12, с. 4, 5, 9].

У 2014 році релігійний тероризм поширився в усіх регіонах, за винятком Субсахарської Африки, де його рівень залишився незмінним (35%, або 17 країн із 48). Найбільше зростання спостерігалось в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, де терористична діяльність мала місце у 22 із 50 країн (44%) (у 2013 році – у 18 країнах). Найвищий рівень релігійного насилля, зокрема тероризму, властивий країнам Близького Сходу і Магрибу, де теракти на релігійному ґрунті відбулись у 18 із 20 країн регіону (90%), тоді як у 2013 році – в 17 країнах (85%). Виріс рівень тероризму і в Європі – з 36% у 2013 році до 40% у 2014 році. До числа країн із найвищими показниками релігійного насилля ввійшли Ізраїль, Ірак, Сирія, Ємен, Пакистан, Шрі-Ланка, Індія, Афганістан, Ліван, палестинські території, Нігерія. Загалом у 2014 році 74% населення планети мешкало в країнах із високим рівнем релігійних обмежень або релігійних конфліктів [12, с. 4–5, 10, 14].

Релігійний чинник грає значну роль у багатьох політичних конфліктах сучасності. За даними Гейдельберзького інституту з вивчення міжнародних конфліктів, у 2016 році найчастіше предметами конфліктів були системно-ідеологічні протиріччя (System/Ideology). Критерій «система/ідеологія», який включає боротьбу за збереження чи зміну політичного режиму, соціально-економічну, ідеологічну, релігійну або правову орієнтацію політичної системи, постав детермінантою більш ніж третини

політичних конфліктів – 155 із 402, зокрема 97 із 226 насильницьких конфліктів. Системно-ідеологічні чинники, значне місце серед яких посідають релігійно-конфесійні протиріччя, є головною причиною конфліктів найвищої інтенсивності – війн. У 2016 році 12 із 18 війн були спричинені системно-ідеологічними розбіжностями [9, с. 6, 18–19].

Боротьба за орієнтацію політичної системи й ідеологію спричинила більшість конфліктів із застосуванням насилля у регіоні Близького Сходу і Магрибу (46 із 69, зокрема – 27 насильницьких), значну кількість конфліктів в Азії та Океанії (46 зі 123, зокрема – 23 насильницьких), третину конфліктів у Європі (20 із 62, зокрема – 13 насильницьких) [9, с. 33, 130, 167]. Релігійно-конфесійний, зокрема, ісламістський фактор є важливим складником сучасних високоінтенсивних конфліктів в Афганістані, Пакистані, Лівії, Сирії, Ємені, Нігерії, Південному Судані, Сомалі.

Хоча головними причинами політичного насилля у країнах Субсахарської Африки є боротьба за державну владу, ресурси і субнаціональну перевагу, ідеологічний, зокрема релігійний, чинник грає ключову роль у багатьох найгостріших конфліктах регіону [9, с. 59]. Так, високоінтенсивний збройний конфлікт, що відбувається нині у Нігерії, має релігійне підґрунтя. В основі політичного насилля у Нігерії лежить протистояння між мусульманською північною країною і християнсько-анімістичним півднем і центром. Цей конфлікт має етнічний, релігійний, політичний та економічний виміри. Так, у ресурсному конфлікті між християнськими племенами фермерів і мусульманськими племенами скотарів фулані, що триває із 1960 років, значна роль належить етнорелігійному фактору.

За даними неурядових організацій Human Rights Watch і CFR Nigeria Security Tracker, у Нігерії у результаті міжгромадних зіткнень між мусульманами і християнами з 1999 року загинуло понад 25 тис. осіб [8, с. 18]. Інтенсивність конфлікту і кількість жертв значно зросли з появою ісламістського фактора в особі угруповання «Боко Харам», активного у північних районах країни. Конфлікт між «Боко Харам» та урядом Нігерії, а також урядами сусідніх держав – Буркіна-Фасо, Камеруну, Чаду і Нігеру, за останні вісім років забрав життя понад 20 тис. осіб [5].

У громадянській війні в Сомалі велику роль також грає релігійний чинник. За рейтингом міжнародної правозахисної організації Open Doors, Сомалі вже багато років посідає друге місце (після Північної Кореї) серед країн, де системно утискаються права християн [13]. Одним із головних акторів сомалійського конфлікту є афільоване з «Аль-Каїдою» салафітсько-джихадистське угруповання «Харакат аш-Шабаб аль-Муджахідін» (або «Аль-Шабаб»). Протистояння між «Аль-Шабаб» і урядами Сомалі та Кенії триває майже 11 років.

«Аль-Шабаб» несе відповідальність за численні теракти в Сомалі, а з 2013 року угруповання почало широкомасштабні операції у сусідніх країнах, серед яких напад на торговельний центр в Найробі (Кенія) у квітні 2013 року; напад на ресторани у Джибуті в травні 2014 року; масове вбивство студентів в університеті в місті Гарісса (Кенія) у квітні 2015 року та інші [11].

Релігійні протиріччя є важливою складовою частиною політичних конфліктів у країнах Близького і Середнього Сходу. Цей регіон є одним із найбільш конфліктогенних. Сьогодні високоінтенсивні конфлікти відбуваються у цілій низці країн регіону – Афганістані, Пакистані, Сирії, Ємені та інших. Як зазначив арабський журналіст Хішам Мельхем, «в арабському світі сьогодні більше насилля, він більш нестабільний, фрагментований і рухомий екстремізмом – екстремізмом правителів і тих, хто перебуває в опозиції, – більш ніж будь-коли з моменту розпаду Османської імперії століття тому» [2, с. 25].

Ключова роль у громадянській війні в Афганістані належить руху «Талібан», що бореться з урядом країни за владу, політичний курс та ідеологічний контроль. Згідно з «Глобальним індексом тероризму 2016», «Талібан» є третьою із найнебезпечніших терористичних організацій світу після «Ісламської держави» і «Боко Харам». У 2015 році в терактах талібів в Афганістані загинуло 85% від загальної кількості жертв тероризму у цій країні: під час 1 094 терористичних актів було вбито 4 502 особи. Це на 29% вище ніж у попередньому році. Загалом у 2015 році в Афганістані сталося 1 715 терактів, здійснених різними терористичними угрупованнями, в яких загинуло 5 312 осіб. Кількість жертв тероризму з 2000 року склала 22 730 осіб. Водночас значно підвищилася загальна кількість жертв конфлікту. 2015 рік став одним із найгірших років громадянської війни в Афганістані: близько 18 000 осіб загинуло в конфлікті, що на 34% вище ніж у попередньому році [10, с. 26, 50, 55].

Основна частина нападів талібів зосереджена на кордоні з Пакистаном, де діє сунітська терористична організація «Техрік-е Талібан Пакистан», що тісно співпрацює з афганськими талібами. Географія політичного насилля у Пакистані поступово розширюється із прикордонних з Афганістаном територій (зокрема, Вазиристану) на інші райони країни. Крім «Техрік-е-Талібан», у Пакистані діють ще принаймні 23 угруповання. Загальна кількість жертв тероризму з 2000 року у цій країні склала 14 953 особи [10, с. 28].

Боротьба за владу, міжконфесійне протистояння, сепаратизм та активність радикальних ісламістських угруповань є складовими елементами збройного конфлікту в Ємені. Основним змістом конфлікту є протистояння між урядом, який підтримують сили Ісламської воєнної коаліції на чолі із

Саудівською Аравією, та радикальними ісламістськими угрупованнями – шиїтськими бойовиками-хуситами та сунітськими «Аль-Каїдою на Аравійському півострові» й «Ансар аль-Шаріа». У країні також відбувається міжконфесійний і міжгромадний сунітсько-шиїтський конфлікт. Ємен входить до десятки країн із найвищими показниками тероризму, посідаючи шосте місце у рейтингу Інституту економіки і миру. Нині у країні діє вісім терористичних угруповань, однак 90% терактів здійснюють три з них – хусити, «Ісламська держава» і «Аль-Каїда на Аравійському півострові». Відповідальність за найбільшу кількість жертв несуть хуситські екстремісти, які виступають як проти уряду країни, так і проти сунітських угруповань. Зокрема, в 2015 році на рахунку хуситських бойовиків було 63% смертей і 62% терактів [9, с. 198; 10, с. 30].

Одним із найгостріших конфліктів сучасності є громадянська війна в Сирії, що розпочалась у 2011 році. За даними Сирійського центру моніторингу за дотриманням прав людини, з початку війни загинуло понад 320 тис. осіб [10, с. 29]. Сирійський конфлікт є багатоскладовим. Основними вимірами конфлікту є протистояння між силами уряду та опозицією, боротьба з «Ісламською державою», територіальні конфлікти з Ізраїлем і Туреччиною, гострий конфлікт усередині опозиційних сил, а також масштабне іноземне втручання. Значну роль у конфлікті грає ісламістський фактор. У протистоянні беруть участь численні сирійські та іноземні організації й угруповання: сунітські «Ансар аль-Іслам», «Ахрар аль-Шам», сирійське відділення «Братів-мусульман», «Джебхат Ансар ад-Дін», «Джебхат Фатах аш-Шам» («Фронт ан-Нусра»), «Ісламська держава», «Техрік-е Талібан Пакистан», шиїтська «Хізбалла» та інші.

Низка угруповань, що задіяні в конфлікті, вдаються до терористичних дій. Це зумовлює надзвичайне зростання рівня тероризму в Сирії в останні роки. Так, у 2015 році теракти здійснили 17 угруповань, жертвами яких стала 2 761 людина, що на 63% вище ніж у попередньому році. Однак тільки два з них відповідальні за три чверті смертей – «Ісламська держава», яка під час терактів убила 1 442 людини, і «Фронт ан-Нусра», жертвами якого стали щонайменше 600 осіб [10, с. 29].

«Ісламська держава» є найбільш смертоносною терористичною організацією світу. Загальна кількість смертей від терактів, що були здійснені нею у 2015 році, становить 6 141 людину. А в результаті бойових дій між «Ісламською державою» та урядами Іраку, Ємену і Сирії у тому ж році було вбито понад 27 000 чоловік, що на 78% більше ніж у попередньому році [10, с. 50–51].

Релігійний фактор є невід'ємною складовою частиною сирійського конфлікту. На значну роль культурно-релігійного чинника в сирійській війні вказує український науковець, доктор філософських

наук Ігор Кудря, який розглядає Сирію як конфесійно роздроблену країну, що перебуває на межі цивілізаційних розломів. За його словами, «Сирія зіткнулась із безпрецедентним рівнем нестабільності, основними причинами якої є її геополітичне становище, поліконфесійність і культурно-цивілізаційна порубіжність» [3, с. 15]. Одним з аспектів міжконфесійних протиріч є протистояння між алавітським урядом і більшістю сунітського населення. Також у сирійському конфлікті наявний глобальний релігійний розкол ісламської цивілізації – між сунітами і шиїтами, а також «етнічний розкол між трьома субцивілізаціями: арабською, іранською і тюркською» [3, с. 15].

Разом із загостренням політичних конфліктів у «гарячих точках» світу спостерігається негативна тенденція активізації політичного насилля у традиційно стабільних регіонах. Так, згідно з «Глобальним індексом тероризму 2016» на момент публікації звіту, 2015 рік став найгіршим роком тероризму за останні 16 років для країн – членів Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР). Винятком став 2001 рік, коли лише під час терактів 11 вересня у США загинуло 2 996 чоловік. Кількість терактів постійно зростала протягом останніх шести років і в 2015 році досягла максимуму – 731 атаки. 21 з 34 країн ОЕСР постраждала від нападів терористів. Порівняно з 2014 роком смертність від тероризму зросла на 650% – із 77 до 577 осіб. Однак уже в першому півріччі 2016 року кількість жертв терактів становила майже 500 осіб. Принаймні в половині з цих смертей винна «Ісламська держава» [10, с. 40–41].

Серед країн ОЕСР найгірша ситуація має місце у Туреччині, де останнім часом відбувається значне загострення сецесійного конфлікту між урядом та Робочою партією Курдистану (РПК) і збройним угрупованням «Соколи свободи Курдистану». У 2015 році в Туреччині було зареєстровано 337, а в першій половині 2016 року – 269 смертей у результаті терактів. Для порівняння – у 2014 році жертвами тероризму в Туреччині стали 20 осіб. Основну відповідальність за теракти несуть дві організації – РПК та «Ісламська держава» [9, с. 197; 10, с. 41].

Значна дестабілізація і зростання рівня політичного насилля торкнулися й інших стабільних і розвинутих країн, зокрема, європейських держав і США. Так, Франція посіла друге місце за рівнем тероризму серед країн ОЕСР у 2015-му – першій половині 2016 року. У 2015 році кількість жертв тероризму тут становила 161 особу. Третє місце у списку належить США, де теракти спричинили близько 50 смертей за півтора року. Четверте місце поділяють Ізраїль і Бельгія, а п'яте належить Німеччині. Відповідальність за більшість терактів у країнах ОЕСР за вказаний період несе «Ісламська держава». Важливим є те, що європейські країни, такі як Франція, Бельгія, Німеччина, є країнами, в яких протягом двох останніх десятиліть до 2015 року

теракти траплялися дуже рідко, щорічні показники смертності від тероризму були на рівні декількох осіб. Наприклад, із 2000-го до початку 2015 року кількість жертв терористів у Франції становила в середньому одну жертву на рік. Однак, починаючи з 2015 року, кількість смертей різко зросла [10, с. 41, 42].

Іншою тенденцією стало зростання насилля на ґрунті ксенофобії у зв'язку з величезною хвилею біженців із мусульманських країн (зокрема, Сирії, Іраку та Афганістану) до Європи. Так, у Німеччині з вересня 2015 року по липень 2016 року комп'ютерною системою EASY було зареєстровано 900 623 біженця [1]. Фахівці Гейдельберзького інституту з вивчення міжнародних конфліктів визначають ситуацію у Німеччині як насильницьку кризу, викликану надмірними міграційними потоками. У країні активізувались ультраправі сили, які вдаються до насильницьких дій щодо мігрантів. У 2015 році відбулося близько 1 500 атак на місця перебування біженців – центри, помешкання, резиденції тощо. Подібна ситуація спостерігається й у Швеції, де протягом року було здійснено понад 20 підпалів та інших актів насилля у місцях концентрації біженців, зокрема в мечетях і школах [9, с. 41, 49].

Висновки. Релігійний фактор є однією із головних детермінант політичного насилля. У більшості високоінтенсивних політичних конфліктів сучасності вагому роль грають релігійні або конфесійні протиріччя. Здебільшого релігійний характер має сучасний тероризм. Особливе значення у поширенні насилля на релігійному ґрунті належить ісламізму, адже найнебезпечнішими терористичними організаціями сучасності є радикальні угруповання салафітсько-джихадистського напрямку. Найбільш конфліктогенними регіонами сучасності є регіони з переважно мусульманським населенням, або ті, що перебувають на межі культурно-цивілізаційних «розломів». Важливим є те, що високоінтенсивні конфлікти, що відбуваються у низці країн світу, як правило, супроводжуються різким зростанням рівня тероризму. Останнім часом значна дестабілізація торкнулась і традиційно стабільних та розвинутих країн, зокрема країн Європи, де також спостерігається значна активізація тероризму і ксенофобії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Беккер А. Беженцы в Германии: цифры, суммы, факты / А. Беккер, А. Гурков // DW [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dw.com/ru/беженцы-в-германии-цифры-суммы-факты/a-19510550>.
2. Конфликты и войны XXI века (Ближний Восток и Северная Африка) / Институт востоковедения РАН. – М. : ИВ РАН, 2015. – 504 с.
3. Кудря І. Сирійський культурно-цивілізаційний розкол / І. Кудря // Віче. – 2015. – № 19/20. – С. 14–16.

4. Петрик В.М. Ісламістський релігійний екстремізм і вагабізм / В.М. Петрик // Труды Київської Духовної Академії. – 2015. – № 15 (187). – С. 451–464.

5. Радикальный исламизм в Африке южнее Сахары // Российский совет по международным делам [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://russiancouncil.ru/extremism-africa>.

6. Салафитская идеология «чистого ислама» // Наука и образование против террора [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://scienceport.ru/library/liball/4364-salafitskaya-ideologiya-chistogo-islama-/>.

7. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : АСТ, 2003. – 603 с.

8. Яшлавский А. Экстремистская группировка «Боко Харам» в Нигерии: угроза местного или глобального уровня? / А. Яшлавский // Мировая экономика и международные отношения. – 2015. – № 1. – С. 17–27.

9. Conflict Barometer / Heidelberg Institute for International Conflict Research. – 2016. –

No.25.–206p.–[Електронний ресурс].–Режим доступу: http://www.hiik.de/en/konfliktbarometer/pdf/ConflictBarometer_2016.pdf.

10. Global Terrorism Index 2016 / The Institute for Economics and Peace. – 2016. – 105 p. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2016/11/Global-Terrorism-Index-2016.2.pdf>.

11. Terrorist Groups. Al-Shabaab // Counterterrorism Guide [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.nctc.gov/site/groups/al_shabaab.html.

12. Trends in Global Restrictions on Religion / Pew Research Center. – 2016. – 23 June. – 79 p. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pewforum.org/2016/06/23/trends-in-global-restrictions-on-religion/>.

13. Wo Christen am Stärksten Verfolgt Werden // Open Doors [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.opendoors.de/christenverfolgung/weltverfolgungsindex/weltverfolgungsindex-karte>.

Бичков М.М.

Проблема структурної визначеності громадянського суспільства та її ефективності

У статті проведено порівняльний аналіз структурних характеристик громадянського суспільства для виявлення механізмів і факторів підвищення їх громадянської активності і результативної ефективності. Звернено увагу на причини низької розвиненості інститутів громадянського суспільства. Зроблено акцент на необхідності проведення широкомасштабної культурно-виховної роботи серед населення країни для формування у кожного громадянина почуття високої громадянської відповідальності.

Ключові слова: громадянське суспільство, інститути громадянського суспільства, громадянська відповідальність, ресурси, ефективність.

В статье проведен сравнительный анализ структурных характеристик гражданского общества с целью выявления механизмов и факторов повышения их гражданской активности и результативной эффективности. Обращено внимание на причины низкой развитости институтов

гражданского общества. Сделан акцент на необходимости проведения широко-масштабной культурно-воспитательной работы среди населения страны с целью формирования у каждого гражданина чувства высокой гражданской ответственности.

Ключевые слова: гражданское общество, институты гражданского общества, гражданская ответственность, ресурсы, эффективность.

The article compares the structural characteristics of civil society in order to identify mechanisms and factors for increasing their civic activity and effective efficiency. Attention is drawn to the reasons for the low level of development of civil society institutions. The emphasis is on the need for large-scale cultural and educational work among the population of the country with a view to creating a sense of high civil responsibility for every citizen.

Key words: civil society, civil society, civic responsibility, resources efficiency.

УДК 323.2

Бичков М.М.,
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
та економічної теорії
Вінницького
торговельно-економічного інституту
Київського національного
торговельно-економічного університету

Громадянське суспільство є особливою галуззю людської активності, практичної діяльності, яка володіє своєю якісною визначеністю, що має певні інституціоналізовані форми, правила гри, зразки поведінки і мотиваційні стратегії.

Громадянське суспільство є своєрідною сферою прояву інтересів громадян, для задоволення яких створюються різні об'єднання та асоціації, які і становлять структуру інститутів громадянського суспільства.

Як своєрідний світоглядний феномен, громадянське суспільство розглядалося й аналізувалося вітчизняними та зарубіжними науковцями. Цікаві спостереження щодо структури громадянського суспільства можна зустріти у працях таких вчених, як В. Демент'єв, В. Зімін, А. Колодій, А. Лисюк, Н. Мельник, О. Онищенко, С. Сидоренко, М. Соколовська, Н. Стеблецова, В. Цвих та ін.

Незважаючи на значні теоретичні розроблення структурних елементів громадянського суспільства, досі залишається дискусійним питання оптимізації узагальненої його структури.

Приступаючи до вивчення цієї проблеми, необхідно зазначити, що є різні структурні характеристики громадянського суспільства. На наш погляд, таке різноманіття підходів до зазначеної проблеми зумовлено різним розумінням її сутності. Спробуємо провести аналіз структур громадянського суспільства, виявити фактори підвищення ефективності їх складових частин.

Мета статті – дослідити та проаналізувати теоретичні підходи до структурованості громадян-

ського суспільства, виявити шляхи підвищення ефективності її складових частин.

Завдання статті:

- провести порівняльний аналіз структурних характеристик громадянського суспільства;
- визначити оптимальну систему функцій громадянського суспільства і його інститутів;
- проаналізувати причини низької ефективності діяльності суб'єктів громадянського суспільства;
- виявити можливості підвищення функціонування інститутів громадянського суспільства.

Громадянське суспільство має власну історію становлення, коли утворювалися і частково інституціоналізувалися його окремі елементи і зв'язки між ними. Сьогодні громадянське суспільство проходить процес своєї структуризації і розвитку елементної бази, вступаючи в активну взаємодію з інститутами держави. Структура громадянського суспільства формується за сферами його прояву. Багато інститутів громадянського суспільства не беруть безпосередньої участі у виробленні державної політики. Про це свідчить і історія їх розвитку, і сучасне становище в різних країнах. Але за своєю творчою природою громадянське суспільство є джерелом та двигуном політичних процесів і всередині держави, і на міждержавному рівні [9, с. 89].

Громадянське суспільство сприяє розвитку і зміцненню демократичних інститутів, передачі державою своїх владних повноважень певним громадським організаціям та органам самоврядування. Необхідно зазначити, що структури гро-

мадянського суспільства створюються переважно знизу, а не конструюються за наказом державних структур. Суб'єкти, що входять у таку соціальну сферу, незалежні один від одного і взаємодіють як вільні і рівні партнери [6, с. 38–39].

Думка про те, що на сучасному етапі громадянське суспільство неспроможне виконувати належним чином свої основні функції, не є підставою для припущення про його відсутність, але дає можливість стверджувати, що воно слабо структуроване, неорганізоване і неактивне стосовно держави. На цій основі можна вважати, що у політичній практиці України громадянське суспільство має певні виражені організаційні ознаки, але, на жаль, доводиться констатувати, що функціональна ефективність їх майже відсутня. Однією з найважливіших причин такого стану речей є те, що окремих індивідів не сприймає себе громадянином і не хоче нести громадянську відповідальність [9, с. 89].

Відповідальність розуміється як готовність людини відповідати за свої дії та вчинки, тобто не тільки самому виконувати певні приписи, але й захищати цінності значущого оточення, активно сприяти досягненню його цілей.

К. Альбуханова визначає відповідальність як самостійне, добровільне здійснювання необхідності в рамках і формах, визначених самими суб'єктами, та розглядає її як один із рівнів активності, формовиявлення у низці якостей та вмінь особистості, серед яких виділяються чесність, справедливість, принциповість, готовність відповідати за наслідки своїх дій [1, с. 50–57].

Громадянська відповідальність як чинник моральної саморегуляції допомагає людині вдосконалити себе як громадянина країни. При цьому взаємозв'язок складних структурних компонентів і механізмів особистості взаємодоповнюють один одного та надають стійкості особистісній поведінці [4, с. 259].

Важливу роль у цьому процесі відіграє створення можливостей для розвитку інститутів громадянського суспільства, що сприяють формуванню громадянської культури та громадянської відповідальності, розширюючи межі суспільного простору.

Громадянське суспільство, на думку О. Зайчука та Н. Оніщенка, – це історичний тип у розвитку людського суспільства, його конкретна якісна характеристика; це сфера самовиявлення і реалізації потреб та інтересів вільних індивідів через систему відносин (економічних, соціальних, релігійних, національних, духовних, культурних) [5].

Виходячи з важливості усвідомлення громадянської відповідальності як необхідного духовного компонента громадянина, громадським організаціям потрібно проводити широкомасштабну роз'яснювальну, культурно-виховну роботу серед населення країни, спрямовану на формування у громадян почуття високої громадян-

ської відповідальності. При цьому потрібно мати на увазі, що в державі є сили, які не зацікавлені у формуванні громадянської відповідальності у громадян. Навпаки, вони прагнуть культивувати у свідомості населення його низькі почуття: егоїзм, роз'єднаність, збагачення будь-якою ціною.

Дозволимо собі навести деякі глибоко опрацьовані теоретичні підходи щодо інституціональних структур громадянського суспільства, які, на наш погляд, найбільш повно виявляють його структурну визначеність, для дослідження мотивів їх (елементів) функціональної активності.

Виходячи із сутності громадянського суспільства, В. Дементьєв виділяє такі його основні структурні елементи:

1. Різноманітні недержавні підприємства, створені за ініціативою громадян (кооперативи, акціонерні товариства, орендні підприємства, приватні фірми, банки, спілки тощо), які сприяють розвитку недержавних соціально-економічних відносин (власність, праця, підприємництво).

2. Добровільно сформовані самоврядні спільності людей, що є своєрідним посередником між державою і громадянами та створюються для боротьби за владу або для розширення позицій тих чи інших соціальних груп у системі влади. До них зазвичай відносяться: сім'я, приватні школи і вузи, церква, професійні та інші громадські об'єднання, союзи, клуби, асоціації, політичні партії та ін. У такому разі важливо усвідомити, що всі ці спільності людей не є органами державного управління і залишаються поза сферою його впливу.

3. Інститути прямої демократії і система самоврядування, захищені законом від прямого втручання з боку державної влади. Особливу роль тут відіграють органи самоврядування, які на основі правових норм і принципів їх функціонування стають центром відносин всіх громадян як з інститутами громадянського суспільства, так і з органами державного управління.

4. Виробниче і приватне життя людей, їхні звичаї, національні і релігійні погляди, морально-етичні норми і цінності тощо.

5. До структури громадянського суспільства належать недержавні засоби масової інформації, які не тільки є рупором суспільної недержавної свідомості, а й слугують своєрідною сполучною ланкою всіх структурних елементів громадянського суспільства, а також провідником громадської думки в систему державного регулювання [3, с. 90–91].

Громадянське суспільство – це не організація людей, які реалізують теоретичний або політичний план, а суспільство звичайних людей, яким вдається реалізувати свої потреби і бути почутими. Отже, воно включає в себе всі соціальні практики людей, що функціонують у форматі самоорганізації, незалежно від ступеня їх інституціоналізації.

Виходячи із цього підходу, А. Лисюк і М. Соколо-вська до суб'єктів громадянського суспільства від-носять такі соціальні структури:

- 1) неурядові та некомерційні громадські органі-зації, які є юридичними особами;
- 2) політичні партії та альянси, які не інтегровані в систему державної влади;
- 3) профспілкові організації;
- 4) соціальні ініціативи, що не володіють фор-мальним правовим статусом (неоформлені групи інтересів);
- 5) житлово-будівельні кооперативи або ж орга-нізації власників житла;
- 6) благодійні фонди і фонди місцевого розвитку;
- 7) система неформальної освіти, організо-вана за межами державних інститутів («недільні» школи, центри духовної освіти при церквах);
- 8) громадські та консультативні ради при пев-них (не)державних або економічних інститутах;
- 9) організовані акції (дії), що виражають позицію певних соціальних груп стосовно конкретної про-блеми (протест або підтримка);
- 10) незалежні засоби масової інформації;
- 11) волонтерські загони та групи;
- 12) недержавні аналітичні центри;
- 13) «мережеві ініціативи», пов'язані з новими формами соціальної комунікації (інтернет-спіль-ноти), особливо форуми за інтересами та ін. [7].

Розробляючи ґрунтовну структуру громадян-ського суспільства А. Лисюк і М. Соколовська логічно підійшли до закономірного питання, яке є досі дискусійним у дослідницькому середовищі: чи є сім'я, бізнес і церква, органи місцевого самовря-дування як такі структурами громадянського су-спільства, оскільки в них, безумовно, реалізуються приватні інтереси індивідів? [7]

Здається, що загалом – ні. Хоча б із тієї причини, що за громадянським суспільством (із цим солідарна більшість учених) із самого початку були закріплені певні ціннісні (однозначно позитивні) характе-ристики, а очевидно, що сім'ї бувають проблемними, бізнес – кримінальним, церква – закритою від суспільства, органи місцевого самоврядування – вузько корпоративно спрямованими, не кажучи вже про їх однозначну політичну природу.

Але однозначно «так» у тих випадках, коли ці соціальні інститути із власної волі в режимі самоор-ганізації виконують певну соціальну місію. Напри-клад, у тій ситуації, коли церква, крім свого базис-ного завдання щодо порятунку душ людських, надає соціальну підтримку «вдовам і сиротам» або ж організовує акції зі «Збереження Творіння», тобто навколишнього природного середовища, діючи вже як суб'єкт громадянського суспільства, оскільки в режимі вільного вибору виконує важ-ливу соціальну місію.

Чітка громадянська складова частина виявля-ється і в рамках соціальної відповідальності біз-

несу, коли бізнес виходить за межі своєї основної мети – отримання прибутку, організовує дії щодо розв'язання деяких соціальних проблем, беручи участь у благодійних акціях, перетворюючись таким чином у суб'єкт громадянського суспільства.

Органи ж місцевого самоврядування, що тотально інтегровані в систему державної влади, не можуть із цієї причини виступати суб'єктами громадянського суспільства [7].

Достатньо ґрунтовна характеристика струк-тури громадянського суспільства надається, на наш погляд, С. Сидоренком, який виділяє такі її елементи: у політичній сфері – політичні партії і лобістські організації (комітети, комісії, сенати), суспільно-політичні організації і рухи (екологічні, антивоєнні, правозахисні), добровільні асоціації й об'єднання громадян; в економічній – наявність недержавних організацій, кооперативів, орендних, акціонерних та інших об'єднань, спільнот, асоціа-цій, які базуються на приватній власності; у соці-альній сфері – наявність суспільних організацій і рухів, органів самоуправління за місцем прожи-вання і роботи, наявність недержавних засобів масової інформації; у правовій – практика вирі-шення конфліктів у рамках закону і без насилля, цивілізований механізм виявлення, формування і висловлювання суспільної думки; у духовній – свобода слова, друку, совісті, самостійності і неза-лежності творчих, наукових об'єднань, збільшення людського виміру політики [8, с. 183].

Інституціоналізоване громадянське суспіль-ство – це розгалужена, багатоаспектна мережа різноманітних форм асоціативного життя, волеви-явлення та формування громадської думки, забез-печених певною інфраструктурою й автономних стосовно держави. Інститути громадянського су-спільства виконують такі групи функцій:

– по-перше, вони є засобом самовиразу інди-відів, їх самоорганізації і самостійної реалізації ними власних інтересів. Значну частину суспільно важливих питань громадські спілки та об'єднання розв'язують самотужки або на рівні місцевого самоврядування. Тим самим вони полегшують виконання державою її функцій, бо зменшують тягар проблем, які їй доводиться розв'язувати;

– по-друге, інститути громадянського суспіль-ства є гарантом непорушності особистих прав громадян, дають їм впевненість у своїх силах, слу-гують опорою у їх можливому протистоянні з дер-жавою;

– по-третє, інститути громадянського суспіль-ства виконують функцію захисту інтересів певної групи в її протистоянні з іншими групами інтересів. Завдяки їм кожна група отримує шанс бути почу-тою на горі владної піраміди;

– по-четверте, ці інститути створюють сприят-ливі умови для функціонування демократичної влади, тому що:

а) формують і роблять відомою позицію громадян із різних проблем суспільного життя та публічної політики;

б) систематизують, впорядковують, надають урегульованості протестам і вимогам людей, чим пом'якшують конфлікти та допомагають знайти основу для взаємних поступок і компромісів;

в) у разі потреби допомагають людям організовано протистояти неконституційним діям осіб при владі чи спробам узурпації влади [2, с. 41–42].

Громадянське суспільство відіграє винятково важливу роль у соціальному розвитку. Воно є потужним джерелом відновлення і гуманізації суспільства та держави. Його соціально-перетворювальну роль відображають різноманітні функції. В узагальненому вигляді вони можуть бути представлені таким чином:

1. Інтегральна – об'єднання, консолідація громадян, суспільства, держави.

2. Інструментальна – є інструментом досягнення індивідуальних, колективних і державних цілей, висування ініціатив з удосконалення громадянського життя.

3. Дистрибутивна – розподіл винагород, показань і ролей між людьми у спільноті.

4. Регулятивна – регуляція поведінки людей і спільнот.

5. Управлінська – керування людьми, соціальними спільнотами і процесами.

6. Комунікативна – досягнення взаєморозуміння між людьми і спільнотами, створення комунікацій.

7. Нормативна – формування, підтримка і впровадження норм у соціальне життя.

8. Ціннісна – установа, підтримка і розвиток цінностей, забезпечення ціннісних орієнтацій.

9. Контролююча – здійснення соціального контролю за діями людей, громад, інститутів.

10. Протистояння – протистояння і контроль за діяльністю індивіда, спільноти і держави.

11. Критичного відображення – відображення і критика дій індивідів, спільнот і держави [10, с. 88].

Отже, можемо з наявною підставою говорити, що в жодній із вищенаведених структурних характеристик громадянського суспільства не проглядається ресурсний потенціал мотивації громадянської активності людських індивідів. Аналіз усіх підходів до структури громадянського суспільства показує, що автори чомусь упускають один із фундаментальних принципів: звідки брати кошти для організації і функціонування інститутів громадянського суспільства? Нам можуть заперечити, що основою функціонування громадянського суспільства є приватна власність. Так, із цим можна погодитися, але лише в певних межах. Хто задавався питанням: який відсоток власників приватних підприємств у суспільстві і який відсоток із них охоче готовий фінансувати діяльність тих чи інших громадських організацій, що форму-

ють структуру громадянського суспільства? Адже працівники освіти, медицини, культури переважно не мають своєї приватної власності, а живуть за рахунок заробітної плати, якої не вистачає, щоб звести кінці з кінцями. То як можна говорити про створення ними своїх незалежних організацій? Адже їх спроби створити свої організації легко можуть бути розсіяні структурами, які будуть організовані і щедро профінансовані олігархами, у чийх руках, будемо відверті, і знаходиться державна машина управління країною. На таку державу марно сподіватися більшості населення. Тому якими б високими ідеалами і цінностями не мотивувалася б діяльність інститутів громадянського суспільства, без постійного матеріального фінансового забезпечення цієї діяльності ефективність буде малорезультативною.

Головною ознакою інститутів громадянського суспільства є те, що вони утворюються не державою, а вільними громадянами, тому їх реальне функціонування є показником громадянської зрілості суспільства, усвідомлення ним власних потреб, рівня його самосвідомості та самоорганізації. Саме від ефективності функціонування інститутів громадянського суспільства залежить авторитет і реальні можливості впливу громадянської думки на державно-владні інститути. Така ефективність повинна підкріплюватися незалежними від держави сталими матеріальними і фінансовими ресурсами цих інститутів, особливо в періоди, коли держава фактично знаходиться в руках певної групи олігархів.

Для подальшого успішного функціонування інститутів громадянського суспільства необхідно дослідити їх матеріальні та економічні можливості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Альбуханова К. Стратегия жизни / К. Альбуханова. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
2. Дашо Т. Роль і місце органів внутрішніх справ України в умовах формування громадянського суспільства : [монографія] / Т. Дашо, Т. Гарасимів. – Л. : Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2012. – 212 с.
3. Дементьев В. Гражданское общество, правовое государство / В. Дементьев // Вестник Московского государственного областного университета. Серия «Юриспруденция». – 2009. – № 3. – С. 89–96.
4. Драгомирецька Н. Громадянська відповідальність як віддзеркалення розвитку громадянського суспільства / Н. Драгомирецька, І. Матвєєнко // Вісник НАДУ при Президентові України. – 2009. – № 1. – С. 257–268.
5. Зайчук О. Теорія держави і права : [підручник] / О. Зайчук, Н. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/zmist.htm.
6. Кожевников С. Гражданское общество: понятие, основные признаки, предпосылки формирования в России / С. Кожевников // Вестник Нижегородского государственного университета им. Н.И. Лобачевского. – 2002. – Вып. 1 (5). – С. 37–46.

7. Лысюк А. Гражданское общество: структурно-функциональные характеристики (Статья 1) / А. Лысюк, М. Соколовская // Vesnik of Brest University. Serais 1. – 2013. – № 1. – С. 36–45.

8. Сидоренко С. Розвиток громадянського суспільства в історії соціально-філософської думки : умови виникнення, сутність, структура / С. Сидоренко // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2013. – № 54. – С. 175–188.

9. Стеблецова Н. Формирование и развитие граж-

данского общества в Российской Федерации как важнейшая стратегическая задача / Н. Стеблецова // Среднерусский вестник общественных наук. – 2008. – № 2 (7). – С. 86–94.

10. Сурмін Ю. Взаємодія органів державної влади та громадянського суспільства : [навчальний посібник] / [Ю. Сурмін, А. Михненко, Т. Крушельницька та ін.] ; за наук. ред. докт. соц. наук, проф. Ю. Сурміна, докт. іст. наук, проф. А. Михненка. – К. : НАДУ, 2011. – 388 с.

Драшкович А.І.

Соціальна політика як пріоритетна сфера державної діяльності

У статті проаналізовано соціальну політику як пріоритетну сферу державної діяльності. Доведено, що конституційно закріплений статус пріоритетного виду державної політики соціальна політика перебуває в умовах соціальної держави. Закріплення соціального принципу державного устрою в законодавстві багатьох країн означає, що держава покликана служити суспільству, а не навпаки. Показано, що зміст соціальної функції не залишається незмінним на різних етапах суспільно-економічного та політичного розвитку держави. Він залежить від багатьох факторів, насамперед від типу політичного режиму та форми політичної ідеології.

Ключові слова: соціальна політика, соціальна держава, соціальна сфера, соціальна функція, державний устрій, політична система, добробут, стабільність, соціальна напруженість.

В статье проанализирована социальная политика как приоритетная сфера государственной деятельности. Доведено, что конституционно закрепленный статус приоритетного вида государственной политики социальная политика пребывает в условиях социальной державы. Закрепление социального принципа в законодательстве многих стран означает, что государство призвано служить обществу, а не наоборот. Показано,

что содержание социальной функции не остается неизменным на разных этапах общественно-экономического и политического развития государства. Оно зависит от многих факторов, прежде всего от типа политического режима и формы политической идеологии.

Ключевые слова: социальная политика, социальное государство, социальная сфера, социальная функция, государственный строй, политическая система, благосостояние, стабильность, социальная напряженность.

A social policy as priority sphere of government activity is analysed in the article. It is led to, that the constitutionally envisaged status of priority type of public policy a social policy acquires in the conditions of the social state. Fixing of social principle in a legislation many countries means that the state is called to serve to society, but not vice versa. It is shown that maintenance of social function does not remain unchanging on the different stages of social-economic and political development of the state. It depends on many factors, foremost – from the type of the political mode and form of political ideology.

Key words: social policy, social state, social sphere, social function, political system, political system, welfare, stability, social tension.

УДК 300.4/5+321.8+301.085

Драшкович А.І.,
кандидат політичних наук,
викладач кафедри соціальних теорій
Навчально-наукового інституту
інформаційних та соціальних технологій
Одеського національного університету
імені І.І. Мечникова

Соціальна політика у будь-якому суспільстві характеризує функціональний аспект діяльності держави і недержавних інститутів політичної системи. Конституційно закріплений статус пріоритетного виду державної політики соціальна політика перебуває в умовах соціальної держави. Закріплення соціального принципу державного устрою в законодавстві багатьох країн означає, що держава покликана служити суспільству, а не навпаки.

Науковими дослідженнями у зазначеному напрямі займаються такі відомі вітчизняні вчені, як М. Багмет, В. Бабкін, Є. Гансова, А. Крупник, П. Рабинович, А. Сіленко, О. Скрипнюк та ін. Причому теоретичні питання соціальної держави розглядаються насамперед у площині політико-правових аспектів і мають прикладну спрямованість.

Конституційне закріплення соціального принципу державного устрою підтверджує той факт, що соціальна функція відноситься до пріоритетних. Необхідно зазначити, що зміст соціальної функції не залишається незмінним на різних етапах суспільно-економічного та політичного розвитку держави. Він залежить від багатьох факторів, насамперед від типу політичного режиму та форми політичної ідеології. Тобто зміст соціальної політики вказує на те, що і як робиться державою у соціальній сфері. Так, наприклад, якщо соціальна політика сучасної розвинутої держави з високим економічним рівнем розви-

тку спрямована на підтримку суспільного добробуту, створення умов його досягнення, то в умовах суспільства, яке трансформується, актуальним питанням залишається ліквідація чи пом'якшення негативних соціальних наслідків, які викликані гострими протиріччями між необхідністю проведення жорсткої економічної політики і соціальною незахищеністю населення. Враховуючи це, особливого значення набуває соціальна політика, одним із завдань якої є перерозподіл доходів, який дозволяє знижувати соціальну напруженість [1, с. 253].

Ще мислителі минулого (Арістотель, Т. Гоббс, І. Кант, Г. Гегель, В. фон Гумбольдт, І. Фіхте та ін.) розглядали питання про обов'язки держави перед своїми громадянами, вважаючи це справедливостю і соціальною та моральною цінністю.

Дослідження соціальної політики як специфічної функції держави і суспільства розпочалося в період формування основ соціальної держави. Наприкінці XIX ст. група німецьких вчених заснувала «Кружок соціальної політики», метою якого було вивчення розвитку політики й економіки розвитку в контексті соціології. Не випадково, що це сталося саме в Німеччині – державі, де проводилася свідомо і цілеспрямована політика, орієнтована на побудову такого типу держави.

Однак, як відомо, поняття «соціальна держава» було введено у науковий обіг не в Німеччині, а у

Франції, де були сильні ідеї утопічного соціалізму, насамперед такого його яскравого представника, як Шарль Фур'є. Саме завдяки йому на порядку денному виникло питання про обов'язки держави надавати своїм громадянам певні соціальні гарантії. Тобто завдяки цим двом державам – Німеччині та Франції – соціальна сфера стає однією із пріоритетних у політико-правовому полі. Вперше вводиться і система соціального забезпечення, яка не тільки контролюється державою, але і управляється нею.

Наприкінці XIX ст. (1883 р.) з указу О. Бісмарка про державну допомогу сім'ям німецьких робітників почалася специфічна державна діяльність щодо соціального захисту найманих робітників.

Надалі поняття «соціальна політика» розглядалось у контексті уявлень про соціальну державу. Враховуючи, що така держава має декілька типів, зрозуміло, що і соціальна політика різними представниками трактується по-різному. Але загальним для всіх залишається той факт, що сучасна держава повинна обов'язково проводити соціальну політику. І хоча поняття «соціальна держава», як правило, використовується стосовно таких європейських країн, як Швеція, Німеччина, Данія та ін., можна констатувати, що кожній сучасній модернізованій державі властиві соціальні ознаки і соціальна політика проводиться тією чи іншою мірою на державному рівні.

Німецький дослідник В. Зомбарт вважає, що до головних заходів соціальної політики можуть бути віднесені заходи економічної політики, спрямовані на існування, зміцнення або знищення, послаблення цілої економічної системи [2, с. 23].

Соціальна політика – це відношення держави до соціальних протиріч, яке виражається в законодавстві й управлінні. Поширеною є думка, що соціальною політикою є така політика держави, яка прагне законними засобами боротися з безладом у сфері процесу розподілу. Дослідники цього напрямку вважають, що потрібно підпорядкувати соціальну політику національному ідеалу й інтересу, і саме в цьому полягає головна мета соціальних перетворень.

Однак соціальна політика в період кінця XIX – початку XX ст. для більшості дослідників не виходить за межі економічної політики, а розуміється як вплив держави за допомогою права, управління і заходів економічної системи загалом на соціальні протиріччя, на процес розподілу для досягнення певного ідеалу, під яким, зокрема, М. Вебер розуміє національну могутність своєї країни [3, с. 20].

На думку канадського вченого Т. Ганслі, академічного визначення соціальної політики ще не отримала. Це неоднозначне поняття пов'язане із заходами уряду, спрямованими на підвищення добробуту населення. Враховуючи те, що зміст соціальної політики може включати як тактику, так і

програми соціального захисту, межі такого поняття обкреслити не так просто. Так, наприклад, одне і те саме розпорядження Міністерства фінансів може торкатися як соціальної, фінансової, так і податкової політики [4, с.10]. Т. Ганслі вважає, що соціальна політика – це функція державної відповідальності за:

- використання громадських ресурсів;
- регулювання приватної діяльності;
- підтримку приватно-індивідуальної і колективної поведінки для максимізації соціальної вигоди й умов життя населення, що включає:

а) заходи і програми, безпосередньо спрямовані на забезпечення соціальних виплат у формі прибутку або послуг (освіта, здоров'я, соціальний захист і персональні соціальні служби (розвиток людини, реабілітація і профілактика));

б) заходи, що регулюють приватну поведінку для досягнення соціальних цілей, таких як права й обов'язки громадян, забезпечення прав людини і правосуддя, заходи із працевлаштування, а також заходи, орієнтовані на сім'ї;

в) соціальні та інші заходи, наприклад, заходи для перерозподілу податків, фінансові заходи зі створення робочих місць [4, с. 10].

Американський учений Д. Гілл вважає, що всі заходи уряду, спрямовані на поліпшення умов життя населення, можна віднести до соціальної політики. Причому соціальний добробут людей визнається найважливішим із функцій держави, інші – другорядні.

Американські дослідники Е. Баумхайєр й А. Шорр визначають соціальну політику як напрям дій стосовно соціальних явищ для управління взаємовідносинами і розподілом соціальних ресурсів [5, с. 7].

На думку англійського фахівця із проблем соціальної політики Дж. Стюарта, соціальна політика – це сфера державної діяльності, відповідальної за створення і надання соціального захисту, який включає соціальні послуги і виплати [5, с. 7]. Це твердження представляється логічним, враховуючи, що соціальна політика є складовою частиною державної політики.

У «Словнику соціальної роботи» Р. Баркера наведено таке визначення соціальної політики: «діяльність і принцип суспільства, що формують спосіб, за допомогою якого воно втручається і регулює стосунки між індивідами, групами, громадами, соціальними установами. Ці принципи і дії є результатом звичаїв і цінностей суспільства і більшою мірою визначають розподіл ресурсів і рівень добробуту його людей» [6, с. 38].

В. Капіцин визначає соціальну політику як «дію держави, засновану на системі правил (норм), нормативних структур, що приймають рішення і організують діяльність, яка сприяє залученню до політичних процесів різних суб'єктів. Мета такої

дії – сприяти формуванню спільності інтересів широких верств населення і консолідувати тим самим суспільство, домагаючись підтримки ним діяльності держави» [7, с. 38]. Уточнюючи свою думку, В. Капіцин пропонує новий підхід до визначення соціальної політики – це «сукупність різнорівневих владних управлінських дій, що забезпечують солідарну підтримку життєдіяльності груп населення, потенційно або реально схильних до ризиків (фізичних, природних, професійних), для консолідації суспільства та стабільності політичної влади на основі державного правового регулювання» [7, с. 20–21].

Видається, що трактування стабільності політичної влади як мети соціальної політики не цілком обґрунтовано. Природно, що всяка політика пов'язана із владою, а всяка влада в раціональній сфері орієнтована на самозбереження, підтримку стабільності стосунків влади і підпорядкування. Проте, на думку автора статті, саме для соціальної політики подібні інтереси не мають бути пріоритетними.

Найбільш нейтральне визначення соціальної політики міститься в сучасному енциклопедичному словнику-довіднику з політології: «Соціальна політика – це сукупність теоретичних принципів і система практичних заходів, які розробляються і втілюються державними і недержавними органами, організаціями та які спрямовані на створення необхідних умов життєдіяльності, задоволення соціальних потреб населення, створення в суспільстві сприятливого соціального клімату, поліпшення стану соціальної сфери загалом» [8].

Соціальна політика – це складова частина внутрішньої політики держави, що втілена в її соціальних програмах і практиці та регулює стосунки в суспільстві в інтересах і через інтереси основних соціальних груп населення.

Можливо погодитися з думкою І. Григор'євої, відповідно до якої соціальна політика – це діяльність держави і/або суспільства (громадських інститутів) за погодженням інтересів різних соціальних груп і соціально-територіальних спільнот у сфері виробництва, розподілу і споживання, що дозволяють поєднувати інтереси цих груп з інтересами людини і довготривалими цілями суспільства» [3, с. 20–21].

Це визначення, як видається, побудоване на гранично широкому трактуванні соціальної політики, що включає практично всю життєдіяльність суспільства і не залишає нічого за своїми рамками. У такому підході усі різновиди політики виглядають як складові частини соціальної.

Імовірно, така думка заснована на досить раціональному уявленні про те, що метою діяльності суспільства є саме суспільство. Люди роблять і споживають, реалізують зовнішню і внутрішню політику, здійснюють наукові і художні відкриття, причому метою всіх цих видів діяльності є задово-

лення потреб індивідів, підтримка і розвиток життєдіяльності суспільства. Влада, економіка, розвиток техніки або зовнішні відносини є тими засобами, які покликані забезпечити функціонування суспільства. З позиції такого підходу видається не цілком виправданим уявлення про вторинність соціальної політики стосовно економіки.

Соціальна політика – це поняття, яке включає конфлікти і згоду, а також змістовні рішення і заходи у сфері соціального забезпечення (соціального захисту), насамперед із боку держави (але також із боку союзів, частково приватних інститутів), яка за допомогою послуг, трансфертів, заборон, традицій, правового захисту праці створює правову базу для життєвих можливостей, регулює її і стабілізує, а також встановлює і зберігає компроміс між організованими інтересами, особливо між працею і капіталом [9, с. 137–182].

За Х. Лампертом, соціальна політика – це і наука про соціально-політичну діяльність держави та інших суб'єктів політики, і практика сучасної держави із захисту від соціальних та інших ризиків осіб найманої праці, вікових груп, трудових стосунків. Ускладнення функціонування держави, розуміння того, що усупільнення не стільки предметів споживання, скільки засобів виробництва є економічною необхідністю (хоча про це явно Х. Ламперт не говорить), спричиняє розширення й ускладнення сфери застосування соціально-політичної діяльності держави, яка в умовах ринкової економіки є єдиним інститутом, який здатний вирішувати соціальні проблеми [9].

В інституціональному сенсі до соціальної політики, в її широкому розумінні, Х. Ламперт зараховує класичну систему соціального забезпечення (страхування через старість, хвороби і від нещасного випадку), страхування з безробіття, а також нові системи страхування проти соціального ризику втратити дохід або інших утруднень (наприклад, допомога або підтримка сім'ї, допомога в оренді житла), а також систему спрямованого вирівнювання організованого інтересу, наприклад, за допомогою права на організацію коаліцій, об'єднань, тарифної автономії, охорони праці і законів про найману працю. Навпаки, соціальна політика у вузькому інституціональному сенсі включає систему соціального захисту, що базується на праві, від наявних у суспільстві всіляких ризиків, які пов'язані з розподілом суспільства на соціальні класи, що розрізняються і диференційовані в соціальному і економічному аспектах, які, зокрема, пов'язані з наявним надзвичайно глибоким розподілом праці і відмінностями в соціальних порядках.

У широкому сенсі Х. Ламперт виділяє ту систему соціального забезпечення і заходів, пов'язаних із соціальним захистом людей, яка є результатом діяльності держави у відповідь на виниклі соціальні

проблеми. Проте соціальні проблеми, на думку Х. Ламперта, не пов'язані з функціонуванням ринкових стосунків і є простим наслідком наявності в суспільстві соціально-політичних потреб, що виникають унаслідок природно-кліматичних катаклізмів, фізичних і духовних недоліків індивідів, а також у зв'язку із загальним рівнем господарського розвитку і соціально-трудових стосунків. У вузькому сенсі виділяється та система соціального забезпечення, яка породжена конкретним функціонуванням ринкових стосунків і припускає деякий мінімум витрат із боку держави на підтримку нормального функціонування цих стосунків. Якщо в першому випадку соціальна політика має загальний соціальний характер і з політикою пов'язана деякою мірою, то в другому випадку соціальна політика має конкретно-економічний характер і є прямим наслідком економічної політики держави [9].

Проте навіть за такого тлумачення соціальної політики економічна обґрунтованість того або іншого заходу з боку держави, спрямованої на зміну соціальних стосунків, є визначальною.

Відтак є велика кількість визначень соціальної політики і варіантів її розуміння. Проте кожна думка відбиває одну зі сторін істини. Так, за межами дослідницького інтересу залишилися деякі питання, зокрема про суб'єкт соціальної політики. Ряд авторів обмежується констатацією того, що держава є суб'єктом соціальної політики. Проте цього недостатньо. Адже держава є сукупністю або системою різнорівневих елементів або органів, причому їхні цілі в соціальній політиці можуть не співпадати, а діяльність одного органу може суперечити діяльності іншого. Позитивні економічні результати такої діяльності можливі, але не обов'язкові. Водночас негативні соціальні наслідки очевидні. При цьому позитивні соціальні наслідки зовсім не визначені: вони можуть настати, якщо будуть розроблені соціальні програми, спрямовані на подолання соціальних витрат економічного реформування. Досвід Німеччини, де були розроблені масштабні і дорогі проекти соціальної компенсації населенню, підтверджує, що це досить складний і суперечливий процес, який не завжди досягає бажаної мети.

У сучасному розумінні соціальна політика – це один із видів регулювання держави, яка називається «держава загального добробуту». Комісія Європейських громад у 1993 р. визнала, що в різ-

них країнах у поняття «соціальна політика» може вкладатися неоднаковий зміст. Враховуючи це, вона запропонувала визнати, що соціальна політика – це всі заходи, здійснювані в соціальній сфері.

Соціальна політика є найбільш значимою сферою інтересів сучасного суспільства і найважливішою частиною діяльності сучасної держави. Необхідно зазначити, що вона тісно пов'язана з типом і рівнем розвитку суспільства, панівною ментальністю населення, з тими цілями і завданнями, які ставить суспільство перед собою у своєму соціальному розвитку.

Попри те, що в наукову термінологію поняття «соціальна політика» увійшло досить пізно, це не означає, що ті або інші її варіанти не розроблялися різними типами суспільства і не реалізовувалися в діяльності держав упродовж усієї історії людства.

Відтак соціальна політика – це діяльність з управління соціальною сферою суспільства, покликана забезпечити життя і відтворення нових поколінь, створити передумови для стабільності і розвитку громадської системи і гідного життя людей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сіленко А., Коляденко В. Соціальна держава: тернистий шлях до визнання / А. Сіленко, В. Коляденко. – О. : ТЕТ, 2009. – 357 с.
2. Зомбарт В. Идеалы социальной политики / В. Зомбарт. – пер. с нем. – СПб., 1906. – 112 с.
3. Григорьева И. Социальная политика и социальное реформирование в России в 90-х годах / И. Григорьева. – СПб., 1998. – 220 с.
4. Ганслі Т. Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки / Т. Ганслі. – К. : Основи, 1996. – 310 с.
5. Іванова О. Соціальна політика: теоретичні аспекти / О. Іванова. – К. : Академія, 2013. – 214 с.
6. Баркер Р. Словарь социальной работы / Р. Баркер. – пер. с англ. – М., 1994.
7. Капицын В. Социальная политика и право: сущность и взаимозависимости / В. Капицын // Российский журнал социальной работы. – 1998. – № 8. – С. 20–39.
8. Навчальний енциклопедичний словник довідник / за наук. ред. Н. Хоми. – Л. : Новий Світ – 2000, 2014 – С. 622–623.
9. Ламперт Х. Социальная рыночная экономика. Германский путь / Х. Ламперт. – М., 1994. – 212 с.

Єхнич А.В.

Боротьба з корупцією: діяльність влади та громадський контроль

УДК 321.02

Єхнич А.В.,
кандидат політичних наук,
викладач кафедри
політичних наук і права
Південноукраїнського національного
педагогічного університету
імені К.Д. Ушинського

У статті зроблено спробу комплексно проаналізувати значення взаємодії діяльності влади та громадського контролю у спільній боротьбі проти такого негативного явища, як корупція.

Ключові слова: влада, громадський контроль, корупція, суспільство.

В статье сделана попытка комплексно проанализировать значение взаимодействия деятельности власти и общественного контроля в совместной борьбе

против такого негативного явления, как коррупция.

Ключевые слова: власть, общественный контроль, коррупция, общество.

There is the value of co-operation of activity of power and public inspection in a general fight against such negative phenomenon as a corruption analysis in the article.

Key words: power, social control, corruption, society.

Однією з найбільш гострих і складних проблем на шляху становлення України як незалежної демократичної, правової і соціальної держави залишається вирішення проблеми посилення боротьби з корупцією, хоча б у плані обмеження її масштабів. Сьогодні корупція вразила більшість сфер суспільного життя, посилює соціальну напругу, породжує у населення невпевненість у здатності влади здійснити організаційні та практичні заходи щодо подолання системної кризи. Корупція проникла у владні інституції, піймала у свої сіті чимало політичних і громадських діячів та значну частину державних службовців. На міжнародному рівні Україна набула репутації надзвичайно корумпованої держави, про що свідчить її незмінно високий рейтинг за рівнем корумпованості. Ефективна боротьба з корупцією потребує ґрунтовно розробленої державної політики, а також ефективної взаємодії органів державної влади із громадськістю. Тільки спільними зусиллями, прислухаючись до потреб суспільства, можна робити впевнені кроки на шляху протидії корупції.

Питанню боротьби з корупцією присвячена значна кількість наукових праць українських вчених: Л.І. Аркуші, А.В. Гайдука, О.О. Дульського, О.М. Джуґи, О.Г. Кальмана, М.І. Камлика, М.І. Мельника, Є.В. Невмержицького, О.Я. Прохоренка, А.І. Редьки, О.В. Рогульського М.І. Хавронюка, а також зарубіжних науковців: Б.В. Волженкіна, О.І. Гределанда, М.В. Костеннікова, А.В. Куракіна, С.І. Роуз-Екерман та ін.

Термін «корупція» походить від двох латинських слів «correi» — обов'язкова причетність декількох представників однієї зі сторін до певної справи, та «rumperе» — порушувати, ламати, пошкоджувати, скасовувати [10, с. 153]. Так утворився самостійний термін «corrupture», що означає участь в діяльності декількох (не менше двох) осіб, мета яких полягає у «псуванні», «руйнуванні», «пошкодженні» нормального розвитку судового процесу або процесу керування справами суспільства [7, с. 5].

У великому тлумачному словнику сучасної української мови подається кілька визначень поняття «корупція»:

— діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг та інших переваг;
— пряме використання посадою особою свого службового становища для особистого збагачення;
— підкупність, продажність урядовців і громадських діячів [3, с. 1440].

У юридичному словнику Г. Блека корупція визначається як діяння, яке вчиняється з наміром надати деякі переваги, що несумісні з офіційними обов'язками посадової особи і правами інших осіб; діяння посадової особи, яка неправомірно використовує своє становище чи статус для одержання будь-якої переваги для себе або іншої особи в цілях, які суперечать обов'язкам і правам інших осіб [1, с. 4].

У ч. 1 Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII корупцію визначено як використання особою, зазначеною у ч. 1 ст. 3 цього Закону, наданих їй службових повноважень чи пов'язаних із ними можливостей для одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або, відповідно, обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній у ч. 1 ст. 3 цього Закону, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних із ними можливостей [5, с. 156].

З'ясовуючи сутність корупції як складного суспільного явища, можна з упевненістю стверджувати, що, незважаючи на багаторазові спроби законодавців і дослідників дати повне та змістовне визначення поняттю «корупція», повного визначення сутності цього явища досі немає. Зважаючи на здатність корупції постійно розвиватися, перетворюватися у різні нові форми прояву, вдосконалюватися, пристосовуватися до наявної правової бази, визначення самого поняття «корупція» просто «не встигає» за його новими проявами та формами.

У сфері політичного життя держави поширення корупції може призвести до зміщення цілей полі-

тики від загальнонаціонального розвитку до забезпечення володарювання олігархічних угруповань. Важливо відзначити й те, що поширення корупції призводить до зниження політичної конкуренції в державі, а реальна політична конкуренція слугує противагою та обмежувачем для корупції в політичній сфері, з одного боку, і для політичного екстремізму – з іншого. Внаслідок цього знижуються шанси політичної стабільності. При цьому, з урахуванням інших умов, здійснюється плавний перехід від напівлегітимного лобізму до відвертої корупції [2, с. 529].

Корупція є одним із факторів, який «роз'їдає» і виборчу систему держави. Першопричиною цього є недосконалість виборчого законодавства, яке надмірно захищає депутатський статус, не забезпечує реальної залежності виборних осіб від виборців [4, с. 126].

Із правової позиції, у разі поширення корупції в державі дискредитується право як основний інструмент регулювання життя держави і суспільства. У суспільній свідомості формується думка про беззахисність громадян і перед злочинністю, і перед владою. Існування корупції у правоохоронних органах призводить до зміцнення організованої злочинності, яка, об'єднуючись із корумпованими групами чиновників і підприємців, посилюється все більше, оскільки має доступ до політичної влади і можливості для відмивання грошей. У результаті громадяни зневірюються у цінностях демократії, руйнуються демократичні інститути, ставиться під загрозу існування громадянського суспільства [6, с. 144].

Питання корупції в органах державної влади є однією з найгостріших проблем в Україні, без кардинального вирішення якої ефективний розвиток нашого суспільства неможливий. Негативний вплив корупції на розвиток України як демократичної держави полягає в тому, що її наслідки виявляються в усіх без винятку сферах суспільного життя, що підриває довіру громадян до держави та державних органів.

18 жовтня 2006 р. Верховна Рада України ратифікувала Конвенцію ООН проти корупції – загальний стратегічний інструмент подолання корупції. Цього самого дня ратифіковано Кримінальну конвенцію про боротьбу з корупцією, підписану від імені України 27 січня 1999 р., а також Додатковий протокол до цієї Конвенції. Однак положення Конвенції ООН проти корупції в Україні на внутрішньодержавному рівні реалізовані ще не повністю. Це пов'язано з тим, що імплементація міжнародно-правових норм в українське законодавство не може бути одночасною. Це тривалий і складний процес, де головною є спрямованість законотворчого процесу на виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань у цій сфері.

Моніторинг виконання міжнародних інструментів щодо подолання корупції в Україні не може відбуватися без залучення громадськості. Ніколи пацієнт сам себе не продіагностує.

Саме тому всі міжнародні інструменти вимагають залучення громадянського суспільства як споживача послуг, що оцінюються, бо все-таки держава надає послуги, а суспільство є споживачем. І саме споживач повинен оцінювати, наскільки якісно надаються ці послуги. Обов'язкова участь громадськості у подоланні корупції визначена в Конвенції ООН проти корупції. У її положеннях наголошується, що ефективна реалізація антикорупційної політики держави має базуватися на комплексному застосуванні примусових, запобіжних та правоосвітницьких процедур, що може бути забезпечено винятково за умови спільної участі у цьому процесі органів влади та громадськості.

Громадський контроль – це контроль громадян та громадських об'єднань за відповідністю законодавству України діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання. Громадський контроль – це контроль суспільства за діяльністю чиновників та депутатів усіх рівнів.

Громадський контроль здійснюється через діяльність громадських об'єднань, пресу, консультативні дорадчі органи, створені при органах державної влади та органах місцевого самоврядування, а також через громадян.

Механізми громадського контролю реалізуються шляхом контролю за діяльністю органів влади й управління, за правоохоронними органами, за прийняттям органами влади рішень, за дотриманням законів, проведенням громадської експертизи проектів та чинних нормативно-правових актів, концепцій і програм із питань протидії корупції та врахуванням її висновків, шляхом обговорення проектів, участі у прийнятті рішень, внесення пропозицій, залучення до спільного розгляду звернень та скарг громадян інших громадських об'єднань, науковців, наукових установ для проведення громадських експертиз та висвітлення в засобах масової інформації результатів досліджень та перевірок.

Забезпечення доступу громадян та організацій до інформації про діяльність органів виконавчої влади України повинно здійснюватися на основі нормативно-правових актів, що регламентують порядок надання громадянам інформації про діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, а також шляхом створення інтернет-сайту для оприлюднення інформації про діяльність органів виконавчої влади, зокрема щодо проектів, що готуються, нормативно-правових актів, включаючи проекти адміністративних інструкцій виконання державних функцій і надання

державних послуг, для їх публічного обговорення та одержання максимальної кількості зауважень і рекомендацій із цих питань.

Також необхідно передбачити доцільність створення Громадського центру антикорупційних технологій для об'єднання зусиль численних громадських організацій.

Стаття 13 Конвенції ООН визначає необхідність участі суспільства в заходах щодо запобігання протидії корупції, а для цього необхідно сприяти активному залученню інститутів громадянського суспільства, неурядових організацій та громадян до запобігання корупції та боротьби з нею [8, с. 20–48]. Ніхто не має жодних сумнівів щодо того, що без участі громадянського суспільства, громадського контролю за діяльністю влади та правоохоронних органів запобігання та протидія корупції – порожній звук.

Існує позитивно показовий світовий досвід ефективної співпраці державного і недержавного сектора в питаннях протидії корупції саме в тих державах, де раніше корупція сягала рівня ледь не офіційної державної політики. Наприклад, у Гонконгу в другій половині XX ст. створена незалежна від влади комісія боротьби з корупцією. До її обов'язків входило незалежне розслідування виявів корупції, розроблення і втілення організаційних, юридичних і адміністративних антикорупційних заходів, а також проведення широкої інформаційно-просвітницької кампанії. Діяльність комісії пильно контролюється структурами громадянського суспільства. У Сінгапурі поряд із спеціальним бюро з розслідування фактів корупції діють спеціальні наглядові комісії із представників громадськості. В Індії такі самі

функції виконує Національна спілка громадської дії [9, с. 11].

Таким чином, законодавство України визначило шлях взаємодії органів влади та органів місцевого самоврядування із громадськістю. Але нині немає чіткої стратегії взаємодії влади із громадськістю щодо подолання корупції як системного явища.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Black H. Black Law Dictionary / H. Black. – N.Y., 1998. – 141 p.
2. Багрий-Шахматов Л.В. Уголовно-правовые и криминологические проблемы коррупции, теневой экономики и борьбы с ними : [учебное пособие] / Л.В. Багрий-Шахматов. – О. : Латстар, 2001. – 529 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. : Перун, 2003. – 1440 с.
4. Голіна В.В. Єдність загальносоціального і спеціально-кримінологічного попередження економічної злочинності / В.В. Голіна // Проблеми боротьби зі злочинністю у сфері економічної діяльності : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків. 15–16 грудня 1998 р.). – Х., 1999. – С. 124–130.
5. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII // Офіційний вісник України. – 2014. – № 87. – Ст. 2474.
6. Зелінський А.Ф. Корислива злочинна діяльність / А.Ф. Зелінський, М.Й. Коржанський. – К. : Генеза, 1998. – 144 с.
7. Камлик М.І. Корупція в Україні / М.І. Камлик, Є.В. Невмержицький. – К. : Знання ; КОО, 1998. – 65 с.
8. Конвенція ООН проти корупції від 31 жовтня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 49. – С. 20 48.
9. Невмержицький Є.В. Правові засади протидії корупції : [навч.-метод. комплекс для студентів магістратури] / Є.В. Невмержицький. – К. : НАПУ, 2008. – 31 с.

Іванова А.В.

Інформаційний вплив на формування толерантної свідомості в контексті політичного самовизначення

У статті проаналізовано роль інформаційного впливу на соціальну свідомість. Розглянуто причини і чинники формування політичної толерантності, політичної культури суспільства в умовах сучасних інформаційних потоків. Досліджено проблему впливу маніпуляційних технологій на формування політичного вибору. Особливу увагу автор приділяє аналізу формування політичних відносин та настроїв у суспільстві під впливом діяльності комунікаційних каналів.

Ключові слова: толерантність, політичний вибір, інформаційні технології, соціальна свідомість, культура.

В статье проанализирована роль информационного влияния на социальное сознание. Рассмотрены причины и факторы формирования политической толерантности, политической культуры общества в условиях современных информационных потоков. Исследована проблема влияния манипуляционных технологий на фор-

мирование политического выбора. Особое внимание автор уделяет анализу установления политических отношений и настроений в обществе под влиянием деятельности коммуникационных каналов.

Ключевые слова: толерантность, политический выбор, информационные технологии, социальное сознание, культура.

The article analyzes the leading role of the information influence of the social consciousness. The author described the reasons and factors of formation of the political tolerance and political culture of society in the context of modern information changes. The article deals with the influence of manipulation technologies on the formation of a political choice. Focusing on the creation of the political relationship and social opinions in the influence of activities of information technologies.

Key words: tolerance, political choice, information technology, social consciousness, culture.

УДК 32.019.51

Іванова А.В.,
аспірант кафедри політичних теорій
Національного університету
«Одеська юридична академія»

Формування політичної толерантності у соціальній свідомості пов'язано не тільки з об'єктивними чинниками відносин у суспільстві, історичними, етнічними, культурними передумовами та станами держави й соціуму, а й безпосередньо із впливом суб'єктів політики. Глобалізаційна дійсність формує нові інструменти дії на суспільну свідомість у найрізноманітніших її сферах. Саме від рівня соціальної свідомості залежить певний тип політичних, соціальних та культурних відносин у соціумі та в державі. Залучаючи людей до інформаційного поля, що постійно поповнюється, засоби масової інформації (далі – ЗМІ) створюють певні настрої та порядок денний у суспільстві. ЗМІ стають частиною механізму, що формує і змінює свідомість суспільства залежно від політичного та геополітичного стану в державі та на міжнародному рівні. Отже, відповідно до усвідомлення, інформованості людей про політичні реалії формується також політична суспільна думка та політичний вибір.

Актуалізується проблема впливу інформації на формування політичної культури суспільства, а виходячи із цього – терпимості в суспільних відносинах. Автор розглядає цю проблему саме в контексті політичного самовизначення. Інформаційний вплив активується в період виборів та загалом направлений на підтримку або зниження підтримки електоратом тієї чи іншої політичної сили. Тому проблема інформаційного впливу – актуальне та важливе питання сучасності, особливо в аспекті процесів демократизації. Політична толерантність як інститут демократії окреслює певний тип сприйняття політичної дійсності та її акторів. І сьогодні актуалізується проблема не тільки впливу, а кон-

кретної політичної маніпуляції соціальною свідомістю для вигідного певним політичним силам політичного вибору суспільства.

Окремі питання проблематики впливу засобів інформації на формування толерантної свідомості в контексті політичного самовизначення розглядалися такими представниками політичної науки, як К.А. Алексєєва, Л.І. Кормич, О.В. Головчук, В. Ткачук. Серед зарубіжних представників необхідно виділити роботи такого науковця, як Л. Пай. Проте, незважаючи на високий рівень дослідження питань інформаційного впливу на соціальну свідомість, і на сьогодні залишається відкритою низка проблем, зокрема щодо інформаційного впливу на формування інституту толерантності в свідомості українського суспільства.

Метою статті є аналіз проблеми впливу діяльності засобів інформації та комунікації на соціальну свідомість та політичний вибір, а отже, сформовану таким чином політичну культуру суспільства та інститут толерантності в умовах постійних інформаційних потоків.

Сучасна епоха не випадково визначається як інформаційна. Адже у XXI ст. інформація стала головним товаром на соціальному, політичному, культурному і навіть економічному ринках. Від інформаційної політики держави залежить творення соціальної свідомості, а саме толерантного чи нетерпимого ставлення до суб'єктів політичних відносин. У цьому контексті йдеться про інформаційну безпеку суспільства як принципу демократії та права на самовизначення. Так, соціум відчуває потребу в постійному отриманні, використанні та передачі інформації. Для цього і були створенні всі

можливі засоби масової інформації, такі як телебачення, друковані засоби, радіо, соціальні мережі тощо. Такий інструмент формує нормативну та ціннісну структуру соціальної свідомості, яка відповідатиме нормам і цінностям суспільства. Цей аспект є позитивним для державності, соціально-політичного балансу, культурного розвитку та формування соціальних зв'язків.

Проте з розвитком технологій ЗМІ перестають виконувати основну функцію – пошук і надання достовірної інформації суспільству – та використовуються як приватний інструмент психологічної маніпуляції суспільством для формування вигідного соціального мислення, а відтак політичного, соціального та культурного вибору. Тому інформаційні технології можуть виконувати деструктивні функції в державі та суспільстві, такі як формування панічного, ворожого стану, підготовка революцій та переворотів, масових безладів, конфронтаційних настроїв тощо. Засоби масової інформації стають інструментом політичних технологій впливу на формування політичного самовизначення. Тому інформаційна безпека країни як усередині, так і в міжнародних відносинах регулюється на державному рівні і є окремою сферою державної політики. Україна разом із багатьма державами формує стратегію інформаційної безпеки. Проте цей концепт переважно реалізується у відносинах з іншими країнами. Однак існує проблема інформаційної безпеки і захисту від інформаційних атак усередині держави.

На офіційному сайті Уповноваженого Верховної Ради України із прав людини зазначається: «Відкритість та прозорість влади, яка забезпечується, зокрема, шляхом оприлюднення та надання інформації за запитами, є однією з найважливіших гарантій становлення будь-якого демократичного суспільства» [8]. Відкритість є важливим принципом функціонування інформації у країні. При цьому важливі не тільки відкритість та доступність інформації, а й достовірність та об'єктивність інформації, яка поширюється ЗМІ за регулювання певних політичних сил і окремих їх представників. Так, у ст. 5 Закону України «Про інформацію» зазначено: «Кожен має право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів» [4]. Проте сьогодні існує проблема реалізації цього принципу за межами права людини на достовірність і повноту інформації, що міститься у ст. 2 згаданого Закону. Однак указане право одержання, використання та поширення інформації у ст. 5 доповнюється: «Реалізація права на інформацію не повинна порушувати громадські, політичні, економічні, соціальні, духовні, екологічні та інші права, свободи і законні інтереси інших громадян, права та інтереси юри-

дичних осіб» [4]. Розповсюдження недостовірної, перекрученої інформації щодо політичних подій, поширення та пропагандування нетерпимості до представників інших політичних сил порушує насамперед політичні, соціальні та духовні права людини і суспільства. Отже, враховуючи діяльність ЗМІ за підтримки, регулювання представників різних політичних сил, інформаційний вплив здійснюється для психологічного впливу на соціальну свідомість та політичне самовизначення суспільства, що суперечить нормативно-правовим актам та законам України. Це свідчить про відсутність реального регулювання функціонування інформації в державі.

Соціальна свідомість є тим об'єктом, на який направлений інформаційний вплив. Дослідник К.А. Алексєєва визначає взаємозв'язок соціальної свідомості та соціальної спільноти, суспільних норм, патернів тощо. Авторка наголошує: «Суспільна свідомість – не пуста абстракція. Вона включає сукупність ідеальних образів – понять, ідей, поглядів, уявлень, почуттів, переживань, настроїв, що виникають у процесі відображення соціальним суб'єктом довколишнього світу, зокрема самої суспільної свідомості. Суспільна свідомість не зводиться до простої суми свідомостей індивідуальних, а включає тільки суспільно значущі, типові, усталені духовні утворення. Суб'єктом суспільної свідомості є суспільство, соціальна спільність (соціальна група, клас, нація) чи окрема людина, але не як індивідуальність, а як представник певної соціальної спільності» [1]. Тому формування шаблону норм поведінки, відносин, реакцій людини як члена соціальної спільноти, тобто як носія загальносуспільних норм, є причиною появи соціальних правил та заборон у відносинах між носіями різних політичних, соціальних та культурних поглядів і позицій.

Як зазначає дослідник О.В. Головчук, саме політична культура засобів масової інформації формує політичну культуру більшості пересічних громадян країни, адже політична свідомість людей – це опосередковані відображення політичного життя суспільства, суттю яких є проблема влади, розвиток і задоволення інтересів та потреб політичних суб'єктів. І ці відображення опосередковані більшою мірою саме засобами масової інформації [2, с. 66].

Однак автори розмежовують відмінності можливостей впливу на політичну свідомість залежно від її рівня сформованості та зрілості. Так, дослідник В. Ткачук зазначає: «Розрізняють різні рівні політичної свідомості. Згідно із гносеологічним підходом, розрізняють теоретичний (ідеологічний) і буденний (емпіричний) рівні масової політичної свідомості. Саме теоретичний рівень останньої, заснований на сукупності ідей, цінностей і поглядів, сформованих у процесі осмислення політичних відносин

і процесів, визначає політичні ідеології, доктрини і концепції, відображені в політичних деклараціях і програмах політичних партій. На цьому рівні важче маніпулювати політичною свідомістю, однак ним володіє обмежена група людей: учені, ідеологи, політичні діячі. Тому ми приділимо більше уваги буденному (емпіричному) рівню політичної свідомості. Його можна охарактеризувати як сукупність поглядів, уявлень та стереотипів, які виникли з повсякденної практики людей». Отже, підкреслюється така властивість буденного рівня політичної свідомості: «Йому властиві спрощеність оцінок, емоційність, імпульсивність, гострота сприймання політичного життя і, відповідно, на цьому рівні значно простіше здійснювати вплив» [7, с. 225]. Саме емоційність подання інформації використовується ЗМІ для розвитку певного відношення до тієї чи іншої події по ту сторону екрана. Сенсаційність подання новини акцентує увагу глядача на необхідній інформації для розсіювання уваги на інші важливі події. Сучасні комунікаційні канали створюють необхідне забарвлення всім, особливо політичним, подіям для формування ціннісного аспекту у свідомості середньостатистичного представника суспільства. І саме в період виборів активується діяльність інформаційних каналів.

ЗМІ передають культурну, політичну, етнічну, ідеологічну та різного роду соціальну інформацію. Використовуються емоції та почуття людини, насамперед задля формування політичної позиції, переваг, симпатій і антипатій, політичної ідеології та, звісно, толерантного чи інтолерантного фундаменту свідомості, тобто агресивного або терпимого сприйняття представників інших, протилежних політичних сил. На сучасному етапі засоби масової інформації виконують роль психологічного інструмента творення та трансформації соціальної свідомості.

Вітчизняний дослідник Л.І. Кормич використовує поняття «викривлена свідомість» для визначення соціальної свідомості частини сучасного українського суспільства, трансформованої під впливом негативних інформаційних впливів у період політичної кризи в Україні [5, с. 8]. Саме в такий період суспільна свідомість найбільш схильна до впливу ззовні. Отже, державна політика у сфері захисту інформаційної безпеки має особливе значення для соціально-політичної стабільності. Для українського політичного простору властиве емоційне та почуттєве сприйняття політики. Вона не має чіткого відокремлення від міжособистісних відносин. Як зазначає дослідник Л. Пай: «У будь-якому перехідному суспільстві сильні традиції, що перешкоджають розвитку політики як окремої сфери. У більшості незахідних суспільств, як і в традиційних, модель політики переважно визначається формою громадських і особистих взаємин. Влада, авторитет і вплив залежать значною мірою від соціаль-

ного статусу. Політична боротьба сконцентрована на проблемах авторитету, впливу і навіть конкретних політичних діячах, але не на альтернативних політичних курсах» [6, с. 67].

Аналізуючи українські засоби масової інформації, було виявлено практичну відсутність незалежного телебачення, друкованих та інших засобів масової інформації. Кожне видання та кожне радіо та телеканал в українському інформаційному просторі має власника чи співвласника в особі певного політичного діяча. Аналіз українських національних каналів показав існування серед співвласників акцій телеканалів зарубіжних організацій та діячів. Із цього можна зробити припущення, що інформаційний вплив мають змогу формувати й особи та організації з інших країн для захисту власних інтересів та утворення вигідних для політики своїх держав та геополітики загалом настроїв. Хоча у Законі України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» вказана можливість засновувати та бути власниками ЗМІ, проте у ст. 2 зазначено: «Друковані засоби масової інформації є вільними. Забороняється створення та фінансування державних органів, установ, організацій або посад для цензури масової інформації. Не допускається вимога попереднього погодження повідомлень і матеріалів, які поширюються друкованими засобами масової інформації, а також заборонено поширення повідомлень і матеріалів із боку посадових осіб державних органів, підприємств, установ, організацій або об'єднань громадян, крім випадків, коли посадова особа є автором поширюваної інформації чи дала інтерв'ю» [3]. Але кожен, хто має достатню кількість акцій телеканалів, впливає та здійснює певну цензуру каналу, необхідну для вигідного висвітлення подій. Це свідчить про проблему інформаційної небезпеки для суспільства та держави загалом.

Також існує проблема акцентування тематики і направлення інформаційних потоків на конкретну мету підвищення авторитетності політичного лідера-власника інформаційного каналу, обговорення негативної діяльності політичних опонентів та відкрита пропаганда ненависті, нетерпимості до політичних опонентів. Практично відсутня нейтральна об'єктивна оцінка діяльності політичних конкурентів, проте наявне емоційне подання інформації щодо особистого життя опонента, рис зовнішності та характеру, оцінки майна, економічного стану. Отже, відсутнє використання аналізу альтернативних політичних курсів та конкуренції політичних стратегій, замість цього подається інтолерантне ставлення до представників певних політичних сил.

Зазначений механізм здійснює безпосередній вплив на сприйняття суспільством ставлення до «іншого», не відповідного нашому баченню будь-якої проблеми. Тобто соціальна свідомість

сприймає норму заміни принципу конкурентності та змагання на парадигму ненависті та ворожнечі. Категорія боротьби політичних курсів віддає місце політичній нетерпимості. Це змінює не тільки формулу політичного самовизначення, ставлення до політичної влади та її опонентів, формування політичного вибору, а й змінює концептуальне розуміння політичних відносин у суспільстві, формуючи соціально-культурний шаблон.

Політична структура такого типу в перехідних суспільствах обмежує формування та розвиток нових політичних ідей. Важливий момент відзначає науковець Л. Пай: «Таким чином, навряд чи можна говорити про існування певного вільного ринку, на якому політичні ідеї та теорії могли б змагатися, а найбільш гідні з них отримують підтримку. Політичні дебати в цьому разі зводяться до міжсуспільної полеміки або до спроб однієї із груп виправдати свою позицію» [6, с. 68].

Аналізуючи проблему інформаційного впливу на формування толерантної політичної свідомості суспільства, автор зробив ряд висновків. Зокрема, виявлена практична відсутність незалежних засобів масової інформації в українському медіа-просторі. Це сприяє використанню ЗМІ як приватного засобу маніпуляції соціальною свідомістю. Для України, як держави з перехідним суспільством, властивий емоційний тип політичних відносин, що ґрунтується не на конкурентності політичних курсів, а на емоційних, міжособистісних відносинах та зв'язках. Це притаманно як груповим соціальним відносинам, так і відносинам усередині політичної влади, політичних партій, формувань тощо. Пропаганда нетерпимого відношення до політичних опонентів, поглядів, програм, ідеологій призводить до формування конфронтаційних настроїв та створює поділ суспільства на ідеологічні угруповання. Це може використовуватися для емоційного зіткнення сторін, створення суспільних та політичних переворотів. Проте Україна обрала саме європейський вектор розвитку, тому для формування політичної толерантності як демократичного принципу вирішення проблеми «політики як міжособистісних відносин» має вагоме значення.

Розв'язанню цих проблем сприяє наявність достатньо розвиненого законодавства у сфері

інформації та інформаційної безпеки в Україні. Проте існує проблема впровадження законів у реальній практиці. Отже, зроблено висновок, що є необхідність подальшого розвитку державної інформаційної політики в Україні. Ірраціональний тип політичного мислення формується певним станом соціального, політичного та культурного середовища. Цензура ЗМІ фільтрує потоки інформації за критеріями необхідності її для певної політичної сили. Це звужує альтернативність політичних курсів, формуючи вузьку ідеологічну направленість суспільства. Таким чином, обмежується плюралістичність політичної реальності держави та свобода політичного вибору, що є сповільнювальним чинником для розвитку принципів демократії, прав та свобод суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексєєва К.А. Роль суспільної свідомості у досягненні цілей державного управління / К.А. Алексєєва [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.m.nayka.com.ua/?op=1&j=derzhavne-upravlinnya-udoskonalennya-ta-rozvytok&s=ua&z=59>.
2. Головчук О.В. Взаємозв'язок та взаємовплив політичної культури населення та політичної культури ЗМІ / О.В. Головчук // Наукові записки Вінницького національного аграрного університету. – 2013. – Вип. 2. – С. 65–71.
3. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2782-12>.
4. Про інформацію : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.
5. Кормич Л.І. Політична криза в сучасній Україні: чинники впливу / Л.І. Кормич // Актуальні проблеми політики : збірник наукових праць. – 2016. – Вип. 57. – С. 3–10.
6. Пай Л. Незахідний політичний процес / Л. Пай [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.academia.edu/16616354/>.
7. Ткачук В. Інформаційний вплив на політичну свідомість в умовах глобалізації / В. Ткачук // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації. – 2011. – № 1. – С. 224–229.
8. Уповноважений Верховної Ради України із прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ombudsman.gov.ua/>.

Іщейкін К.Є.

Типологізація європейських моделей бюджету участі

У статті розглянуто європейську практику запровадження бюджету участі, що склалася в результаті запозичення та поєднання особливостей бразильської та новозеландської моделей. Виходячи із трьох основних характеристик бюджету участі (коло залучених осіб, джерела фінансування, характер колективних рішень), детально проаналізовано переваги і недоліки шести основних моделей.

Ключові слова: бюджет участі, місцеве самоврядування, партисипаторна демократія, державне управління, громадянське суспільство.

В статье рассмотрена европейская практика внедрения бюджета участия, сложившаяся в результате заимствования и комбинации особенностей бразильской и новозеландской моделей. Исходя из трех основных характеристик бюджета участия (круг вовлеченных лиц, источники

финансирования, характер коллективных решений), детально проанализированы преимущества и недостатки шести основных моделей.

Ключевые слова: бюджет участия, местное самоуправление, партисипаторная демократия, государственное управление, гражданское общество.

The European practice of implementing the participation budget, developed as a result of borrowing and a combination of features of the Brazilian and New Zealand models, is examined. Based on the three main characteristics of the participation budget (the circle of involved people, the sources of financing, the nature of collective decisions), the advantages and disadvantages of the six basic models are analyzed in detail.

Key words: participatory budgeting, local government, participatory democracy, public administration, civil society.

УДК 323.2

Іщейкін К.Є.,
доктор медичних наук, професор,
народний депутат України

Бюджет участі як інструмент активізації участі громадян та підвищення ефективності управлінських процесів набуває все більшої популярності на європейському континенті. Так, протягом 2005–2012 рр. кількість випадків його впровадження зросла з 55 до майже 1300, у результаті чого понад 8 млн громадян ЄС беруть участь у вирішенні місцевих фінансових питань. На думку Єврокомісії, бюджет участі сприяє залученню до політичного діалогу, виділенню фінансових трансферів на рахунки національних казначейств країн-партнерів, розбудові спроможностей, базованих на партнерстві та взаємній підзвітності. При цьому він не вважається самоціллю, а є лише засобом надання кращої допомоги і досягнення цілей сталого розвитку, прискорюючи політику розвитку і реформ у країнах-партнерах [1]. Запозичення практики бюджету участі (далі – БУ) призвело до значного різноманіття його форм у країнах Європи, аналіз якого дасть змогу з'ясувати основні його характеристики та походження.

Зважаючи на помітну варіативність європейського досвіду механізмів бюджету участі, французький дослідник І. Сінтомер запропонував виділити ідеальні моделі залежно від способу впровадження БУ: 1) Порту-Алегрі, адаптована для Європи; 2) участь організованих інтересів; 3) фонди громад на місцевому і міському рівнях; 4) узгодження публічних і приватних інтересів; 5) наближення участі; 6) консультації з публічних фінансів [2]. Однак, на нашу думку, в основі запропонованої типологізації лежать три ключові характеристики бюджету участі: коло залучених осіб (пересічні громадяни або ж певні об'єднання – неурядові організації (далі – НУО), профспілки, громадські рухи тощо), джерела фінансування (автономний орган чи внески підприємців)

та характер рішень, прийнятих під час обговорень (обов'язковий чи консультативний).

До першої групи належать модель «Порту-Алегрі, адаптована до потреб Європи», яка передбачає участь кожного громадянина у вирішенні бюджетних питань, або ж модель «Участь організованих інтересів», що орієнтується на взаємодію органів місцевого самоврядування з конкретними колективами – асоціаціями, НУО, профспілками, громадськими організаціями і рухами тощо. Перша модель активно запозичувалася там, де був особливо сильним вплив антиглобалізаційних рухів, і питання соціальної справедливості найбільше хвилювали активістів. В іспанській Кордобі бюджет участі, запроваджений у 2001 р., дуже був схожий на модель Порту-Алегрі, пристосовану до місцевого контексту. Однак в інших містах вплив бразильської моделі був не таким очевидним, оскільки ініціатори не орієнтувалися на залучення окремих громадян.

У другій моделі – «Участь організованих інтересів» – як основні актори виступають різноманітні об'єднання, НУО, профспілки та інші організовані групи, а в основу покладені ідеї неокорпоративізму. Зазвичай вона виникає там, де сформувалися традиції участі об'єднань та груп інтересів у визначенні пріоритетів державної політики, насамперед у конкретних секторах економіки. Хоча досить важко знайти «чисті» випадки такої моделі організованих інтересів у Європі, однак деякі експерименти досить близькі до неї.

Відмінність між цими моделями полягає у змісті дискусій. У моделі «Порту-Алегрі, адаптована для Європи» обговорюються насамперед конкретні інвестиційні проекти, тоді як дискусії щодо загальних напрямів діяльності органів публічної влади, таких як розвиток житлово-комунального господарства,

освіти, захист навколишнього середовища тощо, перебувають у центрі взаємодії з організованими інтересами. Відрізняються також і підходи до врахування пропозицій громадян. У першій моделі місцева влада перебуває під значним тиском щодо виконання прийнятого рішення, громадянам надається фактична спроможність вплинути на формулювання колективного рішення. Як і у випадку Бразилії, ця модель містить формули розподілу коштів, однак згідно з іншими критеріями, оскільки можуть використовуватися такі показники: кількість отримувачів соціальної допомоги у районі, ступінь залучення громадян до реалізації пропонованих проектів. У моделі «Участь організованих інтересів» правила можуть мати більш неформальний характер, що перетворює обговорення у своєрідний консультативний процес.

Перевагою обох моделей є створення сприятливих умов для якісного процесу деліберативної участі. Учасники обговорюють проблеми не лише під час великих зібрань, але й на менших за розміром форумах, комітетах чи радах делегатів. У таких умовах можливе проведення глибоких і конкретних дискусій, що дають змогу розробити деталізовані пропозиції для вирішення проблем. Є випадки, коли учасники таких обговорень готували технічні завдання про переоснащення шкіл чи експертні пропозиції щодо кращої інтеграції меншин. Основним недоліком обох моделей є необхідність проведення комплексної модернізації усієї системи управління для максимально ефективного використання інструментів бюджету участі. Крім того, можлива поява потенційних конфліктів між окремими громадянами та організованими інтересами.

Що стосується другої характеристики – джерел фінансування, то третя (фонди громад – автономний орган) і четверта (публічно-приватні переговори – спонсорівання підприємствами) моделі досить рідко зустрічаються в Європі. Тим не менше, вони можуть слугувати хорошою основою для подальшого розвитку бюджету участі, насамперед у Великій Британії та Східній Європі. В обох моделях присутні фонди для інвестицій чи проектів у соціальній, екологічній і культурній сферах. Такий фонд існує у британському Брайтоні та польському Плоцьку. Іншою особливістю цих моделей є те, що такі фонди досить незалежні від муніципального бюджету, оскільки лише частина їхніх фінансових ресурсів надходить від органів місцевого самоврядування. Відповідно, місцева рада не має остаточного слова у прийнятті чи відхиленні певних пропозицій, оскільки радше спеціальний комітет, комісія або ж збори делегатів визначають пріоритети. Організовані групи, такі як місцеві чи громадські асоціації та НУО, перебувають у центрі обох процедур, однак бізнес виключений із третьої моделі і відіграє провідну роль під час публічно-приватних переговорів. Якість обговорення ініціатив у цих моделях можна вважати досить хорошою, оскільки в їх рамках проводиться кілька зустрічей із високим рівнем організації.

У разі публічно-приватних переговорів частина коштів надходить від приватних підприємств або ж міжнародних організацій-донорів. Це дає можливість приватному спонсору впливати на хід дискусій, тоді як громадяни, які є реципієнтами коштів фонду, відіграють другорядну роль. Ця модель виникає у ситуаціях, коли міжнародні актори намагаються залучити групи громадян чи НУО до публічно-приватного партнерства. Поєднання сильних традицій місцевої участі з ідеями Порту-Алегрі призвело до поширення моделі «Фонд громади» на рівень міста. Фінансування надається згідно із правилами фонду громади без урахування позицій підприємств через особливі програми на конкретні цілі, наприклад, на відродження міста. При цьому основний акцент зазвичай робиться на захисті соціально обездолених груп. Так, у 2004 р. фонд бюджету участі у британському місті Брайтон був спрямований виключно на підтримку депресивних районів. Більше того, учасники ідеальної моделі «Фонд громади» реалізують проекти самостійно або ж, за необхідності, за результатами переговорів між публічними і приватними групами.

До переваг моделі «Фонд громади» необхідно віднести його незалежність від політичної кон'юнктури, оскільки вплив муніципалітету на процес розподілу фінансових коштів є мінімальним, навіть якщо він робить внески у цей фонд. У моделі «Публічно-приватні переговори» вплив приватних інвесторів залежить від розміру їх внеску, однак радикальний перехід до впровадження більшої соціальної справедливості є неможливим.

При цьому фонд громади надає нові можливості для бюджету участі завдяки поєднанню з національними та загальноєвропейськими програмами підтримки і розвитку відсталих районів або соціально незахищених мешканців. До переваг третьої і четвертої моделей потрібно віднести максимальне залучення громадян, оскільки ті, хто бере участь у визначенні пріоритетів для фінансування, згодом займаються реалізацією затверджених проектів.

Третя характеристика європейських бюджетів участі полягає у переважно консультативному характері прийнятих рішень. Яскравим свідченням цього є п'ята («Наближення участі») та шоста («Консультації з публічних фінансів») моделі, у яких рішення мають виключно консультативний характер. При цьому «Наближення участі» найчастіше практикується у Франції, а «Консультації з публічних фінансів» – у Німеччині. Інакше кажучи, результати обговорення підсумовуються відповідним органом місцевого самоврядування, а не безпосередньо громадянами. На відміну від розглянутих вище моделей, учасники не повинні голосувати чи визначати пріоритетність проектів. Швидше йдеться про процес вибіркового слухання, коли органи місцевого самоврядування можуть на власний розсуд включати деякі пропозиції у свою діяльність за результатами обговорення з мешканцями. Більше того, громадянське суспільство

має лише незначний вплив на перебіг обговорення через особливості його проведення. Крім того, ці моделі не мають жодних соціальних цілей і не застосовують жодних критеріїв у розподілі публічних коштів. Ще однією спільною рисою є те, що колективні організації (НУО, різноманітні асоціації та об'єднання) майже не відіграють ролі у процедурі. Участь відбувається під час відкритих зустрічей, на які запрошуються громадяни через оголошення у засобах масової інформації, листи-запрошення або особисті контакти. У Німеччині та у деяких містах Франції учасники можуть залучатися на основі довільного вибору з реєстру виборців, за результатами якого конкретні особи отримують персональне запрошення від мера відвідати громадянський форум.

Ці моделі відрізняються між собою за походженням. Так, модель «Наближення участі» часто покладається на наявні механізми участі, такі як фонди районів, які разом із бюджетом участі утворюють єдине ціле. Модель «Консультації з публічних фінансів» перебуває під значним впливом учасницьких тенденцій, що характерні методам Нового державного управління. У Німеччині вона була запозичена у новозеландського міста Крістчерч і лише згодом вплив бразильського досвіду сприяв появі змішаних моделей. Модель «Наближення участі» переважно включає райони міста та пов'язана з інвестиціями у ці території. На рівні міста ця модель уже має справи не з інвестиціями, а з визначенням загальних цілей розвитку урбанізованої громади. Зазначимо, що термін «наближення» має два значення. З одного боку, він стосується географічної близькості – організації кількох зустрічей у межах міського району, а не лише поодиноких зборів для усього міста. З іншого боку, цей термін передбачає близький контакт між керівництвом муніципалітету та громадянами. Виходячи саме з такого розуміння, у французькому місті Бобіні відкриті зустрічі між мером і мешканцями організовуються двічі на рік, щоб вислухати думки і побажання останніх.

Модель «Консультавання з публічних фінансів» насамперед і переважно має справу з підвищенням прозорості фінансових питань міста. Інформація про бюджет поширюється через брошури, Інтернет та прес-релізи. На території Європейського континенту зустрічаються дві версії цієї моделі. У більш поширеному варіанті публічні послуги і сфери відповідальності муніципалітету представлені, наприклад, надходженнями та видатками на бібліотеки, басейни, ясла, прибирання вулиць, каналізацію чи утилізацію сміття тощо. Громадяни можуть висловлювати свої побажання на відкритій сесії чи спеціальному форумі. Другий варіант спрямований на збалансування бюджетного дефіциту. У німецькому місті Емсдеттен у 2002 р. бюджетний процес передбачав низку варіантів збалансування міського бюджету: зниження затрат на персонал та поточних видатків, зменшення добровільних зобов'язань, збільшення податків та зборів

тощо. Відповідаючи на запитання, кожен учасник міг запропонувати власне бачення бюджетної політики з урахуванням перелічених варіантів, а остаточне рішення приймалося після підрахунку голосів. Якість обговорення у цій моделі доволі низька, оскільки переважно практично немає часу для детального розгляду пропозицій учасників. Набагато кращі показники у цьому плані має модель «Наближення участі», оскільки громадяни іноді працюють у малих групах, що регулярно зустрічаються протягом тривалого часу.

Модель «Консультавання з публічних фінансів» цікава з огляду на те, що є частиною загальної тенденції до модернізації місцевої бюрократії, навіть якщо взаємодія із громадянами зводиться до однієї-двох зустрічей на рік, які можуть і не мати особливого впливу. Більше того, активізація взаємодії із громадянами є однією зі складових частин адміністративної реформи, яка безпосередньо не спрямована на вирішення соціальних проблем та посилення демократичної легітимності. Модель «Наближення участі» може передбачати дискусії між громадянами та членами ради, але майже не має модернізаційного впливу на міському рівні. В обох моделях підзвітність є низькою з огляду на процедуру реалізації пропозицій та слабкість громадянського суспільства.

Отже, різноманітність європейського досвіду залучення бюджету участі зумовлена не лише особливостями конкретної країни, а й його походженням. Країни Європи мали змогу обирати між двома варіантами цього механізму залучення громадян: бразильським, орієнтованим насамперед на досягнення ідеалів соціальної справедливості, та новозеландським, породженим впровадженням ринкових методів у діяльність органів публічного управління під впливом концепції Нового державного управління. Виходячи із трьох ключових характеристик бюджету участі, можна виділити шість основних моделей: 1) за колом залучених осіб (пересічні громадяни (модель «Порту-Алегрі, адаптована для Європи») або ж певні об'єднання – НУО, профспілки, громадські рухи тощо (модель «Участь організованих інтересів»)); 2) за джерелами фінансування (автономний орган (модель «Фонд громад») чи внески підприємців (модель «Публічно-приватні переговори»)); 3) за характером рішень, прийнятих під час обговорень (обов'язковий чи консультативний (моделі «Наближення участі» та «Консультації з публічних фінансів»)).

ЛІТЕРАТУРА:

1. The future approach to EU budget support to third countries. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the Economic and social committee and the Committee of the regions [Electronic resource]. – Access mode : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52011DC0638>.
2. Sintomer I. Participatory budgeting in Europe: Potentials and challenges / I. Sintomer, C. Herzberg, A. Rocke // International Journal of Urban and Regional Research. – 2008. – Vol. 32. – № 1. – P. 164–178.

Козловська Л.В.

Нормандська теорія та міграційний вплив у соціально-політичних процесах України

У статті розглядається один із аспектів протікання соціально-політичних процесів в Україні, викликаний міграційним впливом вихідців із пострадянських країн, який наводить на думку про те, що нормандська теорія походження нашої держави має місце в нашому повсякденному житті.

Ключові слова: мігранти, міграційний вплив, соціально-політичні процеси, нормандська теорія походження України.

В статье рассматривается один из аспектов протекания социально-политических процессов в Украине, вызванный миграционным влиянием выходцев из постсоветских стран, который наводит на мысль о том, что нормандская теория происхождения

нашего государства имеет место в нашей повседневной жизни.

Ключевые слова: мигранты, миграционное влияние, социально-политические процессы, нормандская теория происхождения Украины.

The article deals with one aspect of the course of social and political processes in Ukraine caused by the migration of people from the influence of the post-Soviet countries, which suggests that the Norman theory of the origin of our state takes place in our daily lives.

Key words: migrants, migration impact of socio-political processes, Norman theory of Ukrainian origin.

УДК 323.21

Козловська Л.В.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри цивільного
та трудового права
Національного університету
«Одеська морська академія»

Останнім часом в Україні загострилося питання мігрантів і їх впливу на соціально-політичні процеси нашої країни. Потік мігрантів у нашу країну зростає, і у світлі цього актуальним є вплив вихідців із пострадянських країн (особливо східних) на повсякденне життя українців і соціально-політичні процеси України. Актуальність теми дослідження не підлягає сумніву й зумовлена тим, що мігранти дійсно чинять значний вплив на соціально-політичні процеси нашої країни, перебуваючи в певній залежності від загострень соціально-політичної ситуації в Україні. У свою чергу, тенденції змін у соціальній і політичній сферах нашої країни, породжені мігрантами, отримують свій подальший розвиток. Відсутність прямих документальних даних із теми дослідження має місце в силу секретності інформації. Проте наявні дані дають змогу розкрити хід впливу мігрантів на соціально-політичні процеси нашої країни і зробити певні наукові узагальнення та висновки.

Об'єкт дослідження – міграційний вплив у соціально-політичних процесах України.

Предмет наукового пошуку – закономірності міграційного впливу в соціально-політичних процесах України.

Мета дослідження – розглянути один із аспектів протікання соціально-політичних процесів в Україні, викликаний міграційним впливом вихідців із пострадянських країн, який наводить на думку про те, що нормандська теорія походження нашої держави має місце в нашому повсякденному житті.

Завдання наукового пошуку – виконати комплексний аналіз міграційного впливу на соціально-політичні процеси і проаналізувати вплив нормандської теорії походження нашої держави на роль мігрантів у соціально-політичних процесах України.

Джерелознавчою базою дослідження стали роботи вчених: Ю. Кисельової «Міграційна політика в Україні і питання інтолерантності», «Політичний процес: основні аспекти і способи аналізу» за редакцією О. Мелешкіної, Л. Клейна «Норманізм – антинорманізм: кінець дискусії» тощо.

Соціально-політичні процеси як послідовність подій, зумовлених певними обставинами, можна уявити у вигляді потягу з великою кількістю вагонів. Кожен вагон – це низка певних суспільно-політичних подій, усередині яких (як у вагоні – окремі купе) – свої незалежні події, що, об'єднавшись, і створюють самі суспільно-політичні процеси [8, с. 13–28]. Скориставшись такою «плоскою моделлю» соціально-політичних процесів, можемо детальніше і глибше пізнати деталі соціально-політичних подій, маючи, отже, можливість аналізувати позитивні й негативні наслідки і сторони соціально-політичних процесів. Як пасажери в кожному купе – конгломерат, так і незначні соціально-політичні події, що відбуваються постійно, безсистемні, незначні, позитивні, нейтральні та негативні, становлять «фізичне тіло» соціально-політичних процесів. Деструктивні ноти в соціально-політичних процесах сучасної України, викликані впливом світової глобалізації, мають глибоке коріння – безсистемність незначних соціально-політичних подій, мало ким керованих або керованих безграмотно, на рівні виживання, інстинктів і підсвідомості. Коли подіями керує сам український народ, який ніби прагне до відродження своєї країни як багатой, повноцінної, незалежної тощо, включається класичний механізм самознищення, про який свого часу говорив Платон: влада народу закінчиться тиранією більшості, або тоталітаризмом, тобто звідки вийшли – туди й повернемося

[7, т. 3, с. 56–80]. Класики нормандської теорії походження нашої країни стверджують, що українці не в змозі керувати своєю державою та соціально-політичними процесами в ній, так як у механізм управління влітається генетична східнослов'янська традиція не підтримувати один одного, а із заздрощів шкодити українцю, в якого хоч щось краще, ніж в інших. Повинен з'явитися чужоземець – «мігрант Рюрик», який стане толерантним центром об'єднання українців задля досягнення високої мети відродження України, піднесення її з попелища розрухи жорстокими подіями початку третього тисячоліття [5, с. 26–34].

Повернувшись до «плоскої моделі» соціально-політичних процесів у вигляді потягу, проведемо аналогію з конгломератом українців у кожному купе, які не хочуть і не можуть (теоретично) знаходити «золоту середину» для досягнення спільної мети. Зазначимо, що обслуговує кожен вагон співробітник залізниці, який у силу своєї професії й посади керує загальними подіями у вагоні, а тому теж впливає на загальні процеси. Умовно уявимо, що в якомусь із купе знаходиться чужоземець – «мігрант Рюрик», який перейнявся загальною ідеєю прекрасного майбуття України як своєї батьківщини, прийняв українське громадянство й має юридичне право очолити некеровані події спочатку у своєму купе, потім у сусідніх купе, з часом – очолити весь потяг, домовившись із провідником як представником влади. Подібні події ми спостерігали в соціально-політичних процесах України з появою в них грузинської етнічної групи на чолі з М. Саакашвілі, який намагався провести низку реформ спочатку на Одещині, а потім і в усій Україні. Міграційний вплив у суспільно-політичних процесах України можна простежити не лише на прикладі грузинської діаспори, а й на прикладі вірменської та азербайджанської етнічних груп на чолі з А. Аваковим. Мова йде не про переселенців із пострадянських республік, а про етнічно-генетичний характер представників цих груп, яким характерна дружба всередині кланів, взаємопідтримка, здатність мислити масштабно, терпимість і толерантність задля досягнення поставленої мети. Коли такі люди з'являються серед українського слабоорганізованого й генетично всім не задоволеного конгломерату (звернемося знову до «плоскої моделі» суспільно-політичних процесів у вигляді потягу), вони на рівні підсвідомості перебирають кермо правління у свої руки, тобто знову підтверджують нормандську теорію походження нашої держави. Чому саме східні народи пострадянського простору перебирають на себе ініціативу керування соціально-політичними процесами України? Етнічні території їхніх дер-

жав малі за розміром, керувати собі подібними досить важко, бо кожен намагається показувати свої високі інтелектуальні й управлінські якості, тому піднятися вище серед рівних дуже важко. Багатостраждальний український народ, досить великий за кількістю, але аполітичний і соціально безініціативний і неактивний, продовжує жити за принципом «моя хата скраю». Він не в змозі самоорганізуватись у силу генетичних особливостей, зневіри, ліні, безперспективності майбуття [5, с. 26–34]. Тому знаходяться представники малих народів пострадянського простору з високим прагненням до самовиживання й беруть управління безініціативним українським народом у свої руки. Вуалюючись під українських патріотів, вони, прийшовши до влади, забувають про передвиборчі обіцянки покращити життя українського народу та першочергово вирішують свої матеріальні й етнонаціональні питання. Зазначимо, що такий варіант різнорівневого управління Україною влаштовує кримінально-олігархічну верхівку країни, з якою навчилися знаходити спільну мову представники східних народів пострадянського простору, трактуючи теорію домовленості та «розумного егоїзму» Т. Гоббса на свій лад [2, с. 180–210]. Безініціативна й безвольна Україна сьогодні вимушена жити в таких умовах, так як змінити чинну систему дуже важко. Міграційний вплив у соціально-політичних процесах України підтримується Євросоюзом і США. Усі представники інших національностей (а особливо східних пострадянських), які сьогодні очолюють різні ешелони влади в Україні, мають тісні зв'язки з американськими, ізраїльськими та західноєвропейськими владними структурами. Складається враження, що вони знаходяться на службі у вищезгаданих структур і виконують завдання повного знищення України. А німецький український народ дрімає й повністю виконує всі забаганки Заходу під егідою вступу до Євросоюзу. Так протікають некеровані соціально-політичні процеси в Україні, ще раз підтверджуючи нормандську теорію походження нашої держави, бо самі ми вже нічого не можемо, перебуваючи в стадії анабіозу, сну та самознищення.

Як узагальнення виділимо позитивний бік міграційного впливу в соціально-політичних процесах України – досконалість міграційного права в Україні, яке дає можливість іноземцям у короткий термін отримувати громадянство в нашій країні і брати повноцінну участь у соціально-політичних процесах України, а часто й очолювати ці процеси. Негативним аспектом такого впливу є політична пасивність і апатія українського народу, який самоусувається від активної участі та лідерства в соціально-політичних процесах України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Василенко И.А. Политические процессы на рубеже культур / И.В. Василенко. – М. : Эдиториал, УРСС, 1998.
2. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс. – М.-Л., 1936.
3. Зайчевская Ж.А. Миграционная ситуация в странах СНГ / Ж.А. Зайчевская. – М. : Комплекс-Прогресс, 2007. – 364 с.
4. Киселева Ю.В. Миграционная политика в Украине и вопрос интолерантности / Ю.В. Киселев // Политика. – 2008. – № 27.
5. Клейн Л.С. Норманизм – антинорманизм: конец дискуссии / Л.С. Клейн // Stratum plus. – 1999. – № 5. – С. 91–101.
6. Мележик И.Н. Понятие, происхождение и природа государства в политическом учении Т. Гоббса / И.Н. Мележик // Актуальные проблемы истории политических и правовых учений. – М., 2009. – С. 104–122.
7. Платон. Собрание сочинений : в 4 т. / Платон ; под общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи. – М. : Мысль, 1990–1994. – Т. 3 : Государство / пер. А.Н. Егунова. – 1993.
8. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа / под ред. Е.Ю. Мелешкиной. – М. : Весь мир, 2001. – 304 с.

Кольцов В.М.

Основні підходи до розуміння протестності й дисидентського руху як прототипу політичного нонконформізму та політичної опозиції (на прикладі країн Вишеградської групи)

Стаття присвячена розгляду основних підходів до розуміння протестності й дисидентського руху як передумов зародження та функціонування політичного нонконформізму й політичної опозиції з урахуванням політичної практики країн Вишеградської групи. Показано, що залежно від конкретного наукового підходу до аналізу протестності й дисидентства можна отримувати інколи зовсім протилежні результуючі висновки. Тому одне з дослідницьких завдань полягає в з'ясуванні сутності протестності й дисидентського руху як історичних прототипів нонконформізму та політичної опозиції в режимах «реального соціалізму» в сучасних країнах Вишеградської групи, що дає можливість визначити політичну за змістом форму опозиційності.

Ключові слова: дисидентський рух, політична опозиція, протестність, політичний нонконформізм, Вишеградська група.

Стаття посвящена рассмотрению основных подходов к пониманию протестности и диссидентского движения как предпосылок зарождения и функционирования политического нонконформизма и политической оппозиции с учетом политической практики стран Вишеградской группы. Показано, что в зависимости от конкретного научного подхода к анализу протестности и диссидентства можно получать иногда совсем противоположные заключе-

ния. Поэтому одно из исследовательских заданий заключается в выяснении сущности протестности и диссидентского движения как исторических прототипов нонконформизма и политической оппозиции в режимах «реального социализма» в странах Вишеградской группы, что дает возможность определить политическую по содержанию форму оппозиционности.

Ключевые слова: диссидентское движение, политическая оппозиция, протестность, политический нонконформизм, Вишеградская группа.

The article is sanctified to consideration of the basic scientific approaches to understanding of protest and dissident motion as pre-conditions of origin and functioning of political nonconformism and political opposition taking into account political practice of countries of the V4 group. It is shown that depending on the concrete scientific going near the analysis of protest and dissident it is possible to get sometimes quite opposite conclusion. Therefore, one of research tasks consists in finding out of essence of protest and dissident motion as historical prototypes of nonconformism and political opposition in the modes of the "real socialism" in the countries of the V4 group, that gives an opportunity to define the political on maintenance form of opposition.

Key words: dissident motion, political opposition, protest, political nonconformism, V4 group.

УДК 323.22+328.123+328.18

Кольцов В.М.,
докторант кафедри
політичних наук і права
Державного закладу
«Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

Теоретико-методологічні межі розуміння протестності й дисидентського руху як прототипу політичного нонконформізму та політичної опозиції в аналізованому субрегіоні. Річ у тому, що, як зауважують учені, залежно від конкретного наукового підходу до аналізу протестності й дисидентства можна отримувати інколи зовсім протилежні результуючі висновки. Тому одне з дослідницьких завдань у зрізі з'ясування сутності протестності й дисидентського руху як історичних прототипів нонконформізму та політичної опозиції в режимах «реального соціалізму» в сучасних країнах Вишеградської групи полягає передусім у виробленні базових категорій, які характеризують предмет проведеного в розвідці аналізу. Це дуже очевидно в зрізі дослідження протестності й нонконформізму, зокрема політичної за змістом форми опозиційності.

Теоретико-методологічні межі розуміння протестності й дисидентського руху як прототипу політичного нонконформізму та політичної опозиції в країнах Вишеградської групи є досить широкі. Так, залежно від конкретного наукового підходу

до аналізу протестності й дисидентства можна отримувати інколи зовсім протилежні результуючі висновки. Тому одне з дослідницьких завдань полягає в з'ясуванні сутності протестності й дисидентського руху як історичних прототипів нонконформізму та політичної опозиції в режимах «реального соціалізму» в сучасних країнах Вишеградської четвірки.

Так, відомо, що представники герменевтичного підходу трактують опозицію та опозиційність (як і будь-яку форму суспільно-політичної активності) з принципів саморозуміння акторів. Відповідно, до опозиції потрібно зараховувати будь-яку людину, яка вважає себе «опозиціонером». Беручи за основу такий теоретико-методологічний підхід, помічаємо, що індивіди та групи, які діють «опозиційно», однак не вважають себе «опозицією» (вказана специфіка була досить характерною для сучасних країн субрегіону до другої половини 80-х років XX ст.), випадають із «поля» наукового аналізу, оскільки не вписуються в дефініювання «опозиція». Водночас помітним є вирізнення, яке стосується двох груп політичних акторів: одних, які

були «політично активними» в неофіційних секторах (це, зокрема, стосується політиків, які мусили трактуватись як «орієнтовані на реформи партійні функціонери»); других, які суб'єктивно сприймали свою участь в офіційному секторі як опозиційну (бо в неперманентних ситуаціях вони могли виступати проти «жорсткої лінії» поведінки комуністичного політичного режиму).

Відповідно, критично важливим у цьому ракурсі є розуміння того, як відбувався транзит від авторитаризму до демократії в сучасних країнах Вишеградської групи. Річ у тім, що дві гіпотетичні групи політичних акторів (за умови їх розрізнення й у зрізі їхньої взаємодії) вирішально впливали на генерування можливостей демократичних змін. При цьому головний прихований чинник такої інтеракції полягав у тому, що групи політичних акторів походили від різних соціальних арен, які значною мірою були ізольованими одна від одної (що, власне, й було ознакою авторитарного або диктаторського політичного режиму): з однієї сторони – із суспільства, а з іншої сторони – з держави [1]. І за аналогією, якщо за основу взяти протилежний шлях і висновок про характер політичних дій з огляду на їхні об'єктивні результати/впливи, очевидними стають інші концептуальні моменти[2]: по-перше, в субрегіоні свого часу було багато протестних або дисидентських виступів і рухів, які так і не отримали політичних результатів/впливів; по-друге, політичні наслідки/впливи протестної діяльності проти авторитарного політичного режиму часто були непрямими, тобто не помітними такою самою мірою, як прямі наслідки впливу індивідуальних дій певних інших акторів. Сумарний висновок, як правило, вибудовується із взаємозв'язку конкретних наслідків/впливів. Різниця лише в тому, що прямий вплив політичних акторів отримує «незворотну» реакцію з боку влади (режиму). Загалом ж очевидно, що герменевтичний підхід до трактування політичної опозиції щонайменше є некомплексним, адже значною мірою обмежує поле наукового аналізу.

На противагу йому доцільно використовувати прагматичний підхід стосовно трактування політичної опозиції, який дає змогу інтегративно зрозуміти інтеракції акторів у соціальному середовищі через різні атрибутивні особливості таких інтеракцій. Як наслідок, варто виокремлювати три типи неконформістських дій, котрі можуть бути дотичними до політичної опозиційності. Перша з них – це опір, що характеризує узагальнені чи персоналізовані, колективні чи індивідуальні форми діяльності, які спрямовані на подолання або руйнування впливу політичного (наприклад, комуністичного) режиму. Опір містить відмінні форми діяльності – конспіративна і громадська діяльність, насильницька (військова) й ненасильницька (мирна) діяльність, спонтанні та орга-

нізовані дії. При цьому опір використовується як категорія, що характеризує діяльність соціальних і політичних суб'єктів – партій, церкви, мілітаризованих груп, котрі будь-яким чином прагнуть захистити себе від становлення «диктатури» (наприклад, комуністичної партії, що у випадку країн аналізованої вибірки характерно на початку інкорпорації режиму «реального соціалізму»). Це виявилось передусім у тім, що після імплементації монополії на політичну владу комуністичних партій, яка у випадку Польщі, Угорщини та Чехословаччини датована 1945–1949 рр., період політичного опору було, по суті, завершено. Дещо згодом події означеного характеру (зокрема, в Угорщині в 1956 р.) хоча й відбувались, однак позиціонувались як дуже рідкісні.

Другий різновид неконформістських дій комуністичному політичному режиму – це незгода, дисидентство чи інакомислення. У прагматичному контексті потрібно розуміти, що такі дії мали диференціальний характер, бо під ними на увазі мались різноманітні форми сумнівів стосовно легітимності офіційної ідеологічної доктрини партії (аж до відмови від цієї доктрини). Вихідною особливістю такого стану справ уважалась критика режиму «реального соціалізму» за порушення базових символів соціалістичного руху – рівності, свободи та солідарності – лідерами різних комуністичних партій країн субрегіону. У 1950–1960 рр. ця ревізійністська критика здійснювалась передусім і переважно інтелектуалами, які були членами чи прихильниками Комуністичної партії Радянського Союзу. Вони об'єднувались із приводу потреби модернізації економічної системи й часткової демократизації політичної системи в умовах соціалізму. Водночас К. Джоппке у визначенні такої ревізійністської специфіки критики системи вбачає актуальне (або ініціальне) ядро дисидентства. Воно полягало у фундаментальному «розвороті» від соціалістичної утопії та на практиці передбачало орієнтацію на розширення індивідуальних прав і свобод людини. Саме в цьому акті дослідник убачає найважливіший «поворотний момент» в історії дисидентства в субрегіоні [3]. Крім того, саме з огляду на це, потрібно розуміти, що дефінітивне «прикріплення» дисидентства до ідеологічного політичного спектру, зокрема до відмови від соціалістичних цінностей, позиціонується як украй вузьке. З іншого боку, треба виокремлювати широке й вузьке трактування дисидентства: вузьке має у своїй основі саме зазначену вище специфіку, а широке суплементарно звернене до руйнування соціалістичного конструкту розвитку й натомість апробації альтернативних шляхів політичної еволюції. На практиці це помічаємо в період 70–80-х років XX ст., коли релевантною в дисидентському русі країн субрегіону виявилась прихильність до цінностей

і орієнтацій на права людини й конституціоналізм. Крім того, саме в цей час дуже популярними виявились конотації щодо теоретичної значимості соціал-демократії: вони були помітні навіть у реформістських намаганнях окремих комуністів, які прагнули підлаштувати авторитарний режим під принципи конституціоналізму.

Водночас примітною є теоретико-методологічна проблема щодо того, чи потрібно класифікувати «дисидентами» тих політиків та адміністраторів, які намагались запропонувати в Польщі, Угорщині й Чехословаччині інституції, що наближували б режими «реального соціалізму» до принципів верховенства права (з огляду на те, що прихильники соціал-демократії у форматі «робітничих рад» часто зазнавали переслідувань). Така постановка проблеми змушує нас виділяти дві групи політичних та адміністративних акторів (чи акторів політичної й адміністративної природи): власне дисидентів та інших акторів, які більшою мірою займались артикуляцією критицизму режимів «реального соціалізму». Такий підхід до класифікації акторства вибудовано на підставі позицій «релевантного дискурсу» в контексті системи соціальної комунікації. Тому він є більш відповідним як критерій порівняльного аналізу, аніж як ідеологічна орієнтація на різноманітних варіантах критики тогочасного політичного режиму. Саме тому під дисидентством і незгодою в дослідженні запропоновано розуміти всі пролонговані дискурси й типи поведінки, які спрямовані на критику політичного режиму; своєрідну автономну сферу публічної політичної чи культурної комунікації за межами офіційних інститутів/інституцій політичної партії-держави (в прив'язці до комуністичного політичного режиму), у якій відкрито заперечується будь-яка претензія режиму щодо контролю над суспільним життям.

Суплементарно систематичним виявом дисидентства, наприклад, варто вважати «самвидав» – публічні дебати, які проводились поза державною й були доступними для всіх. Відповідно, найбільш важлива ознака дисидентства полягала в тому, що в його межах ішлося про своєрідне напруження стосовно всіх відкритих закликів до перетворення правил вільної комунікації, які характеризували цю площину «неофіційної громадськості» [4]. Іншими словами, діяльність дисидентів не була спрямована виключно на усунення впливу комуністичних режимів. Вона більшою мірою мала на меті розширення сфери автономності дій в умовах, які простежувались в аналізованих країнах. Але навіть попри те, що означувана категорія мала стосунок до державного контролю, дефінітивна межа між категоріями «опозиція» й «дисидентство» в політичному (навіть політологічному) сенсі була дуже тонкою. Річ у тому, що коли йдеться про політичну опозицію, то найчастіше на увазі маються соціальні групи, які через різні форми організова-

ної колективної дії прагнуть не лише розширити особисті свободи в межах чинного режиму, а й публічно вирішити питання легітимності політичного режиму. Тому цілком очевидно, що межа між «чистим» дисидентством і «класичною» опозицією доволі важко піддається як теоретико-методологічному, так і емпіричному розрізненню.

В умовах репресивності чи її загрози (як показує досвід аналізованих країн) це пояснювалось передусім тим, що опозиційні групи часто були змушені формулювати своє негативне/несхвальне ставлення до політичного режиму. Однак той атрибут, що «сила репресивності» з-поміж різних країн і навіть у межах однієї країни відрізнялась у різні періоди часу, ускладнює класифікаційну чіткість порівняльного аналізу. Відповідно, в конкретному аналітичному випадку категорія «опозиція» була схильною позначати політичні «партії» і групи антикомуністичної резистентності в ініціальній фазі режимів «реального соціалізму», а також політичні утворення, які вийшли з дисидентського середовища наприкінці 80-х років XX ст. Річ у тому, що метою цих політичних сил (на відміну від безпосередньо дисидентських рухів) було заперечення політичного режиму й тиск на нього засобами організованих дій, а саме демонстрацій і переговорів (зокрема на підставі так званих «круглих столів», які свого часу виявились засобом урегулювання політичної кризи практично в усіх країнах субрегіону). Як наслідок і на підставі такого теоретико-методологічного трактування, очевидно, що опозиційними потрібно вважати не всі дисидентські структури, а, наприклад, такі з них, як «громадянські комітети» «Солідарності» в Польщі, новосформовані партії-рухи в Угорщині тощо. Відповідно, в прагматичному ракурсі потрібно зауважувати, що опозиція вважається третім типом неконформістських дій комуністичному політичному режиму. Узагальнено очевидно, що виявлена й детермінована послідовність неконформістських дій описується спільним коренем – протестністю.

Водночас теоретико-методологічно важливо, що логічна структура становлення тріади «опір – дисидентство – опозиція» обов'язково має визначатись на підставі соціальної та політичної значимості зазначеного наукового конструкту в площині його оцінювання в межах режимів «реального соціалізму». А це, у свою чергу, зведено до питання про те, чи протестно-опозиційні групи, котрі в 70–80-х рр. XX ст. мали місце в Польщі, Угорщині й Чехословаччині та включали незначну кількість інтелектуалів, реально становили загрозу стабільності «соціалістичного порядку». Польща, в якій об'єднаний протестний рух робітників та опозиційна інтелігенція змогли в 1980 р. отримати суттєві політичні поступки, що в принципі не були сумісні з логікою тогочасної політичної системи, на перший погляд інтерпретується як єдиний випа-

док, коли на поставлене вище питання можна відповісти ствердно. З іншого боку, до уваги потрібно брати події, які мали місце в 1956 р. в Угорщині (повстання у формі протестного опору) чи в 1968 р. в Чехословаччині (так звана «Празька весна»). Тоді група опозиційних інтелектуалів майже не відіграла жодної ролі в конструюванні протестності. Більше того, вона навіть не позиціонувалась як «проект опозиційності», оскільки в цьому випадку доцільніше було апелювати до значення реформістських груп в істеблішменті комуністичної верхівки. Тому загалом релевантним є висновок: за винятком подій у Польщі в 1980–1981 рр., в субрегіоні аж до кінця 80-х рр. XX ст. більше не було випадків, коли опозиції вдавалося мобілізуватися у широкі протестні рухи, які становили б екзистенціальну загрозу для комуністичного політичного режиму [5].

Разом із цим генерується зворотне теоретико-методологічне питання про те, чи були так звані протестні/нонконформістські групи політично ірелевантними. Якщо б це було правдою, то будь-які спроби/дії щодо використання репресивних способів боротьби проти дисидентів уважались би просто параноїдальними реакціями представників влади. Для підтвердження цієї думки звертаємось до суто матеріального боку питання: наскільки вважались би виправданими безпідставні витрати, які здійснювались для контролю за населенням країн з боку спецслужб? Такий підхід до вирішення проблеми чітко демонструє, що в усіх комуністичних режимах, які мали місце в субрегіоні, навіть маргінальні дисидентські групи інтелектуалів сприймалися як «потенційна загроза» системній цілісності політичних режимів. Коли б виникла більша загроза, тоді, ймовірно, було б порушено засадничу передумову єдності комуністичної партійної еліти, так званого «адміністративного класу», який складався з великої кількості керівних кадрів середнього рівня партійного апарату, промисловості, служб безпеки, освіти й державного управління. Відповідно, будь-які гіпотетичні вияви соціально-політичної активності та нонконформізму представників дисидентських груп трактувались як загроза легітимності влади комуністичної партії [6].

Водночас небезпека, що породжувалась дисидентством, була значно меншою, аніж імовірна мобілізація широкого протестного руху проти політичного режиму. Річ передусім у тому, що останній міг і, врешті-решт, спромігся підірвати надійність адміністративного класу (тобто номенклатури державних чиновників і партійних функціонерів), які перебували в прямій командній залежності від ресурсів і волі партійного керівництва. Однак оскільки варіативність мобілізації протестного руху значною мірою залежала саме від розвитку дисидентства, придушення останнього вважалося

центральною передумовою забезпечення комуністичної влади (хоча в різних країнах – у різній формі й актуалізованості). Саме на цій підставі варто дотримуватись результуючого висновку, що варіативні особливості становлення й розвитку дисидентського руху в субрегіоні позиціонувались як залежні змінні розвитку систем «реального соціалізму», як індикатор, який у деталізованій формі може допомогти в оцінюванні відмінностей комуністичного режиму в різних країнах і специфічності співвідношення в кожній оцінюваній країні принципів легітимності і стабільності.

Наступний важливий ракурс зіставлення релевантності дисидентства та політичної опозиції в період комуністичного правління в Польщі, Угорщині й Чехословаччині стосується значимості протестних варіацій у площині політичних подій саме 1988–1991 рр. Річ у тому, що в такому контексті політологічний аналіз доволі суттєво ускладнюється, оскільки дуже часто вживаною в цьому ракурсі постає специфіка, згідно з якою колапс тодішніх комуністичних режимів і перехід до демократії був заслугою тільки дисидентських/опозиційних груп і рухів. Разом із цим із теоретико-методологічного погляду (який зазвичай є основою напрацювань соціологів) варто наголосити, що падіння комуністичних режимів здебільшого виявилось результатом системних помилок у конструюванні систем «реального соціалізму» та їх структурної нездатності протистояти тиску конкуренції в умовах «холодної війни» [7].

Відповідно, широкою й контраверсійною в науковій літературі позиціюється думка про те, що дисидентство й масові протести 1989 р. («весна народів») не були вирішальними причинами розпаду комуністичних режимів, оскільки в контексті розвитку відмінних виявів протестності комуністичні режими розраховувались як такі, що «вижили» й модифікувались. Серед чинників, які вплинули на колапс комунізму, доцільно виділяти такі: нездатність до інновацій, яка зумовлена атрибутами системного розвитку; економічна відсталість порівняно із західними промисловими країнами, які послідовно від початку ери інформаційних і комунікаційних технологій зростали у своїй ефективності; прогресуюча втрата лояльності серед населення країн субрегіону й субрегіону загалом у 80-і рр. XX ст.

Але іманентно генерується й інше, хоча й часто суплементарне, теоретико-методологічне питання: чи правомірно в межах соціальних наук інтерпретувати протестні/дисидентські сили/рухи виключно як «побічні ефекти» розвитку та колапсу політичних режимів. Річ у тому, що коли говорять про ефекти «побіжності» дисидентства, то зазвичай на увазі мають щонайменше декілька ракурсів такого трактування. Наприклад, Е. Неуберт аргументує, що падіння комуністичного режиму

в субрегіоні стало «історичною послугою ... опозиції уможливити в її боротьбі з тоталітарним режимом самолібералізацію суспільства» [8]. К. Оффе запропонував зворотню позицію в аргументації того, що зміна політичних режимів не виявилась спричиненою політичною діяльністю «знизу» чи «зверху», а натомість була значною мірою детермінована «масовим відтоком» жителів субрегіону на Захід. Тому дослідник фактично підтвердив значення протестності чи дисидентства (принаймні наприкінці 80-х рр. XX ст.) як короткотермінового «побічного ефекту» [9]. Тим не менше навіть у силу «побіжності» або меншої вагомості впливу дисидентства варто більшою мірою говорити про значення й альтернативного підходу, згідно з яким, як аргументує М.-Д. Охсе [10], зміна політичних режимів у тій чи іншій країні/субрегіоні відбувається на підставі інтеракції між різними акторами.

У такому випадку потрібно зауважувати та враховувати той факт, що структурні фактори, функціональні суперечності й невідповідності в системі, а також зовнішні передумови (наприклад, скасування «доктрини Брежньєва») не мали жодного ефекту «в собі», а лише чинили опосередкований вплив, адже вони позначались на дії різних політичних акторів. Дії цих акторів, у свою чергу, не позиціонувались як неминучі результати структурних факторів, а натомість же виявлялись результатом політичних цінностей і цілей, наявності ресурсів для дій, інтерпретації ситуацій для вжиття заходів і відповідних рішень, котрі могли проявитись тим або іншим чином. Відповідно, крах комуністичних режимів у сучасних країнах Вишеградської групи не міг достатньою мірою бути поясненим процесуально, особливо якщо до уваги не брати його як результату взаємодії різних політичних акторів, зокрема крізь призму об'єктивних інтерпретацій сприйняття умов минулого й очікуваних дії учасників політичного процесу у світлі своїх цілей у майбутньому. З погляду окресленої актор-орієнтованої парадигми, цілком очевидно, що дія дисидентських рухів уважалась досить актуальною: навіть якщо вона мала досить диференціальне значення в подіях переворотів на прикладі різних країн субрегіону. З огляду на це, ми дотримуємось висновку, що в контексті колапсу режимів «реального соціалізму» та в оцінюванні перспектив становлення «справжньої» політичної опозиції в країнах Вишеградської групи в будь-якому випадку потрібно враховувати історію дисидентства як незалежної пояснювальної змінної конкретного зразку політичного транзиту.

Відповідно, провідне теоретико-методологічне питання в контексті дослідження політичної протестності й, зокрема, дисидентства в системах «реального соціалізму» – це пояснення передумов формування аналізованих категорій, а також національних відмінностей їх розвитку. Більш узагальнено воно зводиться до необхідності вироблення

чіткої відповіді на питання про те, як так могло статися, що в умовах диктаторського/автократичного політичного режиму виникли різні форми відкритого політичного нонконформізму. Відповідаючи на нього, теоретики найчастіше є однозначними, адже зазначають, що режими «реального соціалізму» позиціонувались від початку й до кінця не більше як особливі різновиди тоталітаризму/авторитаризму, що майже не відрізнялись за своєю сутністю від інших авторитарних режимів. Однак з огляду на це, не зовсім зрозумілими стають такі явища, як протестність: зазвичай будь-який опір у випадку тоталітарного режиму може бути мислимим лише у формі спорадичних конспіративних дій. Із цього приводу К. Фрідріх і З. Бжезинський [11] зауважують, що в тоталітарному суспільстві опозиції перешкоджає розвиватись саме організація тоталітарного терору. Як наслідок, очевидно, що розмежування між ініціальною фазою тоталітаризму й посттоталітарним періодом (який настав із крахом сталінізму) виявилось, крім інших вимірів, у зміщенні ключових принципів комуністичного правління від акцій масового терору до вибіркової репресивності й ідеологічних/соціополітичних стратегій легітимізації. Така тенденція виявилась вагомою передумовою пояснення гіпотетичності/ймовірності виникнення ідей дисидентства [12]. Однак вона неповною мірою може відповісти на питання про те, чому в посттоталітарний період широка мережа політичного та культурного дисидентства змогла розвинути, наприклад, у Польщі (внаслідок чого саме в цій країні на ідеях протестності сформувалась реальна політична опозиція, яка була здатна проводити консолідовані політичні дії, зокрема впливати на курс демократичного транзиту й ініціальний хід постсоціалістичних реформ), але не спромоглась аналогічною мірою постати специфікою дисидентського руху, наприклад, в Угорщині (де дисидентство зазвичай позиціонувалось не більше як короткотривала подія, лімітована «інкорпорованим колом» інтелектуалів, про що свідчило повернення до влади після 1990 р. модернізованих пострадянських чи посткомуністичних партій).

Загалом, підсумовуючи модальні відмінності комуністичного політичного режиму, а також зважаючи на національне детермінування систем «реального соціалізму» в різних країнах сучасної Вишеградської групи, аргументуємо, що в кожному кейсі «комунізм» був готовий здійснювати репресивні дії щодо будь-яких виявів протестності й нонконформізму залежно від ступеня внутрішньої узгодженості та соціальної прив'язки комуністичної еліти, поширення і сприйняття в суспільстві пафосу комуністичної ідеології й зазначених партією цінностей, тобто залежно від ступеня розвинутоності країн із традиційно сильним комуністичним рухом чи нерозвиненістю буржуазії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Karl T., Schmitter P., Modes of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe, "International Social Science Journal" 1991. – Vol. 43. – S. 269–284.
2. Broszat M., Resistenz und Widerstand, [w:] Broszat M. (ed.), Bayern in der NS-Zeit, vol. IV: Herrschaft und Gesellschaft im Konflikt, Munich 1981. – S. 691–709.
3. Joppke C., East German Dissidents and the Revolution of 1989: Social Movement in a Leninist Regime, Wyd. New York University Press 1995.
4. Voronkov V., Wielgohs K., Soviet Russia, [w:] Pollack D., Wielgohs J. (eds.), Dissent and opposition in communist Eastern Europe: origins of civil society and democratic transition, Wyd. Ashgate 2004. – S. 95–118.
5. Pollack D., Wielgohs J., Dissent and opposition in communist Eastern Europe: origins of civil society and democratic transition, Wyd. Ashgate 2004. – S. 12.
6. Brie M., Staatssozialistische Länder Europas im Vergleich, [w:] Wiesenthal H. (ed.), Einheit als Privileg, Campus, Frankfurt 1996. – S. 41.
7. Kuran T., Now out of never: The element of surprise in the East European revolution of 1989, "World Politics" 1991. – Vol 44, nr. 1. – S. 7–48.
8. Neubert E., Geschichte der Opposition in der DDR 1949-1989, Wyd. Ch. Links 1997. – S. 826.
9. Offe C., Die Integration nachkommunistischer Gesellschaften: die ehemalige DDR im Vergleich zu ihren osteuropäischen Nachbarn, Paper presented at the 26th Congress of the German Society for Sociology, October 1, 1992. – S. 36.
10. Ohse M.-D., German Democratic Republic, [w:] Pollack D., Wielgohs J. (eds.), Dissent and opposition in communist Eastern Europe: origins of civil society and democratic transition, Wyd. Ashgate 2004. – S. 73–94.
11. Friedrich C., Brzezinski Z., Totalitarian Dictatorship and Autocracy, Wyd. Harvard University Press 1956. – S. 131.
12. Saxonberg S., Thompson M., Opposition and Dissidence in Transitions and Non-Transitions from Communism, Paper presented at the conference "Dissent and Opposition to State Socialism in Central and Eastern Europe from a Comparative Perspective", Frankfurt, November 2–4, 2001.

Крук Н.В.

Інформаційна відкритість державної влади як інституційна гарантія основних принципів демократичної держави

У статті обґрунтовано необхідність досягнення високого рівня інформаційної відкритості органів державної влади України. Розглянуто інформаційну відкритість як інституційну гарантію основних принципів демократичної держави. Показано, що інформаційна відкритість влади в інтересах не тільки суспільства, а й органів влади, оскільки отримуючи об'єктивну інформацію про діяльність державних інститутів, про політичні, економічні та соціальні реформи, громадяни охочіше підтримують проведену ними політику. Аргументовано, що реформа державної влади в напрямі інформаційної відкритості можлива лише за наявності сильної політичної волі, яка може з'явитися в результаті дискусії суспільства та держави, врахування думки громадян у прийнятті політичних рішень і програм.

Ключові слова: державна влада, інформаційна відкритість, демократична держава, доступ до державної інформації.

В статье обоснована необходимость достижения высокого уровня информационной открытости органов государственной власти Украины, которая является институциональной гарантией основных принципов демократического государства. Показано, что информационная открытость власти в интересах не только общества, а и органов власти, поскольку получая объективную информацию о деятельности государственных институтов, о политических, экономи-

ческих и социальных реформах, граждане охотнее поддерживают политику власти. Аргументировано, что реформа государственной власти в направлении информационной открытости возможна лишь при наличии сильной политической воли, которая может появиться в результате дискуссии общества и государства, учета мнения граждан при принятии политических решений и программ.

Ключевые слова: государственная власть, информационная открытость, демократическое государство, доступ к государственной информации.

The necessity of achieving a high level of information openness of bodies of state power of Ukraine, which is an institutional guarantee of the fundamental principles of a democratic state. It is shown that the information openness of the authorities in the interests of not only companies, but also authorities, as to give objective information about the activities of state institutions on political, economic and social reforms, citizens are more willing to support government policy. It is argued that a reform of the government in the direction of information transparency is possible only with strong political will, which can appear as a result of the debate society and the state, taking into account the views of citizens when making policy decisions and programmes.

Key words: government, transparency, democratic government, access to government information.

УДК 321.02:316.774

Крук Н.В.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології,
соціології та соціальних комунікацій
Одеської національної академії зв'язку
імені О.С. Попова

Актуальність статті обґрунтовано тим, що Україна проходить дуже важкий і хворобливий процес побудови демократичної держави, одним із найважливіших критеріїв якого є інформаційна відкритість влади.

Інформаційна відкритість влади в інтересах не тільки суспільства, а й органів влади, оскільки отримуючи об'єктивну інформацію про діяльність державних інститутів, про політичні, економічні та соціальні реформи, громадяни охочіше підтримують проведену ними політику. Низький рівень інформаційної відкритості влади, а відтак інформованості суспільства про дії влади, є причиною негативного ставлення населення до проведених реформ і до влади загалом.

Мета статті – обґрунтування необхідності досягнення високого рівня інформаційної відкритості органів державної влади України. Завдання статті – розглянути інформаційну відкритість як інституційну гарантію основних принципів демократичної держави.

Вважаючи доступ до інформації обов'язковим правом громадян, більшість країн стала впроваджувати державні програми ліквідації цифрової нерів-

ності. Особливо значних результатів домоглися держави Скандинавії, які за рівнем проникнення Інтернету на початку століття випередили його батьківщину – США. Однак виявилось, що і в цих країнах зберігаються такого роду проблеми, як відсутність бажання користуватися Інтернетом в окремих груп громадян. Таким чином, багато громадян, незважаючи на фінансові та технічні можливості, користуються Інтернетом значно менше, ніж раніше, або взагалі відмовляються від нього.

З іншого боку, досвід Скандинавських країн показує, що швидке зростання кількості інтернет-користувачів може відбуватися синхронно в усіх соціальних групах, тобто рівень нерівності може залишатися стабільним навіть під час швидкого впровадження нової інформаційної технології [1, с. 325].

Україна також інтенсивно впроваджує державні програми ліквідації цифрової нерівності. За даними Factum Group Ukraine, у 2016 році (порівняно із 2015 р.) проникнення Інтернету виросло на 7% (або 4% в абсолютних цифрах) – з 58% до 62% [2]. Такого високого показника рівня проникнення Інтернету Україна досягла вперше.

Світова практика показує, що громадяни мають доступ до суспільно значимої інформації завдяки таким основним механізмам:

- офіційний запит;
- доступ засобів масової інформації до матеріалів державних органів;
- офіційне опублікування державними органами відомостей про різні сторони своєї діяльності.

Відсутність таких механізмів веде до нерівномірного розподілу інформації, у результаті чого одні суб'єкти отримують інформаційну перевагу над іншими. І якщо інформаційна перевага певних суб'єктів або груп стійка в часі, то вона поступово трансформується в економічну, соціальну чи політичну перевагу [3, с. 4].

Складність цього процесу також у тому, що забезпечення інформаційної відкритості влади має потребу не тільки в технічному оснащенні, що виявилось більше простим завданням, але й готовністю сторін, які беруть участь. Так, повторюваною є ситуація, коли чиновники відмовляють громадянам у праві одержати інформацію про їхню діяльність.

Водночас громадяни особливо гостро реагують на факти приховування інформації з боку органів влади. І, на жаль, такі факти є.

Інформаційна відкритість української влади дуже важлива й актуальна, оскільки «громадянська недовіра до непрозорих державних процедур та інститутів рано чи пізно виводить людей на вулицю, сприяючи появі нових механізмів досягнення консенсусу в соціумі. Спроби перекрити інформаційний потік і підмінити його потоком псевдоінформації приводять суспільство до стану, що нагадує делітрії (лат. – шаленість, божевілля) або гостру сенсорну депривацію. Як і прагнення до сенсу, прагнення до істини актуалізується у граничних ситуаціях і часто виявляється єдиним засобом збереження особистісної цілісності та незалежності. Інстинкт істини, що не терпить компромісів, не дозволяє людині змиритися з обманом, якщо він виявлений [4, с. 175]. Як справедливо зазначає О. Ямельницький та інші дослідники, саме закритість політичного режиму В. Януковича була одним із чинників масового політичного процесу і Євромайдану [5, с. 11].

Рівень довіри українських громадян до державних і політичних інститутів вже тривалий час є низьким. Так, Верховній Раді України у листопаді 2015 р. довіряли лише 14%, а Кабінету Міністрів – 13% громадян. При цьому довіра до таких інститутів тісно пов'язана з особистою довірою до їх керівників (А. Яценюку довіряють лише 13% українців, а В. Гройсману – 15%) [6].

Як відомо, зростання показників суспільної довіри до органів державної влади в багатьох країнах прийнято пов'язувати також із більш активним і змістовним залученням громадян до процесу

вироблення й імплементації політичних рішень і програм. Зростання культури політичної участі є загальносвітовою тенденцією. Громадяни все частіше розраховують не просто на формальні «всенародні обговорення», а й на серйозну розмову, врахування їхньої думки й уважне ставлення до висловлюваних припущень. Серед актуальних проблем, що вимагають подальшого пошуку рішень, експерти виділяють відповідальність і підзвітність держави її громадянам, участь останніх у процесі вироблення та здійснення політики, відкритість і професіоналізм державної служби й ін. [7, с. 38].

Як справедливо вважають українські дослідники А. Корнієвський і Г. Палій, «залучення громадянського суспільства до трансформаційних процесів є невід'ємним чинником демократизації всієї системи державного управління, її відкритості, прозорості та ефективності. Відповідно, громадянське суспільство стає суб'єктом у формуванні та здійсненні публічної політики, здобуває максимальні можливості забезпечення інтересів і прав громадян» [8, с. 39].

Звідси випливає, що інформаційна відкритість державних політичних інститутів повинна стати пріоритетом усієї державної політики України. Важливо відзначити, що певні кроки вже зроблено. Наприклад, прийнятий закон про доступ до публічної інформації, формуються громадські ради при міністерствах. Представники громадських рад отримали можливість брати участь у роботі міністерств та інших органів виконавчої влади.

Відкрите та необмежене поширення інформації для публічного доступу підвищує безпеку і здоров'я суспільства, а також сприяє підвищенню рівня життя, тому що у громадян з'являється більше можливостей для прийняття усвідомлених рішень щодо питань свого повсякденного життя, навколишнього середовища та майбутнього. Високий рівень інформаційної відкритості влади є одним з ефективних гальмів корупції.

Найбільш дієвим інструментом відображення діяльності органів державної влади є їх інтернет-сайти. Уже протягом багатьох років моніторинг сайтів виконавчих органів державної влади проводить Інститут розвитку регіональної преси за сприяння Міністерства зовнішніх справ Чеської Республіки та Національного фонду підтримки демократії (National Endowment for Democracy). Так, у 2016 р. було досліджено 69 веб-сайтів органів центральної державної виконавчої влади (ЦОВВ), а також 50 веб-сайтів органів влади обласного рівня та міста Києва і 45 веб-сайтів судів [9].

Необхідно зазначити, що інформація, розміщена на сайтах державних органів влади, не завжди зрозуміла простому громадянину. Так, наприклад, від американських федеральних органів потрібно, щоб інформація, розміщена на їхніх

сайтах, була доступною та добре структурованою. Це допоможе громадянам особисто або у складі громадських організацій контролювати чиновників і політиків. Характерний заклик до уряду США «зобов'язати федеральні органи <...> використовувати ті самі відкриті системи для доступу до даних на веб-сайтах, як і ті, що вони роблять доступними для відвідувачів» [10, с. 117].

Як пишуть західні дослідники, «державне управління сьогодні – це складна і майже завжди багаторівнева система; діяльність держави розбита на незліченні програми і дії, які практично завжди ще і взаємодіють одна з одною; межі відповідальності часто розмиті, і незрозуміло, кому саме можна приписати певний успіх або провал. Подібна ситуація викликає збентеження та дозволяє найрізноманітнішими способами вводити людей в оману. Навіть якщо необхідна інформація доступна (а завдяки Інтернету дуже велика кількість інформації сьогодні доступна), її інтерпретація викликає складності [10, с. 115–116].

Одним із найважливіших питань інформаційної відкритості українських органів державної влади є недостатня залученість чиновників у процес її розвитку. Т. Каррізалес, досліджуючи роль інформаційно-комунікаційних технологій у системі залучення громадян до прийняття суспільно важливих рішень, з'ясував, що найважливішим фактором є особисте ставлення та зацікавленість чиновника. Роль наявності спеціальної інформаційної структури, фінансових можливостей і демографічних показників менш важлива, вважає згаданий дослідник [11, с. 6].

Дійсно, можна говорити про наявність серйозної розбіжності стосовно інформаційної відкритості влади «між ідеологами, натхненниками змін і тими, хто відповідальний за їх втілення, чиновниками, які працюють із громадянами. Якщо перші мислять у категоріях зростання соціального капіталу, рівня довіри, розростання горизонтальних зв'язків та ін., то другі працюють у рамках бюрократичної системи показників, стислих термінів, обмежених бюджетів і необмеженої відповідальності» [12, с. 40].

Чому деякі чиновники не бажають впровадження технологічних інновацій? Інформаційна відкритість «загрожує чиновникам втратою монополії на володіння інформацією та статусної ренти – можливості отримання прибутку зі своєї приналежності до розподільно-дозвільної системи» [13, с. 179]. Причинами опору чиновників впровадженню інформаційної відкритості є: розбіжність їхніх інтересів з інтересами суспільства; відсутність мотивації через нерозуміння цілей модернізації державної влади; втрата влади і впливу, що зберігаються завдяки наявній монополії на інформацію; зниження службового статусу; недостатній рівень технічної компетентності та ін.

Таким чином, потрібно погодитися з тим, що необхідна кардинальна реформа державного управління, яка можлива тільки за наявності сильної політичної волі. Тому важливе значення матиме дискусія суспільства і держави, у результаті якої ця політична воля повинна з'явитися. Безумовно, що чиновники будуть усіма можливими методами захищати свої привілеї і прерогативи та перешкоджати швидкому впровадженню нової системи. Однак для громадськості такі зміни будуть позитивними.

Здається, що в Україні зацікавленість чиновника має важливе значення. Але таке саме важливе значення в Україні мають фінанси та наявність компетентних ІТ-фахівців.

Так, український дослідник О. Ємельяненко звертає увагу на те, що «традиційні бюрократичні ієрархії, із притаманними їм автономністю відомств, суперництвом між ними та вузьковідомчими інтересами, чинять опір адміністративним реформам, оскільки збільшення ефективності управління загрожує їм зменшенням бюджету, скороченням апарату та втратою ресурсів». Досліджуючи проблеми впровадження системи електронного уряду в Україні, О. Ємельяненко однією із причин уповільнення темпів розвитку електронного уряду називає те, що впровадження е-технологій зачіпає систему владних відносин. Таким чином, питання про можливість кардинальних змін системи відносин між державним апаратом і громадянами залишається актуальним [14].

Відповідно до Конвенції Ради Європи про доступ до офіційних документів органам державної влади необхідно інформувати населення про його право на доступ до офіційних документів і про порядок реалізації цього права. Вони зобов'язані:

- забезпечити підготовку службовців державних органів влади для виконання ними своїх посадових обов'язків, пов'язаних зі здійсненням зазначених прав;
- оприлюднювати інформацію щодо своєї діяльності або щодо питань, за які вони відповідають;
- ефективно зберігати й обробляти свої документи, щоб їх можна було легко знайти;
- застосовувати чіткі і затверджені правила зберігання та знищення своїх документів (ст. 9) [14].

Україна поки що не ратифікувала конвенцію Ради Європи про доступ до офіційних документів. Однією із причин є недосконалість законодавчої бази для гарантування права на доступ до інформації.

Як показує практика, інститут доступу до публічної інформації затребуваний у суспільствах із високим рівнем загальної освіти і досить широким середнім класом, який і є головним інтересантом, носієм соціального запиту на транспарентність органів влади та на доступ до інформації, що знаходиться в їхньому розпорядженні [15, с. 115].

Окрім того, велике значення має ставлення громадян до запроваджуваних інформаційних технологій. Не є секретом низька комп'ютерна грамотність населення. Брак знань і навичок у галузі інформаційних технологій є причиною неефективного використання інформаційних технологій в органах державної влади. Також потрібно враховувати, що населення часто виявляє не тільки невміння, а й небажання застосовувати нові інформаційно-комунікаційні технології. Адже це вимагає від них додаткових зусиль для отримання нових знань і освоєння нових технологій.

Доступ до державної інформації повинен бути не тільки законодавчо встановлений, а й неухильно виконуваний на практиці. Тільки в цьому разі його можна вважати інституційною гарантією основних принципів демократичної держави: народовладдя, гласності та публічної підзвітності правління.

Реформа державної влади в напрямі інформаційної відкритості можлива лише за наявності сильної політичної волі, яка може з'явитися в результаті дискусії суспільства та держави, врахування думки громадян у прийнятті політичних рішень і програм.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Wilson E. The information Revolution and Developing Countries / E. Wilson. – Cambridge, MA : The MIT Press, 2004. – 426 p.
2. Проникновение Интернета в Украине впервые превысило 60% [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://biz.liga.net/ekonomika/it/novosti/3300467-proniknovenie-interneta-v-ukraine-vpervye-prevysilo-60.htm>.
3. Болокова М. Информационные потоки в системе массовой культуры : автореф. дис. ... канд. фил. наук : спец. 24.00.01 «Теория и история культуры» / М. Болокова. – Ростов-на-Дону, 2006. – 23 с.
4. Пронин Е. Сны разума, или P.S. великой литературы / Е. Пронин, Е. Пронина // Общественные науки и современность. – 2011. – № 3. – С. 162–176.
5. Ямельницький О. Політична мобілізація як чинник активізації політичної участі в Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О. Ямельницький. – Л., 2016. – 24 с.
6. Динаміка рівня довіри соціальним інститутам та органам влади наприкінці 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://docviewer.yandex.ua/?url=http%3A%2F%2Fwww.uisr.org.ua%2Fimg%2Fupload%2Ffiles%2F2016%252001%252014%2520PR%25201.pdf&name=2016%2001%2014%20PR%201.pdf&lang=uk&c=58b6d73e1b88&page=1>.
7. Туронок С. Государственная гражданская служба в условиях реформ / С. Туронок // Общественные науки и современность. – 2006. – № 4. – С. 32–38.
8. Корнієвський О. Громадський контроль як дієвий інструмент впливу на владу / О. Корнієвський, Г. Палій // Віче. – 2015. – № 9. – С. 38–41.
9. Про проект «Моніторинг відкритості сайтів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://irrp.org.ua/proekt-vidkrytosti-saytiv/>.
10. Пиччи Л. Система управления, основанная на репутации, и «читаемость» государства для граждан / Л. Пиччи // Полис. – 2011. – № 3. – С. 115–121.
11. Carrizales T. Critical Factors in an Electronic Democracy: a Study of Municipal Managers / T. Carrizales // Electronic Journal of e-Government. – 2008. – № 6 (1). – P. 12–30.
12. Пономарев С. Государство в сети : новые институты коммуникации / С. Пономарев // Власть. – 2012. – № 11. – С. 38–41.
13. Емельяненко Е. Электронное правительство: инновационные подходы к политике и управлению в информационном обществе : дисс. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.02. «Политические институты и процессы» / Е. Емельяненко. – О., 2008. – 194 с.
14. Конвенция Совета Европы о доступе к официальным документам (CETS № 205) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=205&CM=1&CL=RUS>.
15. Афанасьев М. Императив постиндустриальной демократии – информационная открытость власти / М. Афанасьев // Общественные науки и современность. – 2010. – № 3. – С. 111–118.

Кушнар'єв І.В.

Політична корупція в Італії: особливості, методи запобігання та їх результативність

УДК 327(495)

Кушнар'єв І.В.,
кандидат юридичних наук,
докторант відділу правових
проблем політології
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького
Національної академії наук України

У статті досліджено політичну корупцію в Італії, розглянуто її еволюцію, привернено увагу до аналізу зазначеного протиправного явища. Наголошено на основних причинах, які породжують політичну корупцію у згаданій країні, а також є перепонами для викорінювання зазначеного явища з політичного процесу.

Ключові слова: корупція, політична корупція, Італія, С. Берлусконі, Б. Грілло, «Рух п'яти зірок» («M5S»).

В статье изучена политическая коррупция в Италии, рассмотрена ее эволюция, привлечено внимание к анализу указанного противоправного явления. Акцентировано внимание на основных причинах, порождающих политическую коррупцию в упомяну-

той стране, а также являются препятствиями для искоренения обозначенного явления из политического процесса.

Ключевые слова: коррупция, политическая коррупция, Италия, С. Берлусконі, Б. Грілло, «Движение пяти звезд» («M5S»).

The article examines political corruption in Italy. The author considers its evolution and draws attention to the analysis of this illegal phenomenon. The study emphasizes the main reasons that give rise to political corruption in this country and that are barriers for elimination of this phenomenon from the political process.

Key words: corruption, political corruption, Italy, S. Berlusconi, G. Grillo, "Movement of Five Stars" (M5S).

З огляду на те, що корупція як широкий комплекс протиправних дій різного характеру є відмінною характеристикою сучасної України, питанням її вивчення закономірно приділяється чимало уваги. У сучасних дослідженнях найперше з'ясовуються причини поширення цього асоціального явища, мотивація суб'єктів, способи запобігання тощо. Серед видів корупції, вивчення яких актуалізувалося останніми роками, є політична корупція. Для розуміння сутності політичної корупції важливим є дослідження її проявів за рубежом, аналіз тих методів, які запропоновані для протидії їй.

Однією із країн, у якій політична корупція мала значні масштаби, особливо у другій половині ХХ ст., і характерна для сьогодення, є Італійська Республіка. У вітчизняній політичній науці досліджень національних (італійських) особливостей політичної корупції недостатньо. Наявні наукові розвідки або пов'язані з вивченням не стільки політичної корупції в Італії, скільки з аналізом загальної кризи політичної системи, метаморфоз у партійній системі, зумовленими корупцією партійних еліт, електоральними правопорушеннями корупційного характеру тощо, або ж ситуація з політичною корупцією в Італії фігурує лише як елемент порівняльних досліджень у різних країнах світу. З огляду на багаторічний досвід Італії у боротьбі з політичною корупцією, певні успіхи та невдачі цього процесу, він є цінним матеріалом для вивчення у контексті широкої антикорупційної кампанії, яка проводиться сьогодні в Україні.

Опорою нашого дослідження стала низка розвідок італійських дослідників (А. Давіго, Д. Дела Порта, А. Ванучі, Д. Каначе, Ф. Каццола, В. Парето, Дж. Чіфальді та ін.). Особливо цінною є праця «Брудні оборудки: учасники, ресурси та механізми політичної корупції» Д. Дела Порта та А. Ванучі [3], котрі на прикладі Італії доводять, що політична

корупція може поширюватися і процвітати в демократичних режимах, руйнуючи демократичні цінності.

У межах дисертаційного дослідження Г. Кохан і подальшого монографічного викладу авторки [6; 7] Італія представлена серед інших країн, на основі вивчення політичної корупції в яких розроблено методологічну схему систематизації та порівняння причин, форм і наслідків політичної корупції. Використано наукові розроблення вітчизняних політологів (М. Светлакова, Н. Хома), де в контексті патологічного аналізу охоплена проблематика електоральної та партійної корупції в Італії. Нами опрацьовано дослідження В. Беглиці, Т. Качкіної, А. Папуніної (аналіз формування Італією національної антикорупційної стратегії), О. Золотих (дослідження корупційного впливу політичної влади Італії на медіа), С. Старцева (вивчення проведених в Італії антикорупційних операцій) та ін.

Проблема політичної корупції займає одне із центральних місць у дослідженнях сучасних італійських авторів. Так, на думку Ф. Каццоли, для пояснення феномена корупції потрібно керуватися трьома основними критеріями: законністю, колективним благом та громадською думкою; власне корупція постає як порушення етичних норм, які захищаються законом [19]. Не можна оминати теоретико-методологічних підходів, запропонованих В. Парето, який у ракурсі соціологічного підходу також звертається до феномена корупції. Дослідник пише про «демагогічну плутократію», новий спосіб здійснення влади, який використовує гроші та декорум (тобто зовнішню показну пристойність, лицемірство) як головні інструменти. З позицій В. Парето, відмінності між країнами знаходять реальне відображення в настроях і ставленні людей: де люди більш-менш чесні, маємо більш чи менш чесний уряд; за однакових інституцій-

них умов рівень політичної корупції буде різним, залежно від загального морального ставлення громадян та державних управлінців.

Для розуміння природи, причин політичної корупції у сучасній Італії звернемося до витоків цього асоціального явища. Італію можна вважати прародичкою політичної корупції, позаяк ще у Стародавньому Римі (які Греції) вже були прояви протиправних дій, які можна кваліфікувати як корупційні, а також робилися спроби теоретико-методологічного осмислення сутності політичної корупції, її причин, методів запобігання тощо. Саме з латини походить базовий термін *“corruptio”*, що означає «спричиняти збитки», «загнивати»; цей термін зустрічається у давньоримських Дигестах імператора Юстиніана (V ст. н. е.). У них зауважується, що «фундаментальне поняття корупції впливає із грецького законодавства» [17, с. 40]. Корупція державного службовця каралася за римським правом смертною карою, штрафом чи пониженням статусу особи («громадянська деградація») – санкція залежала від складності злочину. На пізньому етапі римської історії було введено поняття *“crimen recusariarum reputandarum”* – зловживання владою, здійснене державними службовцями для збагачення; у часи Цицерона навіть існував постійний суд для розгляду таких справ.

Рівень політичної корупції в Італії та її успіхи у викориненні нього асоціального позаправового явища оцінюються у наукових розвідках доволі неоднозначно. Так, Д. Папуніна відносить Італію до держав, які успішно застосували антикорупційні заходи [8, с. 133]; в одну шеренгу з Італією авторка ставить Грузію та Сингапур. В. Беглиця також вважає італійську систему суспільно-політичних та юридичних елементів протидії корупції однією з найбільш дієвих, позаяк у виконанні цього завдання взаємодіють громадські та державні організації [1, с. 17]. Однак, на нашу думку, дещо перебільшенням є те, що втілені антикорупційні механізми «забезпечили в Італії плідну боротьбу з корупцією, її подолання та усунення участі політиків у корупційних схемах» [1, с. 17]. Про це, на нашу думку, свідчать: 1) різноманітні антикорупційні рейтинги, у яких позиції Італії є низькими (ця країна є серед корупційних «лідерів» країн-учасниць ЄС); 2) опитування громадської думки, які відображають рівень довіри громадян владі та оцінку наявності політичної корупції у державі. Власне, італійські дослідники теж доволі стримані у схвальних оцінках досягнень антикорупційної політики. Наприклад, Д. Дела Порто та А. Ванучі зауважують, що Італія (як і Греція, Іспанія та деякі інші держави) належать до висококорумпованих країн світу [3, с. 16]. Цю думку підтримує й Г. Кохан: «Італія як парламентська республіка, що вважається державою «старої демократії», є найбільш корумпованою країною Західної Європи» [7, с. 165].

У своєму аналізі політичної корупції в Італії ми охопимо лише етап починаючи від завершення Другої світової війни. У післявоєнній Італії норми корупції «були сильніші за закони держави; останні можна було безкарно порушувати, тоді як усякий, хто кидав виклик умовностям нелегального ринку, піддавався тим чи іншим покаранням [14, с. 190–191]. Оскільки в Італії партії були наділені реальною владою, то підприємці «купували» собі захист, спонсоруючи політиків. Міцні корупційні зв'язки між бізнесом стали звичними, й у міру посилення цих зв'язків підприємці отримували додаткові преференції, які не узгоджувалися з вимогами доброчесної бізнес-конкуренції: «державні замовлення, важливі контракти, внутрішня секретна інформація» [8, с. 133].

У часи Першої Республіки (1947–1993 рр.) у країні лідирували три партії, які увесь повоєнний період визначали курс країни (Християнсько-демократична партія, Італійська соціалістична та Італійська комуністична партії) і до початку 1990-х рр. не підпускали інші дрібні італійські партії до парламенту; це дало змогу визначити структуру партійної системи Італії як двоблокову. Як образно зауважує О. Пахльовська, «у повоєнний час Італія була розірвана між впливом Кремля та Вашингтона. Намагаючись обмежити сильні в Італії позиції Комуністичної партії (т. зв. «фактор Ка», *fattore Capra*), Америка десятиліттями допомагала утримуватись при владі Християнсько-демократичній партії (*Democrazia Cristiana*, 1942–1994 рр., з більшістю в парламенті від 1948 до 1992 р.), що призвело до так званої «заблокованої демократії» через відсутність зміни політичних еліт. Фактична монопартійність породила незвично високий для демократичної країни рівень корупції, яка розв'язала руки мафії, що пронизала собою органи державної влади» [9, с. 4].

Розпад такої двоблокової системи «стався через черговий політичний переворот у країні, здебільшого пов'язаний зі значним корупційним скандалом» [10, с. 57]. Християнсько-демократична партія швидко втратила свої багаторічні міцні позиції в партійно-політичній системі країни, що пов'язано зі звинуваченням лідерів партій у корупції; італійські комуністи були вимушені переглянути свій політичний курс. «Партії-гіганти періоду Першої Республіки майже зникли з політичного поприща Італії, а надалі всі партії, які будували партійний фундамент Другої Республіки, були значно новішого формату» [10, с. 57]. Політичний ландшафт змінився, сформувалася багатопартійна система із двома провідними блоками (ліво- та правоцентристським).

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. політична корупція охопила усю державну систему, спровокувавши політичну кризу. Численні випадки корупції спостерігалися у найвищих полі-

тичних колах Італії. Після корупційного скандалу в Італії, який отримав назву «Тангентополі» (італ. *Tangentopoli*; назва утворена від слів *tangente* – «відкат», *poli* – місто; в українських джерелах використовують переклад «Хабарополь» [9]), на політичну авансцену вийшли якісно нові партії, які повністю знищили попередні потужні партії. Політична корупція була представлена у формах політичної протекції організованої злочинності, клієнтелістських мереж (клієнтелізму), хабарництва, нестерпної повільності, невинуватості затримки, складності й заплутаності нормативних регулювань і процедурної тяганини бюрократів, на яких впливали політики [3, с. 288].

Однією з найбільших операцій щодо італійських політиків-корупціонерів стала операція «Чисті руки», розпочата у 1992 р.; вона як кампанія проти корупції у вищих ешелонах влади загалом проводилася майже 5 років, стартувавши зі сміливих ініціатив міланської прокуратури. Під час операції було арештовано близько 2600 осіб, зокрема два колишні прем'єри – соціаліст Б. Краксі та християнський демократ Дж. Андреоті, чимало депутатів парламенту. Під час слідства з'ясувалися зв'язки з мафією практично усіх партій, які майже 50 років входили до коаліції; у результаті практично усі ці партії розпалися [5, с. 34]. Під слідством опинилось близько 20 тис. осіб. Щоб уникнути обвинувачень у політичній та інших формах корупції, звільнилось понад 80% чиновників. «Посилення судового апарату в результаті кампанії «Чисті руки» призвело до ослаблення корупційних мереж в Італії» [14, с. 205].

Чинниками, які призвели до деякого ослаблення політичної корупції в Італії у 1990-х рр., були: «політична опозиція, преса, система правосуддя» [8, с. 171]. Італійські судді завдяки високому рівню незалежності від партій відіграли вагомую роль у знищенні корупційного режиму [3, с. 288]. В Італії здатність демократії протистояти корупції знайшла своє вираження через опір сильної судової системи, громадську підтримку антикорупційних розслідувань та засобів масової інформації (далі – ЗМІ) в середині 1990-х рр. [3, с. 172]. Саме підтримка громадською думкою завадила італійському істеблішменту втрутитися під час антикорупційних розслідувань.

Загалом операція «Чисті руки» стала хрестоматійною у боротьбі з корупцією. Координатор операції Дж. де Амброзіо вважав, що вона не була марною хоча б тому, що «сьогодні італійці стали ставитися до корупції, як до злочину, а раніше ставилися до неї, як до норми життя» [5, с. 62–63]. Тобто із проведенням майже п'ятирічної антикорупційної кампанії політична та інші види корупції аж ніяк не були викорінені, але змінилася громадська думка щодо таких протиправних дій. На думку дослідників Д. Каначе та М. Алісона, італійський

політичний скандал, супроводжуваний розслідуванням «Чисті руки», підірвав довіру громадян і впевненість у діях уряду, проте не зруйнував демократичну систему цих країн [18, с. 96].

В Італії відбулося неформальне «зрощення» політичної, економічної та медійної влади. Цей крайнегативний процес, який насамперед відбувся зусиллями экс-прем'єра, медіамагната С. Берлусконі, унеможливив роль ЗМІ як критика влади, став перешкодою для свободи слова та незалежності журналістів. Політично ангажовані медіа перестають виконувати свої функції. Саме С. Берлусконі належало близько 90% національного телебачення, низка друкованих медіа. Державне теле- та радіомовлення RAI (створене у 1954 р.) було поставлене під жорсткий контроль владних партій та окремих бізнес-структур і фактично перетворилося в інструмент політичної влади. З 1975 р. починається ера комерційних медіа, приватним особам законодавчо надане право володіти ефірними теле- та радіостанціями локального масштабу; це заклало основу медіаімперії С. Берлусконі. Увесь зміст дій С. Берлусконі на посаді прем'єр-міністра (Голови Ради міністрів) Італії (1994–1995, 2001–2006, 2008–2011 рр.) «полягали найперше у тому, щоб забезпечити себе від судових переслідувань, пов'язаних із корупційними справами» [4, с. 217]. Прем'єр здійснював тиск на керівників державних телеканалів (зокрема RAI), щоб не допустити появи представників опозиції в ефірі державного мовлення під час виборчих кампаній (так було, зокрема, під час регіональних виборів 2010 р.).

Організація «Transparency International» щороку на основі незалежних опитувань визначає Індекс сприйняття корупції (від оцінки 0 – максимальний рівень корупції, до 100 – відсутність корупції). Як видно з даних за останні п'ять років, індекс Італії повільно, але зростає у позитивному напрямі. Утім за результатами 2016 р. серед індексованих країн світу Італія зайняла лише 60-е місце; гіршими серед країн-учасниць ЄС були лише показники Греції (69-е місце, індекс 44) і Болгарії (75-е місце, індекс 41).

2016	2015	2014	2013	2012
47	44	43	43	42

За результатами опитування, проведеного в межах урядового аналізу ситуації з корупцією, громадяни заявили, що корупцію у політичних партіях оцінюють у 4,4 бала за 5-бальною шкалою, у парламенті – 4 бали, 3,7 – у держадміністраціях; 64 % опитаних вважають, що «урядові методи боротьби з корупцією є неефективними» [12].

У 2012 р. з ініціативи італійського уряду М. Монті було підготовлено 400-сторінковий аналіз впливу корупції на економіку; було підраховано: корупція

«обходиться» країні у 60 млрд євро на рік [12]. За словами М. Монті, «корупційні процеси підривають довіру до ринку, відлякують інвесторів та шкодять конкурентоспроможності» [12]. Наприкінці 2012 р. уряд М. Монті виділив 150 млн євро для формування спеціалізованої інтернет-мережі (оцифрування даних). Було ініційовано ухвалення закону про подальшу протидію корупції у країні, за яким передбачено лімітування заробітних плат політиків та членів регіональних урядів. Урядова ініціатива спрямовувалася на те, щоб у майбутньому італійські політики не змогли отримувати зарплати та відшкодування за поєднання кількох посад одночасно. Вона є наслідком корупційного скандалу в області Лаціо, де члени регіональної ради від партії С. Берлусконі незаконно розтратили майже 6 млн євро: було необґрунтовано підвищення зарплатні та витрат на фракційну діяльність [13].

Зауважимо, що широко розповсюджена політична корупція якнайкраще сприяє росту італійських правопопулістських рухів, які активно посилюють протестні настрої італійців щодо уряду за допомогою антивладної риторики. Прикладом слугує партія Б. Ґрілло «Рух п'яти зірок» (італ. Movimento 5 Stelle, M5S), яка набрала велику кількість голосів на виборах й увійшла у владу як рух проти політичного істеблішменту. В основі політичної платформи були саме заклики до електорату перестати толерувати переплетіння корупції, криміналу й істеблішменту в італійській політиці. «Вимога стосовно більшої прозорості політики в Італії залишається основною причиною, чому "M5S" отримала стільки голосів. Партія виразила очікування багатьох людей, розчарованих політичною системою <...>» [15, с. 85].

Загалом у другій половині ХХ ст. сформувалися місця зв'язки між політикою та бізнесом, на підґрунті яких і розвивалася організована злочинність. «Глибока вкоріненість корупції в політичних, суспільних та економічних структурах Італії ще більше ускладнює виконання країною своїх зобов'язань перед Європейським Союзом» [2]. Переплетіння бізнесу та політики перетворило Італію у країну з одним із найбільших зовнішніх боргів у Європі.

Антикорупційна стратегія в Італії передбачає «посилений соціальний контроль за діяльністю органів державної влади», «розгалужену систему органів боротьби з корупцією та чіткий розподіл функцій між ними», «велику автономність судів та прокуратур» [1, с. 19]. Але поки що ця система не забезпечила загальносоціального результату. У 2017 р. виповнилося 25 років від початку проведення антикорупційної кампанії «Чисті руки», але, за словами слідчого прокуратури Мілана А. Давіго, «рівень корупції в Італії практично не змінився, незважаючи на проведення у 1990-х рр. безпрецедентної антикорупційної операції <...>» [11].

Цьому чвертьстолітньому ювілею приурочена книга А. Давіго «Система корупції» [20]. Правозахисник звертає увагу, що сучасна Італія корумпована «на різних рівнях і в різних формах», «країна гине. Є недовіра, люди відмовляються голосувати, виїждять за кордон», «серед сучасних політиків трапляються достойні люди, але наявні механізми подекуди сприяють кримінальним діянням» [11]. Парадоксальним є те, що слідчі, судді сьогодні, розглядаючи корупційні справи, стоять перед абсурдним вибором: «або дотримуватися закону, відмовившись від справедливості, або ж намагатися домогтися справедливості, порушуючи закон» [11].

Випадок Італії засвідчує, що в політичних системах «старих» демократій демократичні принципи закріпилися досить міцно, щоб усе ж протистояти політичній корупції та боротися з нею. У розвинених демократіях корупція викорінюється самою політичною системою, яка здатна до самооновлення, самореформування та ротації еліт. Але цей процес вимагає високої мотивації громадськості, яка має проявляти неабияку волю у викорінненні політичної корупції, адже на сьогодні вона ще залишається серед найсерйозніших проблем Італії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Беглиця В. Досвід європейських країн щодо формування антикорупційної стратегії / В. Беглиця // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. П. Могили. Серія «Державне управління». – 2015. – Вип. 252. – Т. 263. – С. 17–23.
2. Гоуден Д. Як уряд Італії сприяє існуванню мафії / Д. Гоуден, Е. Пароді [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mises.org.ua/articles/98-david-howden/334-how-italys-government-enables-mafia.html>.
3. Дела Порта Д. Брудні оборудки: учасники, ресурси та механізми політичної корупції / Д. Дела Порта, А. Ванучі ; пер. з англ. С. Кокісюк. – К. : Вид-во «К. І. С.», 2006. – 302 с.
4. Золотых А. Политическая власть в Италии и СМИ: специфика взаимоотношений / А. Золотых // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия «Гуманитарные науки». – 2011. – № 12 (107). – Т. 10. – С. 213–220.
5. Качкина Т. Коррупция и основные элементы стратегии противодействия ей : [учебное пособие] / Т. Качкина, А. Качкин. – Ульяновск : ОАО «Областная типография «Печатный двор», 2010. – 80 с.
6. Кохан Г. Політична корупція: оцінювання причин, форм, наслідків : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / Г. Кохан ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса. – К., 2010. – 16 с.
7. Кохан Г. Явище політичної корупції: теоретико-методологічний аналіз : [монографія] / Г. Кохан ; Нац. ін-т стратег. дослідж. – К. : НІСД, 2013. – 230 с.
8. Папунина Д. Антикоррупционные меры: зарубежный опыт / Д. Папунина // Вестник Челябинского государственного университета. Серия «Управление». – 2012. – № 3 (257). – Вып. 7. – С. 133–136.

9. Пахльовська О. В Італії практично немає лідерів громадської думки, які б адекватно розповідали українську story : [інтерв'ю] / О. Пахльовська // Теле-, радіо-, інтернет-новини. – 2016. – № 49 (560). – 8–15 груд. – С. 4.

10. Светлакова М. Сучасна партійна система Італії: політологічний аналіз : дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / М. Светлакова ; Маріупольський держ. ун-т. – Маріуполь, 2016. – 193 с.

11. Смілов Д. Структурна корупція моделей фінансування партій: урядовий фаворитизм у Болгарії та Росії / Д. Смілов // Політична корупція перехідної доби. – пер. з англ. – К. : Вид-во «К. І. С.», 2004. – С. 287–308.

12. Старцев С. Италия «погибает» от коррупции, заявил участник антикоррупционной операции [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ria.ru/world/20170213/1487870519.html>.

13. У скільки обходиться Італії власна корупція? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dw.com/uk/>.

14. Уряд Італії дигіталізує країну і далі протидіятиме корупції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dw.com/uk/>.

15. Хелмке Г. Неформальные институты и сравнительная политика. Основные направления исследований / Г. Хелмке, С. Левитски // Прогнозис. – 2007. – № 2. – С. 188–211.

16. Хома Н. Феномен партійного інтернет-лідерства (на прикладі лідера італійської партії «M5S» Б. Грілло) / Н. Хома // Вісник Львівського національного університету. Серія «Філософсько-політологічні студії». – 2016. – № 1 (8). – С. 83–88.

17. Чифальди Дж. Коррупция сквозь века: от Римской и Российской империй до наших дней / Дж. Чифальди, Т. Югай // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. – 2015. – № 22 (307). – С. 39–52.

18. Шевченко О. Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія / О. Шевченко. – К. : Вентурі, 1998. – 255 с.

19. Canache D. Perceptions of Political Corruption in Latin American Democracies / D. Canache, M. Allison // Latin American Politics and Society. – 2005. – Vol. 47. – № 3. – P. 91–111.

20. Cazzola F. Della corruzione. Fisiologia e patologia di un sistema politico / F. Cazzola. – Bologna : Societa Editrice Il Mulino, 1988. – 167 p.

21. Davigo P. Il sistema della corruzione Copertina flessibile / P. Davigo. – Bari : Laterza, 2017. – 101 p.

Панчак-Бялоблоцька Н.В.

Теоретико-методологічна дистинкція та концептуалізація типів урядів меншості в парламентських демократіях

Проаналізовано різнобічні особливості теоретико-методологічної дистинкції та концептуалізації типів урядів меншості в парламентських демократіях. Аргументовано, що типології урядів меншості дистинктивно не є вичерпними, оскільки уряди меншості як виконавчі структури залежать від контексту аналізу та аналітичних індикаторів. Обґрунтовано, що типологізації урядів меншості можуть розширюватись і доповнюватись, а тому повинні використовуватись синтетично, системно та уніфіковано.

Ключові слова: уряд, уряд меншості, типи урядів меншості, парламентська демократія.

Проанализированы разносторонние особенности теоретико-методологической дистинкции и концептуализации типов правительств меньшинства в парламентских демократиях. Обосновано, что типологии кабинетов меньшинства дистинктивно не являются полными, поскольку правительства меньшинства как исполнительные структуры зависят от контекста анализа и аналитических ин-

дикаторов. Обосновано, что типологизации правительств меньшинства могут расширяться и дополняться, а поэтому должны использоваться синтетически, системно и унифицировано.

Ключевые слова: правительство, правительства меньшинства, типы правительств меньшинства, парламентская демократия.

The article is dedicated to analyzing the diverse features of theoretical and methodological conceptualization and distinction of the types of minority governments in parliamentary democracies. The author argued that the typologies of minority governments distinctively are not exhaustive, because minority governments as executive structures depend on context analysis and analytical indicators. It was proved that typologies of minority governments can be expanded and supplemented, therefore should be used synthetically, systematically and as unified.

Key words: government, minority government, types of minority governments, parliamentary democracy.

УДК 321.015+321.72+328.122+328.131+328.183+328.187+342.529

Панчак-Бялоблоцька Н.В.,
кандидат політичних наук,
докторант кафедри політології
Львівського національного
університету імені Івана Франка,
викладач
Вищої школи регіональної економіки
в Кутно (Республіка Польща)

Як свідчить світова (насамперед європейська) інституційна практика, уряди/урядові кабінети меншості не є уніфікованими й монолітними структурами. Вони різняться за своєю композицією, розмірністю, ідеологічністю, причинами формування та особливостями відповідальності тощо. Як наслідок, різні типи урядів меншості, насамперед у парламентських демократіях, проводять різні політичні, політико-правові й соціально-економічні наслідки, окреслюються відмінними формотворчими, функціональними та регламентними параметрами, а тому є розбіжно стабільними й ефективними. Відповідно, теоретико-методологічний аналіз дистинкції та концептуалізації типів урядів/урядових кабінетів меншості становить важливу політологічну проблему, яка актуалізована доцільністю пошуку відповідей на різні наукові завдання, а також нерозривно пов'язана з іншими аспектами дослідження урядів меншості.

Ці завдання значною мірою було вирішено в наукових доробках західних учених (наприклад, С. Беннет [3], Х. Даалдер [6], Л. Геллер-Шварц [7], Г. Гріффіз [8], В. Херман і Дж. Поуп [9], К. Стром [12; 13], Дж. Мун [10], А. Вард [14]) і лише незначною мірою – вітчизняних авторів (зокрема, А. Романюк та В. Литвин [1; 2]). Така причина концентрації досліджень насамперед за авторством зарубіжних фахівців зумовлена тим, що саме в західних країнах уряди меншості та їх різновиди трапляються частіше порівняно з країнами пострадянського простору, де феномен урядів меншості концепту-

алізований украй слабо або взагалі не концептуалізований. Однак запропонована наукова література, присвячена типам урядів меншості, зокрема й теоретико-методологічній дистинкції та концептуалізації типів урядів меншості в парламентських демократіях, не є системно консолідованою, а отже, потребує теоретико-методологічного синтезу й уніфікації, частково здійснених у нашій розвідці.

Із наукових праць згаданих учених цілком зрозуміло, що найперша очевидна типологізація урядових кабінетів меншості ґрунтується на з'ясуванні їх партійного складу/композиції, а саме в аспекті партійного складу парламенту чи палати парламенту, перед якою формально відповідальні урядові кабінети в тій чи іншій країні. З огляду на партійний склад/композицію урядові кабінети меншості розподіляються на однопартійні та коаліційні (багато-партійні).

Однопартійний урядовий кабінет меншості – урядовий кабінет, партія якого (що входить до складу уряду, а тому отримує міністерські портфелі) не становить абсолютної більшості мандатів у парламенті/провідній палаті парламенту (перед якою відповідальний уряд), тобто самостійно має підтримку та представництво, що становить 50% або менше депутатів повного (номінального) складу парламенту/провідної палати парламенту.

Коаліційний урядовий кабінет меншості – урядовий кабінет, партії якого (що входять до складу уряду та отримують міністерські

портфелі) не становлять абсолютної більшості мандатів у парламенті або провідній палаті парламенту (перед якою відповідальний уряд), тобто самостійно мають підтримку й представництво, що становить 50% або менше депутатів повного (номінального) складу парламенту/провідної палати парламенту. Формальну чи неформальну (мовчазну) довіру/інвеституру для однопартійного та коаліційного урядового кабінету меншості додатково гарантують інша чи інші партії парламенту або взагалі непартійні депутати парламенту. Це змушує К. Строма [13], хоча часто помилково, аргументувати, що в парламентських демократіях урядові кабінети меншості типово не є коаліціями, оскільки функціонально нагадують однопартійні уряди більшості. Натомість поширеність коаліційних урядів меншості пояснюється тим, що саме коаліційні схеми урядово-формотворчого процесу сьогодні є типово властивими парламентським демократіям, а тому від них досить складно відмовитись навіть у разі урядів меншості. Більше того, значно змінилось політичне й політологічне розуміння суті, призначення, функціонального наповнення та наслідків різних типів урядів меншості, а також загалом політичного процесу, окресленого функціонуванням урядів меншості.

Із цього приводу заслуговує на увагу позиція Х. Даадлера [6] щодо того, що статус однопартійних урядів більшості, до яких раніше часто та здебільшого помилково функціонально прирівнювали однопартійні уряди меншості, є спірним. Ідеться про емпіричні ситуації, у яких номінально уніфіковані урядові партії, що мають абсолютну парламентську (парламентсько-урядову) більшість і візуально формують та становлять однопартійні уряди більшості, значною мірою є внутрішньофракціоналізованими. Відповідно, необхідно виходити з наукової позиції, що кожний урядовий кабінет незалежно від того, чи це кабінет більшості або меншості, має регулярно (хоча можливо й ситуативно) опиратись і проводити парламентську (парламентську або парламентсько-урядову) більшість. А в плані урядів меншості це природно регламентує, що обов'язкова «зовнішня» (не з боку урядових партій) парламентська/законодавча підтримка значно частіше, якщо не завжди, постійно/ситуативно реалізується представниками парламентської опозиції. Деяка дистинкція проявляється в разі, коли зобов'язання «сил» зовнішньої/опозиційної підтримки урядових кабінетів меншості є сильними та впливовими, як і зобов'язання «сил» внутрішньої/урядової підтримки урядів меншості. У такому разі вважають, що немає підстав функціонально відрізнити уряди меншості від коаліційних урядів більшості. Натомість є підстави відрізнити однопартійні уряди меншості від однопартійних урядів більшості. І лише тому позиція К. Строма,

на нашу думку, є частково достовірною й справедливою, зокрема, з приводу аргументування того, що будь-який урядовий кабінет меншості, який користується парламентською підтримкою будь-якої не представленій в урядовому кабінеті партії (партій), має класифікуватись як «зовнішньо підтриманий». Більше того, за таких умов: а) така «зовнішня» підтримка урядового кабінету меншості обговорюється до моменту його формування; б) така «зовнішня» підтримка має характер виразного, комплексного/всеосяжного та середньо- чи довгострокового варіанту прихильності неурядової партії (чи партій) до програми, діяльності, а також «виживання»/стабільності урядового кабінету меншості [13].

У цьому ж контексті та на цій же підставі запропоновано типологізацію урядових кабінетів меншості Дж. Поупа й В. Хермана [9, с. 193]. Науковці за характером парламентської підтримки (чи непідтримки) урядових кабінетів меншості виділили такі 4 типи останніх: непідтримані однопартійні уряди меншості, підтримані однопартійні уряди меншості, непідтримані коаліційні (багатопартійні) уряди меншості, підтримані коаліційні (багатопартійні) уряди меншості. Ці урядові кабінети меншості є конструкціями ситуацій парламентської меншості, проте значною мірою між собою відрізняються. Серед них однопартійні та коаліційні підтримані уряди меншості є аналогією до вищезгаданих «зовнішньо підтриманих» урядів меншості. Натомість їх контраверсією є однопартійні та коаліційні непідтримані уряди меншості.

Прагнучи їх дефініювати, аргументуємо, що *непідтриманий однопартійний урядовий кабінет меншості* – це однопартійний уряд меншості, який не контролює законодавчу чи парламентську більшість та не отримує стабільну законодавчу або парламентську підтримку силами урядової й неурядових партій (контраверсійно отримує ситуативну парламентську/законодавчу підтримку силами однакової урядової та змінюваних опозиційних партій парламенту).

Натомість *підтриманий однопартійний урядовий кабінет меншості* – це однопартійний уряд меншості, який не контролює законодавчу чи парламентську більшість, проте отримує стабільну парламентську або законодавчу підтримку від двох і більше сил, одна з яких урядова, а також від іншої чи інших сил, які не є урядовими (не є членами урядового кабінету).

Непідтриманий коаліційний (багатопартійний) урядовий кабінет меншості – коаліційний (дво- та більшепартійний) уряд, партії якого між собою не контролюють законодавчу чи парламентську більшість і не отримують стабільну законодавчу чи парламентську підтримку силами урядових та неурядових партій (контраверсійно отримує ситуативну підтримку силами однакових урядових

і змінюваних опозиційних партій парламенту).

Підтриманий коаліційний (багатопартійний) урядовий кабінет меншості – це коаліційний (двотабільшепартійний) уряд, партії якого між собою не контролюють законодавчу/парламентську більшість, однак отримують стабільну парламентську або законодавчу підтримку від трьох і більше сил, хоча б дві з яких є урядовими, а також від іншої чи інших сил, які не є членами урядового кабінету.

Цікаво, що більшість підтриманих (за словами К. Строма – «зовнішньо підтриманих») урядових кабінетів меншості (які, як уже зазначено, варто розглядати як окремих аналітичний різновид і однопартійних, і коаліційних урядів меншості) сумарно й ініціально (у ході формування) мають підтримку парламентської (у формі законодавчої або парламентсько-урядової) більшості. Вони часто «починаються» як коаліційні урядові кабінети більшості, з яких із різних причин згодом виходять парламентські партії або депутати «зовнішньої підтримки». Натомість інші «зовнішньо підтримані» урядові кабінети меншості сумарно й ініціально (у процесі їх формування) не мають підтримки парламентської/законодавчої більшості. Перший різновид урядових кабінетів меншості К. Стром іменує *істотними*, чи *субстантивними* (з англ. substantive), а другий – *формальними* (з англ. formal). Специфікою формальних урядів меншості є те, що вони мають таку парламентську підтримку, яка формується безпосередньо перед формуванням урядів; очевидна, всеосяжна та короткотермінова; робить різницю з-поміж сценаріями парламентської більшості й меншості [12, с. 62]. Натомість специфікою субстантивних урядів меншості є те, що підтримку парламентів чи провідних палат парламентів вони отримують «від питання до питання».

Субстантивні уряди меншості традиційно більш розмірні, ніж формальні, і становлять більший науковий інтерес. Це особливо правильно в плані істотно-субстантивних коаліційних урядових кабінетів меншості, які також доцільно типологізувати на основі кількості урядових партій, що є коаліційними партнерами в межах кабінетів. Зокрема, можуть нарізно формуватись і функціонувати дво-, три-, чотири- та більшепартійні істотні/субстантивні й формальні коаліційні урядові кабінети меншості. Їх дистинкція важлива, оскільки на підставі різної кількості урядових партій можна говорити не лише про різну природу коаліційних урядових кабінетів меншості, а й про їх відмінну зумовленість, «логіку» формування та функціонування, параметри «виживання» й стабільності, ефективності та очікувані наслідки тощо. Крім того, це дає змогу комплексно побачити статистично-кількісну відмінність коаліційних урядів меншості від однопартійних урядів меншості.

Однак це мало що говорить про кількісні параметри партійного складу урядових кабінетів мен-

шості, зокрема однопартійних і коаліційних (як менш і більш композиційно складних відповідно), у парламентах/провідних палатах парламентів. Це детермінує, що різні типи урядів меншості, зокрема однопартійні й коаліційні, підтримані та непідтримані, варто оцінювати крізь призму *особливостей і відсотка партійного представництва їхніх урядових партій у парламентах*. Для цього ми апелюємо до позиції К. Строма [13] щодо того, що всі урядові кабінети меншості у відсотковій кореляції депутатських мандатів урядових партій необхідно поділяти на 3 типи: 1) ті урядові кабінети меншості, партії яких мають підтримку та представництво в парламентах/провідних палатах парламентів на рівні 45% і більше (однак не більше 50% + 1 мандат) номінального складу парламенту/провідної палати парламенту; 2) ті урядові кабінети меншості, партії яких мають підтримку й представництво в парламентах/провідних палатах парламентів на рівні 35–45% номінального складу парламенту або провідної палати парламенту; 3) ті урядові кабінети меншості, партії яких мають підтримку й представництво в парламентах чи провідних палатах парламентів на рівні 35% і менше номінального складу парламенту.

Однак навіть попри це очевидно, що виділення та окреслення типів урядів меншості на підставі кількості партій у них (зокрема, у форматі однопартійних і коаліційних урядових кабінетів меншості) та на підставі врахування сутності, характеру й відсотка парламентського представництва та парламентської/законодавчої підтримки (зокрема, у форматі непідтриманих або підтриманих, субстантивних чи формальних урядів меншості) не повною мірою вирішує питання їх детальної типологізації. Як наслідок, необхідно апелювати також до інших суміжно-порівняльних індикаторів, на підставі яких можна говорити про різні типи урядів меншості.

Так, у зрізі кореляції урядів меншості та їх парламентської відповідальності (чутливості) і поведінки політичних партій (урядових та опозиційних) у парламентах Л. Геллер-Шворц довела, що законодавча ефективність і парламентська відповідальність урядів меншості значно залежать від використання партіями парламенту того чи іншого типу парламентської стратегії й тактики. Інакше кажучи, парламентська відповідальність урядів меншості залежить від того, якими в сенсі парламентської підтримки та стратегії взаємодії парламентських партій є уряди меншості. З огляду на це Л. Геллер-Шворц виділила 5 варіантів, або сценаріїв (моделей), співпраці між політичними партіями в умовах урядів меншості, інакше кажучи, 5 *типів урядів меншості*: а) коаліцію; б) формальний пакт/договір; в) неформальну домовленість; г) сформовану під конкретне завдання (ad hoc) більшість; г') «стриманість» опозиції, унаслідок якої

правляча/урядова партія або партії діють так, ніби вони мають підтримку парламентської більшості [7, с. 68].

В окресленому аспекті особливої уваги потребують *сформовані під конкретні завдання уряду меншості*. Специфіка урядових кабінетів меншості, які сформовані як *ad hoc* більшості, полягає в тому, що такі уряди конструюють свою підтримку парламентською чи законодавчою більшістю на підставі поступового вирішення чергових завдань урядового функціонування. Це такий тип урядів меншості, у яких парламентські партії кооперують свої зусилля найменшою мірою. Ці уряди характеризуються тим, що за умови їх формування й функціонування опозиційні парламентські партії діють занадто стримано, оскільки побоюються спровокувати дострокові парламентські вибори, у результаті яких вони можуть втратити/суттєво скоротити парламентське представництво. Натомість урядовий кабінет меншості діє так, ніби він наділений парламентською більшістю [11]. Альтернативно, проте на основі суто формалізованих практик (зокрема, «контрактів» та «угод зовнішньої підтримки») взаємодії ймовірних коаліційних партнерів К. Стром ідентифікує окреслені урядові кабінети меншості як *кабінети «непостійної більшості»* (з англ. *shifting majority cabinets*) та визначає їх як урядові кабінети, які «вибудовують свої парламентські більшості від питання до питання з будь-якою партією, яка вимагає найменше поступок» [12, с. 97]. Проте специфіка спеціальних *ad hoc* коаліцій у форматі урядових кабінетів меншості полягає насамперед у тому, що такі виконавчі структури є максимально гнучкими в можливостях реалізації програмних засад і водночас особливо сприйнятливими й піддатливими до дострокового припинення своїх повноважень.

На підставі цього Г. Гріффіз [8] та А. Вард [14] сконструювали типологізацію урядів меншості на основі врахування специфіки ситуацій меншості, які проявляються в тому, що парламенти чи провідні палати парламентів є «*підвішеними*» (з англ. *hung parliament*), або «*міноритарними*», тобто такими, у яких жодна партія чи коаліція партій не має сумарної та стабільної парламентської (урядово-парламентської) більшості. Відповідно, вважається, що ситуація парламентської меншості, виявлена в «*підвішеному парламенті*», є обов'язковою умовою та реквізитом формування уряду меншості, хоча може інкорпороватись також урядом більшості. Це відповідає логіці Р. Бразіера, за якою ситуація парламентської меншості репрезентує «широкий набір можливих процедур і результатуючих урядових структур» [5, с. 30–31]. Вони можуть змінюватись від урядів меншості, які не наділені парламентською підтримкою жодної неурядової партії, до урядових кабінетів меншості, які наділені лише ситуативною чи мовчазною пар-

ламентською підтримкою неурядової партії або партій, до урядових кабінетів меншості, які наділені стабільною/фіксованою парламентською підтримкою неурядової партії або партій, до коаліційних урядових кабінетів більшості, у тому числі мінімально-переможних чи надлишково-переможних, великих коаліцій та урядів національної єдності тощо. Водночас ситуації парламентської меншості можуть детермінуватись неформуванням жодних урядових кабінетів, коли ймовірні урядово-формотворчі агенти (партії та непартійні депутати) не можуть досягти згоди з приводу своїх політичних цілей, а також механізмів їх кооперування. Це зазвичай завершується розпуском парламенту/провідної палати парламенту та його/її достроковими виборами, а також (у разі парламентських демократій) зростанням реальних повноважень глави держави, зокрема, його зсувом у центр конституційного й урядово-формотворчого процесу [5, с. 30–31; 8].

Тому в ситуації парламентської меншості урядовий кабінет меншості може бути або не бути ефективним процесом і результатом узгодження інтересів парламентських партій та непартійних депутатів (якщо такі присутні в складі парламенту/провідної палати парламенту), їх компромісом та згодою. Із цього приводу В. Богданор і С. Беннет зауважують, що компроміси й угоди, навколо яких формуються урядові кабінети меншості, можуть бути різними: їх діапазон коливається від програвших коаліційних домовленостей до домовленостей на основі згоди й підтримки, а також до коаліційних домовленостей на основі співпраці [3; 4]. На цій основі Г. Гріффіз [8] та А. Вард [14] виділяють 4 моделі урядів меншості.

Першу модель репрезентують такі уряди меншості, у яких одна велика (основна) партія парламенту/провідної палати парламенту, яка самостійно не має абсолютної більшості мандатів у вищому органі законодавчої влади, формує однопартійний уряд меншості, заручаючись довірою про парламентську підтримку урядових законопроектів і вотумів довіри урядовому кабінету від іншої партії чи партій парламенту або непартійних депутатів (які, не будучи членами уряду, формально є опозиційними). Такі уряди меншості, сформовані на основі домовленостей про згоду й підтримку, можуть бути або не бути супроводжувани формальною угодою, викладеною в урядовій програмі.

Другу модель репрезентують такі уряди меншості, у яких одна велика (основна) партія парламенту/провідної палати парламенту, яка самостійно не має абсолютної більшості мандатів у вищому органі законодавчої влади, формує однопартійний уряд меншості, не заручаючись довірою про парламентську підтримку кабінету від іншої партії чи партій парламенту або ж непартійних

депутатів. Такі урядові кабінети меншості функціонують без упевненості про своє «виживання», оскільки вона не забезпечена формально неурядовими/опозиційними партіями та депутатами.

Третя модель окреслена урядами меншості в тих системах двопалатності/бікамералізму, де в нижній/провідній палаті парламенту основна (велика чи домінуюча партія) має абсолютну більшість мандатів від номінального складу палати, тобто фактично формує однопартійний урядовий кабінет більшості, проте у верхній/субординованій палаті парламенту має меншість.

Четверта модель детермінована урядами меншості, де одна велика/основна партія парламенту/провідної палати парламенту, яка самостійно не має абсолютної більшості мандатів у вищому органі законодавчої влади, поряд з іншою партією/партіями парламенту чи непартійними депутатами формує коаліційний урядовий кабінет меншості. Такій моделі урядових кабінетів меншості притаманна не лише взаємна довіра про парламентську підтримку уряду різними партіями чи непартійними депутатами, а й співпраця між ними в межах кабінету, яка проявляється в тому, що як велика/основна партія, так і менші наділяються урядовими портфелями. Окрім того, у разі таких урядових кабінетів меншості окреслені деякі програмно-законодавчі зобов'язання учасників кабінетів, а також сценарії поведінки учасників кабінетів у разі їх дострокової відставки.

Схожу типологізацію урядових кабінетів меншості запропонували А. Романюк, В. Литвин та Н. Панчак-Бялоблоцька [1, с. 151; 2, с. 254], які через способи взаємодії урядів меншості з неурядовими партіями в парламентах/провідних палатах парламентів виокремили декілька видів урядів меншості:

1) уряди меншості, які функціонують *на основі тимчасових спеціальних (ad hoc) домовленостей* із неурядовими/опозиційними партіями: урядові кабінети кожного разу, залежно від особливостей законодавчих актів, які планують прийняти, залучаються підтримкою різних (ідентичних або ж неідентичних) неурядових/опозиційних партій для вирішення проблем політичного розвитку. Це означає, що в одному випадку (в одному голосуванні за законодавчу ініціативу уряду меншості) урядова партія чи партії залучаються підтримкою однієї опозиційної партії чи партій, а в іншому – іншої опозиційної партії чи партій;

2) уряди меншості, які функціонують як *«вільні союзи» парламентських партій*: підтримку цим урядовим кабінетам меншості стабільно, проте неформально надають одні й ті ж партії в парламентах або в провідних палатах парламентів. Це є наслідком домовленостей урядових і неурядових/опозиційних партій, від яких обидві сторони отримують визначені преференції. Інколи це від-

бувається за результатами часткової подібності програмних документів політичних сил, а інколи – за результатами неформальних домовленостей про розподіл сфер впливу між формально урядовими та деякими формально опозиційними силами. Зрідка співпрацювати з урядом меншості опозиційні партії погоджуються, щоб протистояти ідеологічним опонентам, які також формально є опозиційними;

3) уряди меншості, що функціонують на підставі *«офіційних угод» парламентських партій*: підтримку урядовим кабінетам меншості стабільно та формально надають одні й ті ж партії в парламентах. При цьому офіційно досягають угоди (що передбачає відповідальність сторін) між формально урядовими та опозиційними партіями, що є підтримкою «комбінованої більшості» в парламенті/провідній палаті парламенту. За наслідками угоди формально опозиційні партії не наділені міністерськими портфелями, тобто вони є неурядовими.

Очевидно, що найменш стабільним є перший різновид урядів меншості, оскільки в цьому разі прем'єр-міністр та урядові партії йдуть на тимчасові спеціальні компроміси з різними, часто взаємно ідеологічно й політично протилежними партіями. Натомість третій різновид урядів меншості є найбільш стабільним, адже він найбільш передбачуваний у своїй діяльності, операціоналізації та наслідках.

Інша схожа типологізація урядових кабінетів меншості запропонована Дж. Муном [10]. Вона детермінована двома індикаторами/змінними, на основі комбінації яких можна виділяти 4 «ідеальні» («чисті») різновиди урядів меншості, такими як патерни оперування індивідуального або колективного балансу поділу владних повноважень в урядових кабінетах меншості та особливості функціонування урядів меншості у вузьких/партикулярних (персональних) або широких соціально й політично орієнтованих цілях. Відповідно, виділяються такі різновиди урядів меншості:

1) у *форматі мажоритаризму* (з англ. *ersatz majoritarianism*), коли офіційно неурядові партії та депутати парламенту/провідної палати парламенту, з огляду на можливі й очікувані для себе або для своїх виборчих округів вигоди й преференції (зокрема, у контексті перспектив членства в комітетах та/або інших парламентських структурах), ефективно підтримують основну (або велику) парламентську партію, яка номінально не має більшості в парламенті/провідній палаті парламенту. У такому сценарії політична система часто функціонує за патернами ситуації парламентської більшості й уряду більшості, хоча насправді йдеться про ситуацію парламентської меншості та однопартійний уряд меншості;

2) у *форматі коаліційності* (з англ. *ersatz coalition*), коли колективний характер розподілу

владних (урядових) повноважень позиціонується як уніфікований стосовно партикулярних соціальних і політичних інтересів, які прагнуть реалізувати учасники урядового кабінету меншості, не намагаючись перетворити його на уряд більшості чи достроково припинити його повноваження. Це означає, що такий різновид уряду меншості ґрунтується на міжпартійних зобов'язаннях учасників кабінету з приводу персональних інтересів у процесі функціонування кабінету. А тому конфлікт між великою (основною) урядовою партією, яка не має парламентської більшості, та малою партією/партіями практично виключається чи суттєво мінімізований. Прикметно, що функціонально такий тип урядів меншості обмежений певними сферами;

3) у форматі спеціального міноритаризму (з англ. *ad hoc minoritarianism*), коли уніфіковано/розділено індивідуальний характер розподілу владних (урядових) повноважень прагнуть або намагаються протиставляти різним аспектам політичної системи, проте роблять це спорадично й несистемно, не керуючись утвердженням порядком денним. Це демонструє, що такий формат урядових кабінетів меншості є реформістським за природою, проте йому не притаманний стратегічний політичний порядок денний;

4) у форматі міноритаризму (з англ. *minoritarianism*), коли колективний характер розподілу владних (урядових) повноважень є уніфіковано-об'єднаним на підставі наявності платформи з приводу доцільності й реальності проведення реформ, які учасники урядового кабінету постійно та системно переслідують.

Поряд із запропонованими типологізаціями урядів меншості в парламентських демократіях також доцільно виділяти постійні та тимчасові урядові кабінети меншості. Щодо перших усе зрозуміло, адже вони є превалюючою емпіричною базою урядів меншості. Підставою формування й подальшого функціонування *постійних урядів меншості* є довіра/інвеститура (підтримка) більшості (абсолютної або відносної залежно від конституційних регламентацій) номінального складу парламенту/провідної палати парламенту, що законодавчо визначено в усіх типах і прикладах парламентських демократій як передумову й підставу «початку» та «продовження» кожного нового та чинного урядового кабінету. Натомість *тимчасові* (або ж *тимчасово виконуючі обов'язки*) *уряди меншості* формуються та функціонують за зовсім іншою інституційною логікою, адже вони вирішують зовсім інші завдання, серед яких прямо не визначено необхідність продовження діяльності урядового кабінету. Це означає, що в контексті тимчасових урядів меншості не варто з'ясовувати параметри, які гіпотетично впливають на стабільність урядів, а також інституційні пара-

метри, що зумовлюють формування й відставку урядів як таких. Це, очевидно, більшою мірою притаманне постійним урядам меншості.

Підсумовуючи, аргументуємо, що запропоновані теоретико-методологічні типології урядових кабінетів меншості дистинктивно не є вичерпними, адже уряди меншості як виконавчі структури залежать від контексту аналізу та аналітичних індикаторів. Відповідно, чинні типологізації урядів меншості можуть розширюватись і доповнюватись, а в запропонованій формі мають використовуватись синтетично, системно та уніфіковано.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Вишеградської групи та інших країн Центрально-Східної Європи : [монографія] / А. Романюк, В. Литвин. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. – 548 с.
2. Романюк А. Політичні інститути країн Центрально-Східної Європи: порівняльний аналіз / А. Романюк, В. Литвин, Н. Панчак-Бялоблоцька. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. – 462 с.
3. Bennet S. The Decline in Support for Australian Major Parties and the Prospect of Minority Government / S. Bennett // Commonwealth Parliamentary Library: Research Paper. – 1999. – Vol. 10. – P. 3–10.
4. Bogdanor V. The New British Constitution / V. Bogdanor. – Oxford : Hart Publishing, 2009. – 334 p.
5. Brazier R. Constitutional Practice: The Foundations of British Government / R. Brazier. – 3rd ed. – Oxford : Oxford University Press, 1999. – 348 p.
6. Daalder H. Cabinets and Party Systems in Ten Smaller European Democracies / H. Daalder // Acta Politica. – 1971. – Vol. 6. – P. 282–303.
7. Geller-Schwartz L. Minority Government Reconsidered / L. Geller-Schwartz // Journal of Canadian Studies. – 1979. – Vol. 14. – № 2. – P. 67–79.
8. Griffith G. Minority Governments in Australia 1989–2009: Accords, Charters and Agreements / G. Griffith // Background Paper. – 2010. – Vol. 1. – № 10. – P. 41.
9. Herman V. Minority Governments in Western Democracies / V. Herman, J. Pope // British Journal of Political Science. – 1973. – Vol. 3. – № 2. – P. 191–212.
10. Moon J. Minority governments in the Australian States: from ersatz majoritarianism to minoritarianism / J. Moon // Australian Journal of Political Science. – 1995. – Vol. 30. – P. 142–163.
11. O'Neal B. Government and Canada's 40th Parliament: Questions and Answers / B. O'Neal, M. Bédard, J. Robertson. – Ottawa : Parliamentary Information and Research Service (Library of Parliament), 2008. – 31 p.
12. Strøm K. Minority Government and Majority Rule / K. Strøm. – Cambridge : Cambridge University Press, 1990. – 293 p.
13. Strøm K. Minority Governments in Parliamentary Democracies: The Rationality of Non-winning Cabinet Solutions / K. Strøm // Comparative political Studies. – 1984. – Vol. 17. – № 2. – P. 199–226.
14. Ward A. Minority government and the redefinition of Parliaments in Australia and New Zealand / A. Ward // Legislative Studies. – 1997. – Vol. 11. – № 2. – P. 1–12.

Польська Т.Д.

Зміна комунікаційної парадигми в інформаційному суспільстві та її вплив на політичну активність

Основним предметом аналізу в статті є трансформація комунікаційної системи на сучасному етапі глобального інформаційного суспільства та її вплив на соціокультурні й політичні процеси. Досліджено «мережеву соціальність» в аспекті «сплюснення» соціальних зв'язків, заміни діалогу в інтернет-комунікації фатичним спілкуванням. Важливим аспектом аналізу є питання впливу «соціальних медіа» на політичні уподобання і політичну активність.

Ключові слова: інформаційне суспільство, соціальні медіа, політична активність.

Основным предметом анализа в статье является трансформация коммуникационной системы на современном этапе глобального информационного общества и ее влияние на социокультурные и политические процессы. Исследована «сетевая социальность» в аспекте «уплощения» социальных связей, замены диалога в ин-

тернет-коммуникации фатическим общением. Важным аспектом анализа является вопрос влияния «социальных медиа» на политические предпочтения и политическую активность.

Ключевые слова: информационное общество, социальные медиа, политическая активность.

The article analysis is focused on the transformation of communication system at the present stage of the global information society and its influence on socio-cultural and political processes. The “network sociality” is under research in the aspect of “flattening” of social ties, replacing dialogue in communication with phatic communication. An important aspect of the analysis is the influence of “social media” on political preferences and political activity.

Key words: information society, social media, political activity.

УДК 316.77:004.738(045)

Польська Т.Д.,
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри теорії
та практики управління
Національного технічного
університету України
«Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»

Технологічні можливості нового етапу розвитку цивілізації, інформаційного суспільства, їх вплив на соціально-політичні процеси в суспільстві приводять до проблематизації взаємин людини і технологічного світу, появи нової комунікаційної системи, яка трансформує можливості управління соціокультурними та політичними процесами у глобальному світі, політичну активність в офлайн- та онлайн-вимірах і створює нові виміри соціальності, зокрема «мережеву соціальність».

Фундаментальні аспекти трансформації комунікативного дискурсу в інформаційному суспільстві розглядали Н. Луман і М. Кастельс. Багато уваги проблематиці соціальних мереж приділяється в таких зарубіжних журналах, як “New Media & Society”, “Journalism & Mass Communication Quarterly”, “The International Journal of Research into New Media Technologies” та ін. Соціальні медіа та «мережеву соціальність», онлайн-політичну діяльність досліджують такі західні науковці, як Дж. Берковичі, Д. Бойд, П. Барбера, П. Дальгрэн, М. Дейзе, Р. Гібсон, Н. Бейм, В. Міллер, Л. Хоффман, Д. Фізел, З. Папачарізі та ін. Вітчизняні науковці також займаються проблематикою інформаційного суспільства, інформаційно-комунікаційного простору та його впливу на політичні процеси, зокрема Є. Муза, Г. Почепцов, О. Дубас, Л. Степанова, А. Захарченко, Ю.Данько та Ю. Курбан досліджують соціальні мережі.

Але проблематика соціальних мереж, «мережевої соціальності» та її зв'язок із політичними процесами ще недостатньо досліджена у вітчизняній науці.

Отже, метою публікації є розібратися в головних рисах зміни комунікаційної парадигми на сучас-

ному етапі глобального інформаційного суспільства, у природі «мережевої соціальності» та її зв'язку з політичною активністю – як інформаційні процеси обміну та інформації і «мережева соціальність» впливають на політичну активність?

Інтернет, зокрема соціальні мережі, змінює наш світ, створює нову тканину соціальних економічних і політичних відносин. Сучасна інтернет-комунікація в соціальних мережах, де адресат може отримати миттєвий відгук адресанта, долає зазначену Н. Луманом у його роботі «Реальність мас-медіа» відособленість системи мас-медіа, яка характеризується відсутністю безпосередньої інтеракції між відправниками та адресатами [2]. Таким чином комунікація отримує нові параметри швидкодії в Інтернеті – «глобальному соціальному просторі», як характеризує його М. Кастельс, називаючи цей новий світ спілкування «масовою само-комунікацією» (mass-self-communication) [11, с. 246].

Цей «глобальний перехід від масової комунікації до масової само-комунікації, що значно збільшує нашу участь і залученість до засобів масової інформації, а також через засоби масової інформації один з одним» [7, с. 246], дослідники вважають досить драматичним. Такий перехід змінює параметри комунікації та ставить питання про вплив цього «глобального соціального простору» на публічну сферу, політичні процеси та політичну активність. Змінюється також роль традиційних мас-медіа, їх вплив на політичні процеси. У наш час медіа настільки щільно оточують людину, пронизуючи всі сфери її буття, формуючи конструкції-ремікси категорій повсякденного життя, що стають невидимими. «Збільшувана невидимість (“invisibility”) медіа ілюструється їх зникнен-

ням зі свідомості за інтенсивного використання» [6, с. 137]. Увібравши в себе все, ставши реальною, медіа розчинилися, зникли, стали невидимі у буденному житті.

Інтернет, «галактика Інтернет», за М. Кастельсом, – це космос людського спілкування, який характеризується швидкістю комунікації і її непередбачуваністю, появою співрозмовників, персонажів, з якими в реальному житті у своєму соціальному середовищі ви ніколи б не зустрілися, вносить елемент гри і робить спілкування в соціальних мережах надзвичайно привабливим для користувачів, створює поле для перехресних комунікацій різних соціальних груп. Виникають так звані нові медіа, соціальні медіа (термін «соціальні медіа» вперше був використаний близько 1994 р. Дж. Беркович), і веб-сайти соціальних мереж, зокрема, можна розглядати як мережі соціальності. Але постає питання про якість цієї соціальної реальності, її вплив на людину і справжність інтернет-комунікації, нарешті, про співвідношення цього глобального громадського простору і публічної сфери.

Дискусія, що розгорнулася серед дослідників, ставить багато питань про звуження або розширення політичної активності і можливості вільно висловлювати свою думку. Чи продовжується боротьба за вільне спілкування в кіберпросторі, як це відбувається вже протягом всієї історії людства? Український філософ оптимістичний: «Мережа не імперіалізується. Мережі відповідає інше – мережеве неімперське – мислення. Мережі відповідає інше – мережеве ненаціональне – мислення. Мережа не націоналізується» [1].

Сподівання, надії на відродження соціальної сфери ставляться під сумнів скептиками, прихильниками іншого підходу. Ось що пише в журналі «New media & society» дослідниця із Чикаго З. Папачарізі: «<...> технології не повсюдно доступні, і ті, які часто викликають фрагментовану, безглузду, шалену дискусію, інакше відому як «розбурхана», далекі від гарантії відродження соціальної сфери» [13, с. 10]. Як політичне використання Інтернету впливає на публічну сферу? «Чи будуть ці технології розширювати наші політичні можливості або обмежувати демократію, чи, як альтернатива, здійснювати трохи і того, й іншого?» [13, с. 10].

З одного боку, активність в мережі позбавляється багатьох якостей традиційного розуміння соціальності, віртуалізується. І деякі цільові групи (молодь, студенти) йдуть у соціальні мережі, у віртуальний світ, а такий традиційний фактор отримання політичної інформації та формування політичної активності, як телебачення, майже повністю втрачає свій вплив на ці групи. І соціальні мережі можуть каналізувати політичну активність, тобто сублімувати її у віртуальні різновиди, таким чином її розпорошуючи.

З іншого боку, соціальні мережі можуть бути конденсатором політичної активності, можуть її концентрувати і спрямовувати. М. Дейзе у своїй статті «Заклик до співчуття в дослідженнях соціальних медіа» згадує слова редактора Дж. Мартінсон із «The Guardian» через три дні після вбивства восьми журналістів французького журналу «Charlie Hebdo» в Парижі, яка писала, що це була подія, під час якої «соціальні медіа набули своїх прав». Це насамперед проявилось у масовій підтримці Twitter (використовуючи хештег #JeSuisCharlie). Соціальне медіа стало платформою для «поширення історії про солідарність» [7].

Інші дослідники, навпаки, звертають увагу на «сплющення» соціальних зв'язків, яке відбувається в «мережевій соціальності». В. Міллер, досліджуючи онлайн-комунікацію, звертає увагу на втрату комунікацією в соціальних медіа справжнього діалогічного характеру і характеризує її фатичні, а не діалогічні виміри. «Фатична культура змінює, а інколи і виключає діалог, тому що для неї важливішим стає підтримання цього контакту» [12, с. 392], а діалог стає перешкодою у прагматичному прагненні економії часу, роль стислих повідомлень у фатичному зв'язку збільшується.

Ведення блогу, за В. Міллером, здебільшого ґрунтується на уявленні про те, що інформація є товаром, який використовується для створення та підтримки відносин, особливо це стосується політичних, новинних, технологічних блогів. В. Міллер описує нову модель комунікабельності, яка є результатом постійного розширення соціальних мереж, розмивання присутності і відсутності, що призводить до відносин «квазі-безперервних обмінів» [12, с. 389].

За В. Міллером, замість отримання безпеки за рахунок «довіри» і саморозкриття в сучасних умовах мобільності і неформальності мережі соціальна мережа стає інструментальною або ж власне формою товару соціальних зв'язків на основі постійного будівництва і реконструкцій персональних мереж або контактів. «Людські стосунки стають все більш залежними від об'єктів і навіть витісняються ними» [12, с. 393].

Таким чином, технічні засоби сприяють ситуації пост-соціалізації, коли ми використовуємо об'єкти (телефони, профілі MySpace чи блоги) як комунікативні тіла, аби перебувати в постійному спілкуванні з іншими представленими або пост-соціальними об'єктами. Але справжнім спілкуванням це назвати складно, бо комунікативні жести не мають мети обмінятися важливою інформацією, швидше просто підтримувати соціальні зв'язки. «Комунікації була передана роль простого підтримання постійного розширення мереж взаємозв'язків і підтвердження знаходження в режимі онлайн» [12, с. 397].

В. Міллер констатує, що завданням профілю в соціальній мережі є насамперед встановити (і

продемонструвати) зв'язки, а не передбачити діалогічне спілкування, а величезне зростання соціальних мереж сприяє розвитку нових форм «опосередкованої видимості». І замість поглиблення соціальних зв'язків тенденція соціальних мереж демонструє «відхід від громади, розповідей, основної комунікації до соціальних мереж, баз даних і фатичного спілкування» [12, с. 395] у цьому роздробленому медіа-середовищі, де кордон між офлайн і онлайн, традиційними та нетрадиційними засобами масової інформації, особистим життям і суспільством розмито.

Як бачимо, дослідники звертають увагу на зміну комунікаційної парадигми у «глобальному соціальному просторі», комунікації, яка має не інформаційні чи діалогічні виміри, а суто соціальні (мережеві), підтримання безперервного контакту.

Зарубіжними науковцями всебічно досліджуються «соціальні медіа», вплив політичної інформації, отриманої онлайн, на політичну активність та детермінанти онлайн-політичної участі, налаштування в соціальних медіа, які формують обмін інформацією. Між політичною інформацією і політичною участю існує тісний взаємозв'язок; чим більше ми знаємо про політику, тим більше й ефективніше ми беремо участь у політичній діяльності [8, с. 495].

Велику роль відіграють соціальні мережі для отримання інформації в політичній комунікації. Створюючи можливості для обміну інформацією, вони можуть бути важливими платформами для залучення політичної участі, обміну політичною інформацією, а також сприяння громадянській активності. Д. Фізел відмічає, що «<...> підвищується доступність і різноманітність партнерів по дискусії в режимі онлайн» [8, с. 495], а такі соціальні мережі, як Facebook, дозволяють агрегувати мережу людей із різних структурних середовищ.

Крім того, мережевий аспект онлайн-участі може забезпечити більш ефективну мобілізацію порівняно з попередніми зусиллями. Це пояснюється тим, що онлайн-колективні дії, особливо політичний протест, забезпечуються двома можливостями Internet, зокрема низькою вартістю організації та спрощенням онлайн-колективних дій, які не вимагають від людей фізично перебувати в тому самому місті в той самий час. Багато видів онлайн-політичної діяльності кваліфікується дослідниками як політична участь у строгому сенсі слова, й онлайн-можливості часто підсилюють вплив соціальних рухів [14]. Крім того, дослідники приходять до висновку, що політично зацікавлені люди схильні брати політичну участь як в онлайн, так і в офлайн русі [9].

Останні статистичні дані показують, що понад три чверті дорослих американців використовують сайти соціальних мереж, таких як Facebook і Twitter. У всьому світі, за оцінками, 2,2 мільярда

людей використовують соціальні мережі щодня, це число, згідно із прогнозами, досягне 2,5 млрд у 2018 р. [3]. Соціальні медіа стали невід'ємною частиною сучасної політичної кампанії. Наприклад, Хіллари Клінтон почала свою президентську кампанію 2016 р. у Twitter і YouTube у спробі привернути молодшу демографічну групу. П. Дальгрєн відмічав, що Інтернет зіграв важливу роль у сприянні зростання «неформальної і позапарламентської політики»: «Спостерігається масове зростання того, що ми називаємо пропагандистською або політикою проблем, часто у формі поточних кампаній» [5, с. 148].

Доступ до політичної інформації в Інтернеті є значною підставою прогнозувати участь у політичному житті в мережі. Подібно читанню газети або перегляду новин, використання Інтернету для отримання нової інформації відповідає більш високим рівням активності і виразній політичній участі в Інтернеті. Політичні розмови й обмін повідомленнями в мережі також здійснюють опосередкований вплив на онлайн-політичну участь за допомогою розширення взаємодій між людьми [8, с. 497].

Дослідження про вплив політичної інформації на політичну участь значною мірою повинні враховувати фактор налаштувань, які визначають обмін та отримання інформації. Оскільки на сьогодні більша частина досліджень, що стосуються інформаційного впливу в Інтернеті, розглядає політичну інформацію, як правило, без розділення інформації на ту, що закріплює установки, та на нейтральну інформацію, для вивчення їх різних впливів зарубіжні вчені звертають увагу на такий аспект, як вибіркове сприйняття інформації людьми та її вплив на політичні уподобання і політичну активність [8, с. 497]. Зважаючи на чинники наявності величезної кількості інформації в мережі, користувачі Інтернету змушені постійно приймати рішення про те, яку інформацію шукати або якої уникати. Таким чином, для створення і персоналізації налаштувань в Інтернеті одночасно відбуваються активний і пасивний вибіркові впливи [8, с. 497].

Коли Інтернет був відносно новим явищем, у науковій спільноті висловлювалось загальне занепокоєння із приводу здатності Інтернету полегшити для суспільства вибір на користь ідеологічно підсилювальних шаблонів засобів масової інформації, стурбованість тим, що це дозволить створювати «щоденні медіа-режими, які були б однобічними», [4] і припущення, що вибірковий вплив в Інтернеті призведе до мотивованого виключення всієї контрастної інформації.

Справді, політико-ідеологічне підкріплення, яке, звісно, відбувається в міжособистісних відносинах на роботі і в побуті, а також через традиційні мас-медіа, посилюється легкістю, з якою люди можуть вибирати підкріплювальну інформацію в Інтернеті,

а також самим обсягом наявної інформації. Крім того, деякі програми запам'ятовують попередню поведінку користувачів Інтернету і використовують цю інформацію надалі. І дійсно, ряд досліджень свідчив, що вплив новин, які висловлюють ті самі переконання, що у користувачів, або надають неупереджену інформацію, відповідають більш високим рівням політичної участі, ніж коли люди зазнають впливів контрастної інформації [8, с. 496].

Але все ж таки подальші дослідження показали, що це питання більш складне, спрацьовують також інші фактори. Ліберали, наприклад, були більш схильними до ідеологічного «розсіювання», тобто поєднання думок, що притаманні різним ідеологіям, ніж консерватори [8, с. 496]. Люди не є пасивними об'єктами впливу інформації, і хоч і підтверджують свою упередженість та необ'єктивність, вони не «систематично уникають джерел інформації, несумісних з їх позицією, незалежно від того, наскільки легко це стало робити» [8, с. 498].

Як бачимо, неймовірний феномен Інтернету в багатьох відношеннях став одним із головних способів взаємодії з іншими, але нова модель комунікабельності змінила самі виміри соціальності, і даремно в зарубіжних дослідженнях з'явився термін «пост-соціальний». Соціальні медіа можуть розширювати можливості та поле для політичних комунікацій і політичної активності. Але вибіркоче сприйняття інформації і її вплив на політичні уподобання і політичну активність мають неоднозначні виміри. Налаштування соціальних мереж можуть бути обмежувальними або такими, що додають ідеологічної спрямованості і можливості маніпуляції. Важливість дослідження детермінант онлайн-політичної активності та її впливу на офлайн-діяльність складно переоцінити. І прояснення цих аспектів потребує подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дацюк С. Иллюзия ошибок России / С. Дацюк // Критика отзыва Бахтиярова на мою статью «Агония России» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.birzhaplus.ru> <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/546881cad8a2f/>.
2. Луман Н. Реальность мас-медиа / Н. Луман. – М. : Праксис, 2005. – 256 с.
4. Pablo B. Tweeting From Left to Right Is Online Political Communication More Than an Echo Chamber? / B. Pablo, J. Jost, J. Nagler, J. Tucker, R. Bonneau // *Psychological Science*. – 2015. – Vol. 26. – Is. 10 [Electronic resource]. – Access mode : <http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/095679761559462>.
5. Bennett W. A New Era of Minimal Effects? The Changing Foundations of Political Communication / W. Bennett, I. Shanto // *Journal of Communication*. – 2008. – Vol. 58 (4). – P. 707–731 [Electronic resource]. – Access mode : doi:10.1111/j.1460-2466.2008.00410.x.
6. Dahlgren P. The Internet, Public Spheres, and Political Communication: Dispersion and Deliberation / P. Dahlgren // *Political Communication*. – 2005. – Vol. 22 (2). – P. 147–162 [Electronic resource]. – Access mode : doi:10.1080/10584600590933160.
7. Deuze M. Media life / M. Deuze // *Theory, Culture & Society*. – 2011. – Vol. 33 (1). – P. 137–148.
8. Deuze M. A call for compassion in the research of social media / M. Deuze // *Social Media + Society*. – 2015. – Vol. 1–2 [Electronic resource]. – Access mode : doi: 10.1177/2056305115580333.
9. Feezell J. Predicting Online Political Participation: The Importance of Selection Bias and Selective Exposure in the Online / J. Feezell // *Setting Political Research Quarterly*. – 2016. – Vol. 69 (3). – P. 495–509.
10. Gibson R. Conceptualizing and Measuring Participation in the Age of the Internet: Is Online Political Engagement Really Different to Offline / R. Gibson, M. Cantijoch // *The Journal of Politics*. – 2013. – Vol. 75 (3). – P. 701–716.
11. Hoffman L. Participation or Communication? An Explication of Political Activity in the Internet Age / L. Hoffman // *Journal of Information Technology & Politics*. – 2012. – Vol. 9 (3). – P. 217–233 [Electronic resource]. – Access mode : doi:10.1080/19331681.2011.650929.
12. Castells M. Communication Power [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.mediacoollhunting.com/archives/the-rise-of-mass-self-communication>.
13. Miller V. The New Media, Networking and Phatic Culture / V. Miller // *International Journal of Research into New Media Technologies*. – 2008. – Vol. 14 (4). – P. 387–400 [Electronic resource]. – Access mode : doi:10.1177/1354856508094659.
14. Papacharissi Z. The internet as a public sphere / Z. Papacharissi // *New Media & Society*. – 2002. – Vol. 4 (1). – P. 8–27.
15. Theocharis Y. The Conceptualization of Digitally Networked Participation / Y. Theocharis // *Social Media & Society*. – 2015. – Vol. 1. – P. 1–14.

Методологічні підходи до демократії

У статті розглянуто теоретичні і методологічні підходи вчених до проблеми визначення демократії, указано, що впродовж історії людство прагнуло до матеріального добробуту, такого устрою громадського життя, щоб бути вільним, відчувати справедливе ставлення до себе. Виявлено, що зазначену тенденцію максимально може реалізувати лише демократія – політичний механізм, гнучкий до змін в організації суспільства, найстійкіший у розвитку сучасності.

Ключові слова: демократія, народовладдя, теоретичні і методологічні підходи до визначення демократії, традиційний інституціоналізм, бихевиористський і функціоналістський підходи, форма правління.

В статье рассмотрены теоретические и методологические подходы ученых к проблеме определения демократии, указано, что на протяжении истории человечество стремилось к материальному благосостоянию, такому укладу общественной жизни, чтобы быть свободным, чувствовать справедливое отношение к себе. Вывявлено, что обозначенную тенденцию максимально может реализовать лишь

демократия – политический механизм, гибкий к изменениям в организации общества, самый стойкий в развитии современности.

Ключевые слова: демократия, народовластие, теоретические и методологические подходы к определению демократии, традиционный институционализм, бихевиоризм и функционалистский подходы, форма правления.

In article theoretical and methodological approaches of scientists to a problem of determination of democracy are considered, specifies that throughout history the mankind aspired to material well-being, such way of public life, that to be free, to feel the fair attitude towards itself. It is revealed that only democracy – political as much as possible can realize this tendency the mechanism, flexible to changes in the organization of society, the most resistant in present development.

Key words: democracy, democracy, theoretical and methodological approaches to determination of democracy, traditional institutionalism, behaviorism and functionalistic approaches, form of government.

УДК 321.02:323.2

Постовойтенко А.С.,
аспірант
Київського національного торговельно-економічного університету

Мислителі всіх часів прагнули створити ідеальне суспільство, де б панували мир, щастя, соціальна справедливість, а люди були вільні, рівні у правах. Пошуки соціального механізму справедливого розподілу суспільних благ між людьми тривають і нині, а сама ідея ототожнюється з демократією. Аналіз феномена демократії є актуальним в Україні, яка творить сьогодні нову соціальну, правову державу.

Мета статті полягає у розгляді й аналізі різних сучасних теоретико-методологічних підходів до визначення сутнісного змісту поняття демократії, його головних вимірів, які є в політичній науці.

Теоретико-методологічні підходи до визначення демократії активно розробляються в зарубіжній і вітчизняній політичній науці. Інтерес учених зростає, якщо врахувати важливість демократизації для становлення нових політичних режимів у постсоціалістичних країнах для повноцінної діяльності політичних систем і громадянського суспільства. Б. Баді, Б. Гуггенбергер, Р. Даль, Р. Дарендорф, Х. Лінц, Д. Растоу, С. Роккан, Дж. Сарторі, Р. Таагепер, А. Турен, С. Хантінгтон, Е. Хейвуд, Ф. Шміттер ретельно вивчають це поняття, аналізуючи його реальні дії, взаємозв'язок партійних і виборчих процесів у демократичних режимах. Окрім поси- лань на здобутки західних учених, у статті використано працю А. Ковлера «Криза демократії? Демократія на рубежі XXI століття», де зазначається, що сучасна демократія, основи якої закладені

у XVIII ст., а витoki сягають Античності, пережила у XX ст. такі кризи, які можуть поставити під сумнів її існування. Учений пише, що сучасна криза демократії має кілька проявів – це криза державності, криза форм участі і політичної активності, криза громадянськості. Міркуючи, бути чи не бути демократії у XXI ст., він розглядає демократію в різних вимірах теорії та практики і зауважує, що настав час переосмислити традиційні принципи демократії; аналізує проблему демократичного центру і демократичної периферії, особливості розвитку західної і східної демократій. А. Ковлер вказує різні шляхи демократизації: редемократизація після іноземної окупації (Данія, країни Бенілюксу, Австрія); реформи політичних інститутів після звільнення (Франція, Італія); впровадження демократії іноземними окупантами (Німеччина, Японія); зміна авторитарних режимів (ЦСР); демократизація за договором з опозицією (Іспанія) [1, с. 15].

Демократія, у звичному розумінні, – це влада народу, а в ширшому сенсі хрестоматійним стало знамените формулювання, яке надав демократії А. Лінкольн у «Геттисберзькому зверненні» 1863 р. Він присягається перед «лицем славних полеглих», що «ця нація в державі Божій дасть нове народження свободі і що правління, яке належить народу, здійснюється народом і служить народу, ніколи не зникне з лиця Землі». По-іншому це звучить так: «Клянемося, що полегли не віддали своє життя задарма, що наша нація, Господом

благословенна, знайде відродження свободи, що правління народу, зумовлене народом, для народу ніколи не зникне з лиця Землі» [4, с. 187]. Тут виражено різні аспекти й ознаки демократії: вона виходить із самого народу, здійснюється народом і в інтересах народу. Значення демократії як влади для народу має перспективу, у якій вона розглядається як мета держави, якої може досягти політичний і соціальний рух. Це визначення, де демократія ототожнюється з народовладдям, класичне, універсальне, воно може застосовуватися до будь-якого історичного типу демократії як носій загальнолюдських цінностей, як державний лад, що ґрунтується на владі народу і гарантує залучення його до процесу прийняття політичних рішень.

Сучасні вчені, як правило, вважають, що класичне визначення демократії як народовладдя вже непереконливе, а народ через свою численність не може управляти країною. Такого самого підходу до демократії в її класичному визначенні дотримувався і Г. Моска, коли писав, що «кожне суспільство створює панівний клас. Всебічний контроль із боку народу неможливий. Проте ступінь чутливості панівного класу до бажань народу і реакція його на результати виборів залежать певною мірою від конституційної системи, ідеології та соціальних настанов. Доктрини і конституційні процедури забезпечують абсолютний народний суверенітет і владу більшості, які є слабкими стримувальними факторами для правителів. Оскільки більшість ніколи не правитиме, доктрини і процедури такого роду вручають необмежену владу панівній меншості, яка претендує на право репрезентувати більшість. Отже, ніде тиранія не імовірніша, ніж у суспільстві, де конституційна система і панівна ідеологія легітимізують необмежену владу більшості» [12]. Тож реальні важелі влади і вплив на маси зосереджені в руках окремих осіб і інститутів, які репрезентують волю громадян. Але для демократії принципово важливо, щоб народ виступав як джерело влади, а органи держави формувалися через процедуру виборів громадянами, які мають рівні політичні права. Саме тому трактувань демократії у сучасній політичній науці нараховується кілька сотень і всі вони доволі широкі.

Зокрема, під час вивчення зазначеного феномена в політології увага акцентується на дослідженні демократії як форми правління, що визначається, виходячи із джерел влади уряду і цілей, яким він служить, та із процедур формування органів влади. Політична наука пройшла у своєму аналізі демократії три стадії і зберегла, на наш погляд, три підходи до пояснення суті цього феномена: традиційний інституціоналізм, який сприймає демократію як максимальну законність; біхевіористський (поведінковий) підхід; функціоналістський підхід, який поєднує елементи пер-

ших двох підходів і наголошує саме на реальному функціонуванні інститутів демократії на основі конституційних норм, враховуючи поведінку політичних акторів-громадян і політичних груп. С. Хантінгтон пише, що «у визначенні демократії за джерелом влади чи цілями уряду виникає двозначність і неточність, що створює серйозні проблеми» [7, с. 16]. Тож дослідники часто дотримуються процедурного визначення демократії, що цілком вписується в демократично-політичну практику. Це певна процедура і результат діяльності, які утворюють складну і впорядковану систему переговорів у владі, у суспільстві і між владою та суспільством щодо цілей суспільного розвитку, засобів їх досягнення та розподілу ресурсів.

У світовій політичній думці популярна дефініція сучасної демократії – поліархія, яку відродив патріарх досліджень плюралістичних моделей демократії Р. Даль. Це не система влади, яка втілює в собі демократичні ідеали в усій повноті, а правління, доволі наближене до таких ідеалів. У контексті сучасності поняття підкреслює політичний плюралізм і здатність інститутів демократії забезпечувати взаємодію й узгодження інтересів індивідів і груп без втрати їх самостійності та принципової рівності. В. Даль вказує на неможливість реалізації класичної демократії: «Ніхто, крім, можливо, фанатика, не бажає досягнення двох цілей – політичної рівності і народного суверенітету – за рахунок інших. Ми повинні запитати себе, наскільки ми здатні пожертвувати дозвіллям, злагодою, стабільністю, доходом, безпекою, прогресом, статусом тощо для досягнення більшого – політичної рівності. У житті майже ніхто не вважає, що політична рівність і народний суверенітет варті того, щоб принести в жертву ці блага» [6].

Але кожне поняття демократії далеке від того, щоб бути всеосяжним, тому А. Турен наголошує, що її необхідно визначати більш ускладнено і реалістично – як вільний вибір правління, що представляє інтереси більшості і з повагою сприймає фундаментальне право всіх людей жити відповідно до своїх переконань і основних інтересів [6, с. 28]. Цю думку поділяє й Г. Ерме, вказуючи, що демократія передусім – це реальна можливість для керованих обирати і зміщувати мирним шляхом та через регулярні проміжки часу тих, хто ними керує [2, с. 15].

З огляду на це, доречно проаналізувати, чи можна поєднати визнання соціальних конфліктів із визнанням загального інтересу і тим самим уряду, який не забезпечує захист будь-якої певної спільноти, сповненої рішучості боротися до кінця з іншою, якщо не визнати, що соціальний конфлікт є боротьбою між соціальними верствами за надання соціального характеру використанню ресурсів і культурних цінностей, які поділяють обидві протилежні верстви і більшість членів суспільства. Вва-

жаємо, що саме таке поєднання загальних культурних цінностей та суто соціальних конфліктів і уможлиблює демократію. Для більшості громадян їх схильність до демократії ґрунтується на переконанні, що це єдиний політичний режим, здатний забезпечити надійне поєднання захисту індивідуальних інтересів і турботи про загальний інтерес.

На нашу думку, культурна сфера, у межах якої може діяти демократія, визначається поєднанням універсального принципу раціональності і заклик до особистісної самобутності, яка сама має подвійний аспект: право обирати власне життя та повагу до витоїв і спадщини, виходячи з яких кожен індивід може вільно творити свою конкретну особистість і протистояти зовнішньому пануванню. У цьому полягає важливість поваги до прав меншин у всіх сучасних дискусіях про демократію. Не надавати будь-якій меншині вибору, крім інтеграції або повної асиміляції із суспільством і культурою більшості чи маргіналізації, що межує із самовиключенням із цього суспільства, означає серйозно обмежувати права людини. З іншого боку, якщо кожна культурна група визначить свою самобутність винятково у плані її відмінності від інших груп, то між ними з'явиться повна відчуженість, що може призвести лише до війни і расизму. Тому меншини повинні брати участь у житті суспільства, частиною якого вони є, визнаючи раціональні дії й інституціональні настанови демократії, обстоювати особистісну самобутність і поважати волю вибору власних членів. Досліджуючи демократію, Г. Ділігенський визначає інститути, які дозволяють громадянам певною мірою впливати на владу і політику, вважаючи демократичним те суспільство, яке, по-перше, надає людям «певний ступінь свободи самовизначення особистості – вибору форми діяльності, місця життя і праці, переконань, джерел інформації тощо, а, по-друге, захисту від авторитарної сваволі тих, хто має владу, життя людей у межах і під захистом закону» [8, с. 28].

Сучасні трактування демократії різняться підходами до вивчення її властивостей, процедур, середовища реалізації, цінностей, які вона продукує. Так, А. Мадатов вказує на такі підходи до дослідження демократії: політико-інституціональний (для аналізу політичного режиму); процесуально-процедурний (для характеристики життєдіяльності будь-якої спільноти на загальнодержавному і локальному рівнях, зокрема політичних партій); культурологічний, який поєднує демократію з певною культурою суспільства, основою на принципах автономії індивіда, терпимості і громадянської відповідальності; аксіологічний, що вказує на певну політичну і соціальну цінність, нерозривно пов'язану із принципом свободи, правами людини і створенням максимальних умов для саморозвитку особистості [3, с. 3–4]. Водночас Б. Гуггенбергер виокремлює лише два основних типи концепту-

альних підходів у теорії демократії: нормативний і емпірично-описовий (дескриптивний) [4, с. 14]. У межах нормативного підходу він аналізує й обґрунтовує питання про те, що таке демократія в ідеальному вигляді і в чому вона перевершує інші форми управління суспільством. Емпірично-описовий підхід акцентує увагу на реальній демократії та її практичних діях. Однак така диференціація дає лише наближену орієнтацію, адже нормативні принципи і їх обґрунтування апелюють до досвіду, політичної практики, а емпіричні принципи і теоретичні побудови ніколи не обмежуються політичними реаліями, які інтерпретуються і класифікуються за певними аспектами. У межах моделей виникають різні напрями досліджень, сфокусовані на визначених ними завданнях, з акцентом на певних елементах проблеми.

Аксіологічний підхід сприймає загальнолюдські цінності, обов'язкові для демократичного устрою суспільства. Ідеться про свободу, рівність, соціальну справедливість, право обирати і бути обраним до органів влади, недоторканність приватної власності, безпеку і невтручання в особисте життя. Зазначимо, що для демократії принципово важливим є не використання громадянами певних цінностей, а сам факт надання їм можливості такого використання. Зазвичай, не всі люди користуються політичною свободою, що спонукає деяких вчених ставити під сумнів проголошення свободи як найважливішої загальнолюдської і демократичної цінності, адже, на їхню думку, у сучасному світі більшість людей, не роздумуючи, поміняла б політичну свободу (віртуальну декларацію) на стабільний, безпечний, гідний добробут. Але історичний і державний досвід переконливо свідчить, що демократія тісно пов'язана зі свободою, здатністю протистояти гнобленню, бюрократії, з масовим споживанням і вільними засобами масової інформації. Отже, більшість держав сприймає демократію, що ґрунтується на особистих, а не на загальних цінностях. Тож варті осуду і відсутність особистого вибору в авторитарних країнах, і зведення масових споживачів до статусу об'єктів, місце яких у соціальній системі визначається лише їх купівельною спроможністю. Ототожнення демократії як рівності і соціальної справедливості теж трактується двояко. Загальну рівність розглядають і як надання всім рівних шансів для досягнення життєвих цілей, і як рівне користування благами, створеними у суспільстві. Тут демократія – більш формальне, юридичне встановлення принципу, який практично ніколи не реалізується. Зміст демократії – у прагненні до максимальної його реалізації і створенні можливості для руху суспільства до втілення цього принципу.

Раціонально-утилітарний підхід полягає у трактуванні демократії як найбільш раціональної форми суспільно-державного устрою. Він роз-

глядає демократію як найефективнішу форму правління з погляду врахування і гармонічного поєднання інтересів усіх верств населення та соціальних груп. Як найбільш динамічна форма реакції на соціальні процеси, демократія дає змогу знайти оптимальне вирішення проблем, що постійно виникають. Демократію проголошують відкритим суспільством, де здійснюється ефективний механізм пошуку, селекції та добору політичних рішень за реалізації ініціатив окремих громадян, соціальних спільнот, громадських об'єднань. Вона органічно поєднується з ринковою економікою і дає можливість судити про відкритість суспільства для будь-яких ідей і варіантів вирішення завдань соціального розвитку, обраного народом. Раціонально-утилітарне обґрунтування демократії міститься в системних теоріях Н. Луманна, К. Дойча, які вважають демократію найбільш раціональною формою державного управління не з погляду гуманістичних цінностей, а як найпридатніший спосіб адаптації до зовнішніх умов, можливість збереження та розвитку найкращих соціальних умов для громадян.

Поєднуючи підходи до визначення демократії, Х. Лінц вказує, що демократія є законним правом «формулювати й обстоювати політичні альтернативи, якими супроводить право на свободу об'єднань, свободу слова та інші головні політичні права особистості; вільне і ненасильницьке змагання лідерів із періодичною оцінкою їх претензій на управління суспільством; включення в демократичний процес всіх ефективних політичних інститутів; забезпечення умов політичної активності для всіх членів політичного співтовариства незалежно від їх політичних переваг. Демократія не вимагає обов'язкової зміни панівних партій, але можливість такої зміни повинна існувати, адже сам факт цих змін є основним свідченням демократичного характеру режиму» [4, с. 5–6].

Безпосередній вплив на політичну сферу сучасного світу мають процеси глобалізації, які стосуються всіх аспектів життя. Вплив глобалізації – системний, взаємопов'язаний, він опосередковується процесами, що відбуваються у світі. За багатьма параметрами рушій процесу – економіка, за якою приховано безліч рішень, прийнятих політичною владою, щоб забезпечити вільний ринок, усунути наявні перешкоди. Тож повсякденні прояви глобалізації є продуктом прийнятих політичних рішень на рівні урядів і законодавчих органів різних держав. Ф. Шміттер вважає, що це свідчить про безумовний вплив демократії на виклики глобалізації і вказує на появу глобальної чи космополітичної демократії. «Якщо масштаби всього на світі невблаганно і безповоротно зростають, якщо всі виміри колективного існування – виробництво, відтворення, комунікації, тотожність і влада – самі собою рухаються у бік планетарного злиття, чому б нам не під-

няти на той самий рівень (звичайно, поступово) і демократичні інститути? – запитує він. – Спроби протистояти цій динаміці на національному чи <...> регіональному рівні приречені на поразку, так що той, хто першим прийме цю динаміку і заздалегідь підготується до неї, встановивши в себе відповідні глобальні норми й інститути, очолить прийдешнє тисячоліття» [10, с. 143].

Зменшення ролі суверенних держав не веде до появи легітимних, підзвітних громадянам, органів влади на глобальному рівні і свідчить, що сучасні політичні процеси неоднозначні. Є небезпека, що створення глобальної демократії буде лише прообразом гегемонії незначної кількості міжнародних суб'єктів. Але глобалізаційні процеси рішуче впливають на політичне життя, відображаючи реальні чи створюючи нові чинники економічної, соціальної, культурної та інших сфер. Повсякденні прояви глобалізації ніби природні і неминучі, і часто забувається, що вони є результатом політичної діяльності урядів: і демократичних, і авторитарних. Ступінь демократичності глобалізації залежить від можливості громадян впливати на ті процеси, які пов'язані з її проявом. Створення певних політичних інститутів і механізмів взаємодії між ними і громадянами – основа для функціонування глобальної демократії. Ф. Шміттер пише, що «сучасна політична демократія – це така система управління, за якої влада несе відповідальність перед громадянами за свої дії в публічній сфері і впливає на громадян не прямим шляхом, а через конкуренцію і співробітництво, яке здійснюють обрані представники громадян» [11, с. 147].

Два різних підходи до демократії досліджує Р. Дарендорф. Один із них – «конституційний, де йдеться про устрій, який дає можливість зміщувати уряд без революції шляхом виборів, у парламенті тощо. Інше значення демократії – фундаментальне. Демократія повинна бути справжньою, управління повинне бути передане народу, рівність повинна стати реальною» [7, с. 18]. Але сам учений визнає, що фундаментальна демократія – помилка і зазвичай доволі витратна.

Інакше інтерпретує демократію Дж. Кін: «Демократія з'являється як важкий процес і розширюється, – пише він, – у поділі підзвітної влади між численними публічними сферами, наявними всередині інституціонально різних галузей громадянського суспільства і держави та у сфері їх взаємодії» [10, с. 24]. Він розглядає демократію як особливий тип політичної системи, у якій інститути громадянського суспільства і держави мають тенденцію функціонувати як два необхідних елементи, як окремі і водночас взаємозалежні внутрішні чинники в системі, де влада, незалежно від того, як вона здійснюється, завжди може стати предметом публічного обговорення, компромісу й угоди. Учений вважає, що не потрібно нав'язувати

світогляд шляхом примусу, а необхідно встановлювати демократію як інституціонально закріплене зобов'язання ставити під сумнів наслідування певних утопічних ідеалів і обстоювати плюралізм, підзвітність суспільству, створюючи бар'єри на шляху небезпечної концентрації влади.

На думку Д. Растоу, суть демократії – у звичці до постійних суперечок і примирень із широкого кола питань, що постійно змінюються, і за постійної зміни дислокації сил. «Це тоталітарні правителі, – пише він, – повинні нав'язати єдність із питань принципів і процедур, перш ніж братися за інші справи. Демократія ж – та форма організації влади, що черпає сама свої сили з незгоди до половини керування» [12, с. 15]. Він вважає, що в основі демократії лежить не максимальний консенсус, а тонка межа між нав'язаною однаковістю, яка веде до тиранії, і непримиренною ворожнечею, що руйнує спільноту шляхом громадянської війни чи сецесії. Щоб межа не руйнувалася, потрібне почуття співтовариства, яке б сприймалось як зрозуміле та свідоме прийняття демократичних процедур, що допоможе демократії успішно долати черговий пункт із довгого списку проблем, що стоять перед нею, розширюючи зону консенсусу.

Отже, розглянуті теоретичні та методологічні підходи вчених до проблеми визначення демократії свідчать, що її дослідження ще не завершені. Розвиток європейської цивілізації показує, що люди завжди прагнули до матеріального добробуту і такого устрою громадського життя, щоб почуватися максимально вільними, зі справедливим ставленням до себе. Історична практика доводить, що цю тенденцію максимально може реалізувати лише демократія – політичний механізм, який гнучко пристосовується до зміни форм організації суспільства. Демократія динамічніша і стійкіша за диктатуру, оскільки сучасна людина обрану нею владу приймає легше, ніж нав'язану; демократія забезпечує конкуренцію ідей, альтернативних політичних проєктів, що знижує ризик

необоротних помилок; вона представляє інтереси різних соціальних груп у прийнятті політичних рішень, що підвищує легітимність влади і керованість політичної системи. Демократичні процедури сприяють висуванню людей здібних і енергійних, що підвищує якість професійної еліти, її конкурентоспроможність. Відтак демократизація політичної системи – найбільш стійка тенденція у розвитку сучасності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баранов Н. Трансформации современной демократии / Н. Баранов. – СПб. : БГТУ, 2006. – 215 с.
2. Грачев М. Демократия: методология исследования, анализ перспектив / М. Грачев, А. Мадатов. – М., 2004.
3. Гуггенбергер Б. Теория демократии / Б. Гуггенбергер // Полис. – 1991. – № 4.
4. Даль Р. Демократия и ее критики / Р. Даль. – М., 2003.
5. Дегтярев А. Методы политических исследований / А. Дегтярев // Вестник Московского университета. Серия «Политические науки». – 1996. – № 6.
6. Лиджфарт А. Правление большинства в теории и на практике / А. Лиджфарт // Международный журнал социальных наук. – 1991. – № 1–2. – С. 60–72.
7. Мельвиль А. «Политический атлас современности»: замысел и общие теоретико-методологические контуры проекта / А. Мельвиль // Полис. – 2006. – № 5.
8. Рейджин Ч. Политическая методология: качественные методы / Ч. Рейджин, Д. Берг-Шлоссер, Ж. де Мер // Политическая наука: новые направления. – М., 1999.
9. Сморгун Л. Сравнительная политология: Теория и методология измерения демократии / Л. Сморгун. – СПб., 1999. – С. 37–38.
10. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. – М., 2003.
11. Хейвуд Э. Политология : [учебник для студентов вузов] / Э. Хейвуд ; пер. с англ. под ред. Г. Водозова, В. Бельского. – М., 2005.
12. Шмиттер Ф. Будущее демократии: можно ли рассматривать его через призму масштаба? / Ф. Шмиттер // Логос. – 2004. – № 2. – С. 137–156.

Проноза І.І.

Питання інформаційної безпеки як складової частини національної безпеки України

У статті розглянуто питання сутності та значення інформаційної безпеки. Аналізуються джерела загроз інформаційній безпеці. Вивчаються основні складники системи забезпечення інформаційної безпеки. Визначено цілі, завдання й принципи інформаційної безпеки України. Виокремлено основні напрями забезпечення інформаційної безпеки держави.

Ключові слова: інформація, інформаційна безпека, національна безпека, інформаційні загрози, інформаційна війна.

В статье рассмотрены вопросы сущности и значения информационной безопасности. Анализируются источники угроз информационной безопасности. Изучаются основные составляющие системы обеспечения информационной безопасности. Определены цели, задачи и принципы

информационной безопасности Украины. Выделены основные направления обеспечения информационной безопасности государства.

Ключевые слова: информация, информационная безопасность, национальная безопасность, информационные угрозы, информационная война.

The question of the nature and importance of information security are discussed in the article. Sources of information security threats were analyzed. We study the basic constituents of the system of information security. Goals, objectives and principles of information security of Ukraine are determined. Main directions of information security state is singled out.

Key words: information, information security, national security, information threats, information warfare.

УДК 341.123

Проноза І.І.,
кандидат політичних наук,
старший викладач кафедри
політичних наук і права
ДЗ «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

Важливою складовою частиною зовнішньої та внутрішньої політики країни є державна інформаційна політика, яка охоплює всі сфери життєдіяльності суспільства. Розвиток інформаційної сфери супроводжується появою нових загроз інтересам особистості, суспільства, держави та її національній безпеці.

Сучасні трансформаційні процеси міжнародних відносин і геополітичного спрямування істотно впливають на формування нових підходів до національної безпеки як однієї з головних проблем геополітики держави. З переходом до постіндустріального суспільства значно посилюється роль таких невоєнних чинників національної безпеки, як стан її інформаційних систем, розвиненість стратегічно важливих галузей науки, загальний культурно-освітній рівень населення, міра його соціальної захищеності тощо. Одним із найважливіших напрямів трансформації стає реалізація національних інтересів щодо забезпечення національної безпеки. Такі перетворення привели до того, що сьогодні дедалі актуальнішого характеру набуває забезпечення інформаційної безпеки України як невід'ємного елемента її національної безпеки, а захист інформації перетворюється на одне з пріоритетних державних завдань. Проблема створення й підтримки захищеного середовища інформаційного обміну, що реалізує певні правила та політику безпеки сучасної держави, є досить актуальною, адже інформація давно перестала відігравати чисто допоміжну роль, перетворившись на дуже важливий і вагомий фактор.

Проблемне питання інформаційної безпеки має давнє походження та стало особливо важливим нині, коли використання інформаційних технологій

відбувається вже практично в усіх сферах нашого життя.

Інформаційна безпека відіграє важливу роль у забезпеченні інтересів будь-якої держави. Створення розвиненого й захищеного інформаційного середовища є неодмінною умовою розвитку суспільства та держави. Останнім часом у світі відбуваються якісні зміни в процесах управління, зумовлені інтенсивним упровадженням сучасних інформаційних технологій. Водночас посилюється небезпека несанкціонованого втручання в роботу інформаційних систем, тому вагомість наслідків такого втручання дуже зросла. Як наслідок, у багатьох країнах дедалі більше уваги приділяється проблемам захисту інформації та пошукам шляхів їх вирішення.

Держави, які не можуть забезпечити власну інформаційну безпеку, стають неконкурентоспроможними, а тому не можуть брати участь у боротьбі за розподіл ринків і ресурсів. Отже, зникнення великих держав відбувалось не в останню чергу через неспроможність ефективного управління на власній території та невідповідність інформаційної структури новим умовам існування.

Розгляду питань інформаційної безпеки приділяють пильну увагу як вітчизняні, так і закордонні дослідники. Серед зарубіжних учених вагомий внесок у розгляд цього питання зробили Г. Кіссінджер, Л. Браун, Ч. Флавін, З. Бжезинський, Х. Френч. Серед вітчизняних дослідників можна назвати В. Домарьова, В. Ліпкана, В. Косевцова, І. Бінько, В. Мунтіяна, Г. Почепцова [12], О. Литвиненко, О. Сосніна [13], В. Грубова та інших авторів.

Поняття інформаційної безпеки включає в себе, з одного боку, забезпечення якісного інформування громадян та вільного доступу до різних

джерел інформації, а з іншого – контроль за поширенням таємної інформації, сприяння цілісності суспільства, захисту від негативних інформаційних впливів тощо. Рішення цієї комплексної проблеми дасть змогу як захистити інтереси суспільства й держави, так і сприяти реалізації права громадян на отримання всебічної та якісної інформації.

Проблема ефективного забезпечення безпеки інформації в державі передбачає вирішення таких масштабних завдань:

- розроблення теоретичних основ забезпечення безпеки інформації;
- створення системи органів, відповідальних за безпеку інформації;
- вирішення проблеми керування захистом інформації та її автоматизації;
- створення нормативно-правової бази, що регламентує рішення всіх завдань із забезпечення безпеки інформації;
- налагодження виробництва засобів захисту інформації;
- організація підготовки відповідних фахівців тощо.

Комплекс питань інформаційної безпеки держави включає такі сфери державної діяльності, як захист та обмеження обігу інформації, захист інформаційної інфраструктури держави, безпека розвитку інформаційної сфери держави, захист національного інформаційного ринку, попередження інформаційного тероризму та інформаційної війни [13].

У сучасних умовах на всіх рівнях (політики, ідеології, релігії, історії, освіти, символів) ведуться інформаційні війни. Виходячи зі змісту й ролі інформації американський дослідник М. Маклуен вивів тезу: «Істинно тотальна війна – це війна за допомогою інформації». А боротьба в інформаційній сфері має таку ж мету, як збройні конфлікти, економічна експансія та інші види агресивних впливів. Новою метою часто стає розум людини, відповідно, конфлікти можуть вирішуватись не силовими методами, а за допомогою застосування тих чи інших інформаційних технологій. Сьогодні гостро постає питання забезпечення інформаційної безпеки. Тому основними напрямками державної інформаційної політики є забезпечення інформаційної безпеки України, сприяння міжнародній співпраці в інформаційній сфері та входженню України до світового інформаційного простору тощо [7].

Одне з головних завдань сучасної держави – гарантування інформаційної безпеки особистості, яка характеризується захищеністю її психіки й свідомості від небезпечних інформаційних впливів (маніпулювання, дезінформації, спонукування до образ тощо) [6].

Найбільш важливими видами інформації, яких стосується проблема інформаційної безпеки, є

стратегічна, політична, соціально-економічна, воєнна, наукова інформація. Сучасні засоби комунікації в поєднанні з науковими методами (контент-аналіз, соціометрія) надають науковому співтовариству інструменти, якими воно раніше не володіло. Ключова роль застосування технологій масових маніпуляцій зі свідомістю населення країни, «нена-сильницької зміни режиму» тощо відведена засобам масової інформації та мережі Інтернет.

Закон України «Про основи національної безпеки України» [8] визначає основні засади державної політики, спрямованої на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства й держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності. Однією з таких сфер є інформаційне середовище. Під інформаційним середовищем розуміють сферу діяльності суб'єктів інформаційних відносин, пов'язану зі створенням, пошуком, обробкою, поширенням і споживанням інформації. Інформація перетворилась на глобальний, невичерпний ресурс людства. Основними властивостями інформації є конфіденційність, цілісність, доступність.

Володіння інформаційними ресурсами у війнах майбутнього стане таким же неодмінним атрибутом, як у минулих війнах – володіння силами й засобами, озброєнням, боєприпасами, транспортом тощо, а виграш в інформаційному протистоянні може сприяти досягненню стратегічних цілей. Тому перед державою постає актуальне завдання забезпечення своєї інформаційної безпеки як однієї з основних складових частин сфери національної безпеки.

Існують два аспекти вивчення інформаційної безпеки в контексті національної безпеки: з одного боку, це самостійний елемент національної безпеки будь-якої країни, а з іншого – інтегрована складова частина будь-якої іншої безпеки (військової, економічної, політичної тощо).

Одним із найбільш повних визначень інформаційної безпеки можна вважати таке: це такий стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави, за якого зводиться до мінімуму завдання збитку через неповноту, невчасність і недостовірність інформації, негативний інформаційний вплив, негативні наслідки функціонування інформаційних технологій, а також через несанкціоноване поширення інформації. Це визначення тією чи іншою мірою охоплює практично всі сфери інформаційної взаємодії суб'єктів держави.

Проблема забезпечення інформаційної безпеки України, як уже зазначалось, знайшла відображення в Законі України «Про основи національної безпеки України», Законі України «Про концепцію національної програми інформатизації», Законі України «Про національну програму інформати-

зації», а також у Концепції національної безпеки України. Основними складниками останньої є національна безпека, національні інтереси, національні цілі, пріоритети й принципи задоволення та захисту національних інтересів, загрози національній безпеці та система національної безпеки [11, с. 5]. Сутність інформаційної безпеки як невід'ємної складової частини національної безпеки України вперше була зазначена в Законі України «Про основи національної безпеки України».

Серед головних складників інформаційної безпеки держави виділяють такі:

- обсяг інформаційного продукту, що виробляється в державі та державою;
- здатність мереж витримувати зростаюче інформаційне навантаження;
- можливість держави керувати розвитком вироблення та розповсюдження інформації;
- можливість доступу народонаселення до всіх можливих інформаційних джерел, а також відкритість більшості з них [10].

Аналізуючи дослідження вітчизняних фахівців, головні цілі політики інформаційної безпеки України можна сформулювати таким чином:

- а) реалізація конституційних прав громадян, суспільства й держави на інформацію;
- б) захист інформаційного суверенітету України, зокрема, національного інформаційного ресурсу та систем формування суспільної свідомості;
- в) забезпечення рівня інформаційної достатності для прийняття рішень державним установам, підприємствам та громадянам;
- г) належна присутність країни у світовому інформаційному просторі [1, с. 129].

Окрім того, розглядаючи актуальність формування, функціонування й безпеки національного інформаційного простору, експерти виділяють такі цілі:

- зміцнення інформаційної безпеки України та загалом її національної безпеки за рахунок більш ефективного використання національного потенціалу;
- підняття рівня й значення вітчизняного інформаційного продукту та технологій, національних інформаційних ресурсів, розвитку інформаційної інфраструктури України відповідно до її національних інтересів на засадах державного суверенітету України;
- упорядкування інформаційних відносин у національному інформаційному просторі України, особливо зміну співвідношення розповсюдження в країні вітчизняної й зарубіжної інформаційної продукції та інформаційних технологій на користь вітчизняних;
- державну підтримку вітчизняних суб'єктів національного інформаційного простору, забезпечення інформаційної та духовної, культурної ідентифікації України в міжнародних інформаційних

відносинах, піднесення міжнародного авторитету вітчизняного інформаційного продукту та технологій, його виробників [10].

Основними реальними й потенційними загрозами національній безпеці України, а також стабільності в суспільстві в інформаційній сфері на сучасному етапі є такі явища:

- 1) розголошення інформації, яка становить державну та іншу передбачену законом таємницю, а також конфіденційну інформацію, що є власністю держави або спрямована на забезпечення потреб і національних інтересів суспільства й держави;
- 2) прояви обмеження свободи слова та доступу громадян до інформації;
- 3) поширення засобами масової інформації культу насильства, жорстокості, порнографії;
- 4) комп'ютерна злочинність та комп'ютерний тероризм;
- 5) намагання маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема й шляхом поширення недостовірної, неповної або упередженої інформації.

Таким чином, інформаційна безпека – це стан захищеності національних інтересів України в інформаційній сфері від загроз особі, суспільству, державі через неповноту, несвоєчасність, недостовірність інформації, несанкціоноване поширення та використання інформації, негативний інформаційний вплив, негативні наслідки функціонування інформаційних технологій. Загроза інформаційній безпеці – це явище, дія негативних чинників або процеси, через які соціальні об'єкти інформаційної безпеки частково чи цілком втрачають можливість реалізувати свої інтереси в інформаційній сфері, порушується нормальне функціонування, здійснюється руйнація або стримується розвиток технічних об'єктів інформаційної безпеки [4, с. 16].

Система забезпечення інформаційної безпеки України – це організована державою сукупність суб'єктів (державних органів, посадових осіб, громадських організацій, окремих громадян), об'єднаних цілями й завданнями захисту національних інтересів України в інформаційній сфері, які здійснюють узгоджену діяльність у межах законодавства України.

В Україні політика забезпечення інформаційної безпеки будується на таких засадах:

- а) обмеження доступу до інформаційного ресурсу є винятком із загального принципу відкритості інформації та реалізується лише відповідно до чинного законодавства;
- б) суб'єкти, які збирають, накопичують та обробляють персональні дані й конфіденційну інформацію, несуть відповідальність перед законом за її збереження та використання;
- в) держава забезпечує захист суспільства від хибної, викривленої й недостовірної інформації, що надходить через засоби масової інформації;
- г) держава реалізує контроль за створенням і

використанням засобів захисту інформації шляхом їх обов'язкової сертифікації та ліцензування діяльності в галузі захисту інформації;

г) держава сприяє всебічному розвитку української мови як основного інструменту перетворення накопичених людством знань на інформаційний ресурс України [5].

Систему суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки утворюють такі органи:

1) орган законодавчої влади (Верховна Рада України);

2) органи судової влади (Конституційний Суд України, суди загальної юрисдикції);

3) органи виконавчої влади (Кабінет Міністрів України та місцеві державні адміністрації);

4) галузеві органи державного управління, що регулюють інформаційні відносини в певних галузях (Державний комітет зв'язку та інформатизації України, Державний комітет телебачення та радіомовлення України, Департамент спеціальних телекомунікаційних систем захисту інформації Служби безпеки України);

5) правоохоронні органи (прокуратура України, Міністерство внутрішніх справ України, Служба безпеки України);

6) підприємства, організації, фірми різних форм власності, діяльність яких пов'язана з наданням послуг зв'язку, із захистом інформації, інформаційних агенцій, суб'єктів видавничої справи [2, с. 33–34].

Особливо складна проблема сьогодення – завчасне створення засобів, необхідних для інформаційного протистояння, або, якщо послугоуватись американською термінологією, – «інформаційної війни» [3].

У цій сфері розвитку озброєнь розглядаються два типи дій та, відповідно, дві групи засобів. Перша сукупність засобів зв'язку пов'язана з «інформаційною війною» як специфічним видом протистояння, можливо, не пов'язаного з традиційними військовими діями, в особливій сфері, що називається «інфосферою». При цьому охоплюються всі компоненти інформаційного потенціалу держав: інформація та її інформаційні носії, центри зосередження інформації, наукові й усі інші кадри (творці та споживачі інформації), технічні засоби збору, переробки, накопичення, збереження й передачі інформації, програмно-математичні засоби, інфраструктура всебічних систем управління, органи управління інформаційними ресурсами держави.

У більш вузькому розумінні термін «інформаційна війна» стає одним із різновидів бойових дій (інформаційних) або важливою фазою безпосередньої підготовки до них.

Найважливішими складниками концепції «інформаційна війна» є оперативна безпека, введення супротивника в оману, психологічні операції, електронна війна та вогневе знищення, які прово-

дяться в комплексі з глибокою й усебічною розвідкою як для дезорганізації системи управління супротивника, так і для захисту власної системи управління в ході бойових дій. При цьому інформація, яка циркулює в системі управління, розглядається як високопріоритетний об'єкт впливу й захисту, зниження або підвищення достовірності. Якісно новий рівень сучасних інформаційних технологій дає змогу ефективно проводити інформаційні операції, які є складовими частинами інформаційних війн, у глобальних масштабах із метою формування в потрібному руслі та контролю над масовою свідомістю населення. За допомогою інформаційної зброї вирішуються такі типові завдання:

– маніпулювання суспільною свідомістю й політичною орієнтацією соціальних груп населення країни супротивника з метою створення політичної напруженості та хаосу;

– дестабілізація політичних відносин між партіями, об'єднаннями та рухами з метою провокації конфліктів, розпалювання недовіри, підозрілості, загострення політичної боротьби, провокації репресій проти опозиції, провокації взаємознищення;

– зниження рівня інформаційного забезпечення органів влади й управління, інспірація помилкових управлінських рішень;

– дезінформація населення про роботу державних органів, підрив їх авторитету, дискредитація органів управління;

– провокація соціальних, політичних, національних і релігійних заворушень;

– ініціація страйків, масового безладдя та інших акцій економічного протесту;

– підрив міжнародного авторитету держави, його співробітництва з іншими країнами;

– завдання збитків життєво важливим інтересам держави в політичній, економічній, оборонній та інших сферах [2].

Державна інформаційна політика сьогодні спрямована на забезпечення належних правових, економічних, внутрішньо- й зовнішньополітичних, організаційних та інших умов. Усі ці умови необхідні для створення розвиненої й захищеної інформаційної інфраструктури України, для розвитку міжнародного співробітництва в інформаційній сфері та утвердження України як країни з інформаційним суспільством, для забезпечення безпеки інформаційної діяльності, життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави в інформаційній сфері.

Суттєвим для інформаційної політики будь-якої держави є дотримання балансу інтересів особистості, суспільства та держави. Держава повинна забезпечувати відкритість і поінформованість суспільства про діяльність її органів та суспільних інститутів в інформаційній сфері [5].

Проблема забезпечення інформаційної безпеки України багато в чому зумовлена прогалинами в правовому регулюванні взаємодії органів виконавчої влади під час вирішення завдань забезпечення інформаційної безпеки. Для вирішення цієї проблеми вважаємо за доцільне здійснити такі заходи:

а) створити ефективну багаторівневу державну систему забезпечення інформаційної безпеки, у якій будуть діяти єдині правові норми й механізми захисту інформаційних ресурсів, інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури та інформаційних прав громадян, здійснюватиметься ефективна координація діяльності органів державної влади й управління;

б) розробити механізм узгодження діяльності органів державної та місцевої влади в забезпеченні інформаційної безпеки;

в) активізувати діяльність із формування державної політики в забезпеченні інформаційної безпеки регіонів, створенні необхідних для реалізації цієї політики організаційних структур і нормативної правової бази;

г) зміцнювати взаємодію регіональних структур із державними органами виконавчої влади під час вирішення питань забезпечення інформаційної безпеки.

Наведене дає змогу зробити висновок, що належний рівень інформаційної безпеки держави забезпечується комплексом політичних, економічних, організаційних та інших заходів, які допомагають реалізації інформаційних прав та інтересів держави та її суб'єктів. Розгляд питання інформаційної безпеки держави дає можливість стверджувати, що забезпечення інформаційної безпеки покладається на інформаційну організацію держави. Вона повинна гарантувати інформаційну безпеку держави та її суб'єктів у наш час глобалізації й зростання загроз із боку міжнародного тероризму. На жаль, в Україні існує дуже багато негативних факторів, які перешкоджають або утруднюють створення такої інформаційної організації, і не останнім із них є неузгодженість органів державної влади щодо забезпечення інформаційної безпеки.

Отже, наукове осмислення комплексу проблем, пов'язаних із розробленням та втіленням у життя

державної політики в інформаційній сфері, сьогодні набуває особливого значення, оскільки їх розв'язання сприятиме розвитку в Україні інформаційного суспільства, а отже, забезпеченню національної та інформаційної безпеки нашої держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондаренко В. Інформаційна безпека сучасної держави: концептуальні роздуми / О. Бондаренко // Стратегічна панорама. – 1999. – № 1–2. – С. 127–133.
2. Виноградова Г. Інформаційне право : [навч. посібник] / Г. Виноградова. – К. : МАУП, 2011. – 144 с.
3. Галамба М. Інформаційна безпека України: поняття, сутність та загрози / М. Галамба, В. Петрик [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2463>.
4. Гуцалюк М. Організація захисту інформації : [навч. посібник] / М. Гуцалюк. – К. : Альтерпрес, 2012. – 224 с.
5. Дмитренко М. Проблеми інформаційної безпеки України / М. Дмитренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://socialscience.com.ua/article/807>.
6. Жарков Я. Небезпеки особистості в інформаційному просторі / Я. Жарков // Юстиніан. – 2007. – № 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2554>.
7. Про інформацію : Закон України від 2 жовтня 1992 р. № 2657-XII (зі змінами в редакції від 3 липня 2012 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.
8. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV // Офіційний вісник України. – 2003. – № 29. – С. 38. – Ст. 1433.
9. Інформаційна безпека держави у контексті протидії інформаційним війнам : [навч. посібник] / за заг. ред. В. Толубка. – К. : НАОУ, 2004. – 177 с.
10. Інформаційна потужність держави, як складова національної безпеки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://propolis.com.ua>.
11. Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України : Постанова Верховної Ради України від 16 січня 1997 р. № 3/97-ВР // Голос України. – 1997. – 4 лютого. – С. 5.
12. Почепцов Г. Інформаційна політика : [навч. посібник] / Г. Почепцов. – К. : Знання, 2006. – 663 с.
13. Соснін О. Інформаційна політика України: проблеми розбудови / О. Соснін [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama>.

Ткачук Ю.В

Миграционные процессы и транзитная миграция в Украине

УДК 32-027.21:325.54(477)

Ткачук Ю.В.,
кандидат политических наук,
доцент кафедры
политических наук и права
Государственного учреждения
«Южноукраинский национальный
педагогический университет
имени К.Д. Ушинского»

В статье проанализированы миграционные процессы в Украине. Раскрыты причины миграции рабочей силы в Украине, а также выполнен анализ транзитной миграции как явления. Проанализированы фазы украинского миграционного явления, специфические признаки миграции и ее тенденции, а также особенности социально-экономического развития Украины после обретения независимости.

Ключевые слова: миграция рабочей силы, массовая миграция населения, транзитная миграция, украинское миграционное движение, тенденция развития, трудовая миграция, миграционный маршрут.

У статті проаналізовано міграційні процеси в Україні. Розкрито причини міграції

робочої сили в Україні, а також виконано аналіз транзитної міграції як явища.

Ключові слова: міграція робочої сили, масова міграція населення, транзитна міграція, український міграційний рух, тенденція розвитку, трудова міграція, міграційний маршрут.

The article analyzes the migration processes in Ukraine. There were discovered the reasons of the labor migration in Ukraine, as well as the analysis of transit migration as a phenomenon.

Key words: labor power migration, mass migration, transit migration, Ukraine migration movement, development tendency, labor migration, migration route.

После распада СССР трудовая миграция стала новым явлением. Накануне провозглашения независимости экономика Украины обеспечивалась продукцией собственного производства на 82%. За пределы Украины вывозилось более 16% общественного продукта, в том числе более 40% черных металлов и металлических изделий, отдельных видов энергетического, нефтяного, химического оборудования и т. д. О мощности экспортного потенциала свидетельствуют следующие данные. Доля Украины в последние годы существования СССР составляла 20% общесоюзных экспортных поставок. Продукция, производимая в Украине, направлялась в 123 страны мира, а субъектами международных хозяйственных связей были 1 400 ее предприятий, объем экспортных поставок, которых составил около 7 млрд. крб. [1].

Переход к рыночным отношениям в сочетании с экономическим кризисом массовыми потерями работы, падением уровня заработной платы привели к тому, что трудовая миграция стала главным способом заработка для миллионов жителей постсоветского пространства. Кроме ограничения производства и вытекающей из этого безработицы, сложной ситуации в области общественных финансов и резкого снижения жизненного стандарта, то есть общих для всего постсоветского пространства признаков периода перехода к рыночным отношениям, в Украине появились, по крайней мере, еще два фактора, заставляющие покинуть страну. Первым из них является большая разница между минимальным уровнем заработной платы и прожиточным минимумом. Вторым – факт резкой подоходной поляризации общества. Если в 1990 г. средний доход 10% самых богатых граждан Украины был в 4 раза выше, чем соответствующий коэффициент самых бедных, то к концу столетия эта разница увеличилась в 67 раз [4].

Украинское миграционное движение можно распределить на три фазы:

– до 1990 г. – поездки интеллектуальной элиты, сотрудников науки, артистов; общее количество иммигрантов небольшое, но масштабная потеря интеллектуального капитала.

– 1990–1993 гг. – поездки специалистов, владеющих иностранными языками.

– после 1994 г. – количество мигрантов значительно расширяется, охватывая менее квалифицированных рабочих [7].

Согласно докладу Международной организации по миграции, с 1990 г. численность международных мигрантов в мире в целом возросла почти на 40 млн. человек, а в период с 2005 по 2010 гг. – на 10,5 млн. человек. В настоящее время в мире насчитывается более 214 млн. мигрантов. К 2050 г. количество международных мигрантов почти удвоится и достигнет 405 млн. человек [2].

Украина занимает 5 место в мире среди стран с наибольшим количеством эмигрантов. Об этом сообщил Мировой Банк в своем докладе «Миграция и денежные переводы». По данным на 2010 г., за границей находится 6,6 млн. украинцев, уехавших в разные годы (это почти 15% от общего количества нынешнего населения страны). По количеству эмигрантов мы уступаем только Мексике (11,9 млн.), Индии (11,4 млн.), России и Китаю (11,1 млн. и 8,3 млн., соответственно)[2].

Согласно опросу Государственной службы статистики Украины и Института демографии и социальных исследований, 80% украинцев едут за границу, потому что там можно получить лучшие деньги за свою работу. Для сравнения: средняя заработная плата украинцев, по данным 2011 г., составляла 281 дол. США, в то время как в Германии – 1 800 дол. США, в Польше – 600 дол. США [6].

Что касается спроса и предложения рабочей силы в Украине, то на начало второго десятилетия XXI ст. количество незанятых граждан, находившихся на учете, составляло в среднем 450 тыс. человек, а потребность предприятий в рабочих местах на замещение свободных рабочих мест (вакантных должностей) – 76 тыс. человек. Следовательно, нагрузка незанятого населения на 10 свободных рабочих мест (вакантных должностей) – 64 человека [6].

Поэтому можно сделать вывод, что люди вынуждены искать работу за рубежом.

В целом больше всего украинцев сейчас работает в России – 500 тыс. человек. Столько же трудовых мигрантов из Украины работают вместе в Польше, Чехии и Италии. Еще 200 тысяч – в Испании, Португалии, Венгрии и Беларуси [7].

Специфическим признаком трудовой миграции сегодня является то, что она начинает приобретать характер «необратимости». Если в 90-е гг. XX ст. большинство граждан Украины, выезжающих за границу на заработки, воспринимали это как временное явление и надеялись, что, как только экономическая ситуация в стране улучшится, они вернуться, то теперь значительная часть тех, кто выехал тогда на работу, не спешит возвращаться.

Угрожающей тенденцией развития современной трудовой миграции является тот факт, что родители, которые выехали и работают за границей уже достаточно длительное время, начинают привлекать в такие поездки детей. По экспертным данным МИД Украины, на заработках за границей нелегально находится свыше 2,3 млн. граждан Украины. Однако считается, что данная цифра значительно занижена. По разным оценкам, численность эмигрантов колеблется от 2 до 7 млн. человек, при том что легальное разрешение имеют не свыше 500 человек. Такие масштабы миграции украинских граждан обуславливают большие потери рабочей силы, которые могут иметь в будущем серьезные негативные последствия для экономического развития Украины [3].

Количество мигрантов в мире выросло с 178,5 млн. человек в 2000 г. до 214 млн. человек в 2010 г. По данным Госкомстата Украины, наше государство только за первое десятилетие нынешнего века покинуло более 6 млн. человек. По оценкам специалистов, более 90% трудовых мигрантов не регистрируются в государственных учреждениях. Объем денежных переводов от трудовых мигрантов сейчас соответствует объему прямых иностранных инвестиций и почти в 8 раз превышает внешнюю помощь для развития Украины. Миграционный капитал изменяется от 20 до 35,3 млрд. долл. США за год в зависимости от фазы мирового кризиса. Поступления от трудо-

вых мигрантов составляет почти 20% ВВП Украины [7].

Украинские реалии выталкивают специалистов за границу. Невозможность реализовать свой талант и способности побуждает к эмиграции инженеров, врачей, талантливых ученых. В Украине происходит массовая «утечка мозгов». Поэтому на данный момент это является одной из главных проблем Украины.

Движущими силами прогресса в современном мире является человеческий фактор, образование, наука и здравоохранение. В нашей стране преподаватель, научный работник получает не просто на порядок, а в десятки раз меньше, чем коллеги на Западе и в передовых странах Востока. Молодые специалисты оказываются в ситуации «замкнутого круга». Их не берут на работу из-за отсутствия опыта и тем самым лишают соискателей возможности приобрести этот опыт, и, разумеется, еще меньше возможностей у молодых специалистов на рынке труда становится при увеличении пенсионного возраста [11].

Немаловажным фактором является идеалистическое представление о других странах. К примеру, 11% украинцев считают, что в Украине легко добиться успеха (против 84,6%, считающих, что это – задача повышенной сложности), тогда как за границей, по мнению наших молодых сограждан, добиться успеха достаточно просто (так считает 51% респондентов против 35%) [7].

Основными особенностями социально-экономического развития Украины после обретения государственной независимости являются повышение уровня открытости общества, возрастание мобильности населения и, как следствие, расширение миграционного пространства. По мере интеграции государства в мировое сообщество значимость и сложность миграционных проблем постепенно возрастали, что во многом усугублялось структурными изменениями на геополитической карте Европы.

Особенно остро эти вопросы стали на повестку дня после последнего этапа расширения Европейского Союза (далее – ЕС) на восток в 2004 г., когда в его состав вошли 8 стран Восточной Европы, в том числе ближайшие соседи Украины, что придало ей статус приграничной зоны ЕС и превратило в своего рода «географический миграционный коридор» [5] с многовекторными миграционными потоками и высоким уровнем турбулентности.

Если в первые годы рыночных преобразований Украина являлась преимущественно государством-донором, поставляющим избыточную трудовую силу в страны глобального Севера, то по мере усиления геополитической ситуации в регионе миграционный статус государства также эволюционировал: сначала в транзитную страну, притягивающую тех, кто намеревался через ее террито-

рию попасть в соседние страны ЕС, а затем и в пункт назначения миграции.

Причем в условиях нарастания глобальной нестабильности транзитная роль Украины существенно возрастала в силу интенсификации потоков переселенцев из зон военных конфликтов и климатических бедствий, пытающихся пересечь ее территорию, чтобы найти убежище в ЕС [4]. Однако многие из них, не найдя возможности попасть на возжеланный запад, оседают в приграничных районах Украины, а затем рассеиваются по стране, превращая ее в отстойник для нелегальной миграции и «буферную зону» [10], отдаляющую сытый Запад от бедного Востока.

Транзитная миграция обусловлена целым комплексом факторов как притягивающего, так и выталкивающего характера. К числу первых следует отнести отсутствие эффективных контрольных механизмов для мониторинга и менеджмента миграционных потоков. Это открывает лазейки для нелегальных способов попадания, исхода, пребывания и даже проживания в стране. Справедливости ради следует отметить, что в последнее время государство прилагает усилия для решения данной проблемы и во многом преуспело в этом направлении. К этой же категории лакуны в миграционном законодательстве относится, в частности, непрозрачность процедуры получения статуса беженца, что предоставляет возможности для коррупционных схем в данном вопросе. Среди других притягивающих факторов эксперты выделяют низкий уровень цен на основные потребительские товары и возможности для трудоустройства в теневой экономике, т. е. вне зоны внимания правовых органов [6]. Среди выталкивающих факторов основными являются сложность интеграции иностранцев в украинское общество, их адаптации к реалиям его динамической жизни при полном отсутствии внимания к этой проблеме со стороны властей.

На протяжении своей истории Украина по своему географическому положению являлась страной, лежащей на перекрестке [8] Западного и Восточного цивилизационных ареалов, что явствует даже из названия страны, имеющего семантическое значение «край приграничности». После обретения государственной независимости в 1991 г. Украина объявила курс на демократизацию, открыла границы и предоставила своим гражданам право на свободу передвижения. Как следствие, государство столкнулось с необходимостью решения огромного комплекса проблем, связанных как с преимуществами, так и с вызовами новых социальных реалий. Так, уже в первые годы после распада СССР в условиях деградации системы пограничного контроля и условности границ между бывшими советскими республиками в Украину хлынули потоки нелегальных мигрантов.

Противодействие этому «миграционному валу» [3], обрушившемуся на большинство постсоветских стран, осложнялось отсутствием четкого иммиграционного законодательства, а также неразвитостью инфраструктуры паспортного контроля.

В дальнейшем укрепление государственных границ и постепенное урегулирование визового режима позволило наладить контроль над нелегальным въездом в страну.

Тем не менее, в 2011 г. Всемирный банк признал миграционный маршрут между Украиной и Россией вторым, наиболее крупным в мире коридором нелегальной миграции после такового между США и Мексикой [22]. Действительно, географическое расположение Украины на развилке между Европой и Азией, ставит страну в невыгодное положение транзитера нелегальных потоков рабочей силы для ЕС.

Согласно данным Международной организации миграции (далее – МОМ), интенсивность этих потоков в направлении с Востока на Запад в настоящее время усиливается за счет высокой проницаемости государственных границ между Российской Федерацией и Республикой Беларусь. В начале 1990-х гг. Украина имела репутацию перевалочного пункта на маршруте, т. н. «восточного направления незаконной торговли людьми». Согласно данным МОМ, Украина и сейчас остается транзитным каналом траффинга, в частности, между Молдовой и Россией.

Следует отметить, что маршруты транзитной миграции через территорию Украины характеризуются высоким динамизмом и функциональностью, чутко реагируя на малейшие изменения геополитической ситуации в регионе. Так, если ранее он пролегал из России в Польшу через Республику Беларусь или Украину, то сейчас он проходит через Закарпатье и Словакию [10].

В последние годы в результате массового оттока украинских женщин на работу в сервисной экономике стран «первого мира» Украина была вовлечена в новый, только начинающий формироваться канал глобальной гендерно-специфической миграции из постсоветского региона, получивший название «глобальные цепочки заботы». Он основывается на принципе «заместительной миграции», посредством которой женщины из менее обеспеченных стран полупериферии мировой системы, в частности из Украины, едут работать в т. н. «экономику заботы и ухода» центра мир-системы, а затем их место на рынке домашнего сервиса занимают женщины, прибывающие в Украину из еще более бедных стран «третьего мира», например из Филиппин [9]. Так, на протяжении 2001–2007 гг. в столице Украины – Киеве – было зафиксировано увеличение доли женщин в общем количестве иммигрантов

с 27% до 40% [3, с. 92]. Эмпирическое изучение вышеназванного процесса еще находится в зачаточном состоянии и редко включает украинское звено ГЦЗ, несмотря на то что «миграция заботы» в Украине приобретает характер массового явления.

Таким образом, миграционные коридоры, каналы, маршруты превращают Украину в транзитную «миграционную магистраль», проходящую через самое сердце Европейского континента.

В то же время эксперты отмечают, что после присоединения западных государств – соседей Украины (Словакии, Польши, Венгрии и Румынии) – к Шенгенской зоне и, соответственно, ужесточения визового контроля в этом регионе Украина утратила свою привлекательность как транзитная страна [8]. Украина постепенно трансформируется из миграционной магистрали в «узкую тропинку» для транзитных потоков в регионе, который рассматривается как «задворки Европы» [10], хотя по иронии судьбы именно на украинской территории находится официально признанный географический центр европейского континента.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Белецкая Л.О. Экономическая теория / Л.О. Белецкая // Помощник для студента [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://uchebnikonline.ru/politekonomia/ekonomichnateoria_bileaska_lvmiznarodna_migratsiya_zobochoi_siei.htm.
2. Берегиной В. Украина заняла 5-е место в мире по эмиграции / В. Берегиной // Сегодня. – 2010. – № 37. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.segodnya.ua/economics/business/isukrainy-vekpali-6-6-milliona-chelovek.html>.
3. Брайчевська О. Нетрадиційні іммігранти у Києві: сім років потому / О. Брайчевська, О. Малиновська, Я. Пилинський. – К., 2009.
4. Внешняя трудовая миграция Украины причины и последствия // Информационный сайт E-com.dp.ua. – 2009. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://e-com.dp.ua/text/migr_ukr.html.
5. Громадський простір на кордоні Україна – ЄС стало на 30% менше нелегалів // Портал «Громадський простір» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL: <http://eu.prostir.ua/news/25973.html>.
6. Крисенко О. Нелегальна міграція: Зовнішній чинник державної безпеки / О. Крисенко // Міграція і толерантність в Україні. – К. : Стилос, 2007. – С. 33–36.
7. Максименко Я.А. Миграционные процессы в Украине: проблемы и перспективы / Я.А. Максименко, И.И. Хайло // Вісник НТУ. – 2014. – № 23 (1066). – С. 40–46.
8. Марков І. На роздоріжжі. Аналітичні матеріали комплексного дослідження процесів Української трудової міграції / І. Марков. – Львів : Карітас, 2009.
9. Студена М. Участие и роль украинских женщин в процессе международной трудовой миграции после распада Советского Союза / М. Студена // История и современность. – 2011. – № 1 (13). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.socionauki.ru/jornal/articles/132904>.
10. Толстокорова А.В. Транзитная миграция в Украине / А.В. Толстокорова // Псковский регионально-логический журнал. – 2013. – № 15. – С. 91–93.
11. «Утечка мозгов»: кто виноват и что делать // Официальный сайт Национальной академии управления. – 2009. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://nam.kiev.ua/index.php?newsid=11723>.

Шачковська Л.С.,
Бондар С.С.

Критерії ефективності діяльності політичної опозиції в демократичних країнах

У статті розглядаються критерії діяльності опозиції, які дають змогу визначити рівень її ефективності, розроблені на основі компаративного аналізу інституціональних форм функціонування інституту політичної опозиції в демократичних країнах. До таких критеріїв належать механізми ідентифікації влади й опозиції та впливу на ухвалення державних рішень, закріплення статусу, прав та обов'язків опозиції, рівень її відповідальності і джерела фінансування опозиції. Відзначається, що інституціоналізація опозиції в демократичних системах не може відбуватися всупереч принципу поділу влади, а тому потрібно виходити зі свідомого визнання обмеженості сфери впливу опозиції, що локалізується в парламенті й діє парламентськими методами. Підкреслюється, що суспільне ставлення до інституту політичної опозиції в західноєвропейських державах загалом є позитивним, його сприймають як конструктивну протизуладу. Цей факт доводять перемоги опозиційних сил на місцевих і парламентських виборах у Європі (Швеція, Франція, Бельгія, Чехія, Болгарія тощо).

Ключові слова: політична опозиція, інституціоналізація, Британська (вестмінстерська) модель опозиції, континентальна модель опозиції, Французька (напівпрезидентська) модель опозиції, Скандинавська інституціональна модель опозиції.

В статье рассматриваются критерии деятельности оппозиции, позволяющие определить уровень ее эффективности, разработанные на основе сравнительного анализа институциональных форм функционирования института политической оппозиции в демократических странах. К таким критериям относятся механизмы идентификации власти и оппозиции и влияния на принятие государственных решений, закрепления статуса, прав и обязанностей оппозиции, уровень ее ответственности и источники финансирования оппозиции. Отмечается, что институционализация оппозиции в демократических системах не может происходить вопреки принципу разделения властей, а поэтому нужно исходить из сознательного при-

знания ограниченности сферы влияния оппозиции, которая локализуется в парламенте и действует парламентскими методами. Подчеркивается, что общественное отношение к институту политической оппозиции в западноевропейских государствах в целом является положительным, его воспринимают как конструктивный противовес власти. Этот факт доказывают победы оппозиционных сил на местных и парламентских выборах в Европе (Швеция, Франция, Бельгия, Чехия, Болгария и т. д.).

Ключевые слова: политическая оппозиция, институционализация, Британская (вестминстерская) модель оппозиции, континентальная модель оппозиции, Французская (полупрезидентская) модель оппозиции, Скандинавская институциональная модель оппозиции.

The authors revealed the criteria of opposition activity that can determine the level of its effectiveness, developed on the basis of comparative analysis of institutional forms of functioning of the political opposition institution in democratic countries. These criteria include: mechanisms of authority and opposition identification and influence government decision making, consolidating of the status, rights and duties of the opposition, the level of responsibility and sources of the opposition funding. It was noted that the institutionalization of opposition in democratic systems can not be contrary to the principle of separation of authority, and therefore we had to proceed from conscious recognition of the limited sphere of influence of the opposition, localized in parliament and acting by parliamentary methods. It was emphasized that the public attitude to the institution of political opposition in Western countries in general is positive. It is seen as a constructive counterbalance power. This fact had been proved by the victory of the opposition in local and parliamentary elections in Europe (Sweden, France, Belgium, the Czech Republic, Bulgaria, etc.).

Key words: political opposition, institutionalization, British (Westminster) model of opposition, continental model of opposition, French (semi-presidential) model of opposition, Scandinavian institutional model of opposition.

УДК 321.01.(4)

Шачковська Л.С.,
кандидат політичних наук, доцент,
завідувач кафедри суспільних
дисциплін
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
Бондар С.С.,
кандидат політичних наук, доцент
кафедри суспільних дисциплін
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини

Політична опозиція як одна з провідних ознак демократичності політико-владних відносин може ефективно функціонувати виключно за умови демократії.

Систематизація теоретичних розробок проблеми політичної опозиції є пріоритетним завданням вітчизняної політологічної науки. Натомість світова практика накопичила значний досвід функціонування та інституціоналізації політичної опозиції, що виявився у формуванні сталих моделей опозиційної діяльності. Їх сутнісні ознаки та принципи діяльності пропонуємо розглянути в дослідженні.

Виявленню якісних характеристик тієї чи іншої моделі сприятиме визначення критеріїв ефективності діяльності політичної опозиції.

Одним із провідних критеріїв визначення ефективної діяльності інституту політичної опозиції є механізм впливу на ухвалення державних рішень. Уперше термін «прийняття рішень» ужито в 30-х роках XX ст. Б. Стіном, у 60-х роках політичні рішення вивчає С. Марч, а управлінські рішення вперше аналізуються Д. Снайдером. П. Гордон називає управлінські рішення основою державного управління [4]. Зараз питання участі

парламентської опозиції в законодавчому процесі та процесі прийняття політичних рішень вивчають вітчизняні дослідники: В. Андрущенко [1], Т. Бук [7], В. Коробко [7], В. Фесенко [7] та інші, а проблеми взаємодії більшості й опозиції присвячено декілька публікацій С. Гавриша [4]. Але варто відзначити, що вказані дослідження є своєрідною рефлексією на ситуацію, а ґрунтовних робіт без емоційного забарвлення та звинувачень меншості досить небагато, тому дослідження в цьому напрямі є надзвичайно актуальним.

Мета статті – проаналізувати моделі опозиції, які дають змогу виявити рівень ефективності опозиційної діяльності в державі; проаналізувати специфіку участі опозиції в прийнятті державних рішень в умовах чотирьох класичних інституціональних моделей опозиційної діяльності; узагальнити зарубіжний досвід інституціоналізації політичної опозиції.

Одним із основних аспектів функціонування зрілого інституту політичної опозиції є прозорість і легкість механізму ідентифікації влади й опозиції. Досить легко визначити цю належність у вестмінстерській і континентальній моделях опозиції. Перша з них функціонує в парламентській республіці за двопартійної системи, де опозиційною стає партія, яка набрала меншу кількість голосів відносно правлячої. У другій до опозиційної сили належать ті партії, що не ввійшли до правлячої більшості, уряд контролює парламентську більшість, але для ухвалення важливих рішень потребує згоди опозиції. Складніше відбувається процес ідентифікації за французької напівпрезидентської форми політичної опозиції. Опозицією в цьому випадку може виступати парламентська меншість (якщо президент і більшість належать до однієї політичної сили) або парламентська меншість і президент (якщо президент і більшість належать до різних політичних таборів).

Варто також зазначити, що взаємодія більшості й опозиції у двопартійній і багатопартійній системах суттєво різняться. За двопартійної системи результати голосування з політичних проблем більш передбачувані, а за багатопартійної – значну роль відіграє погодження між фракціями, міжпарламентськими групами тощо.

Впливовим фактором інституціоналізації політичної опозиції є закріплення її статусу. Британська модель передбачає, що опозиція має офіційний статус і визначену форму діяльності, а саме «тіньовий уряд». Континентальна модель характеризується тим, що жодна партія в парламенті не має офіційного статусу опозиції та визначених форм діяльності, але всупереч цьому факту в партійному середовищі поширюється переважно опозиційний тип політичної поведінки. У змішаних республіках опозиція переважно залишається без закріпленого спеціального статусу, через що позбавлена

компенсаційних повноважень. Не менш важливим чинником організації ефективної роботи опозиції, ніж закріплення її статусу, є визначення її прав та обов'язків. Вони можуть бути визначені конституцією країни (Греція, Франція, Португалія, конституції м. Гамбург і землі Шлезвіг-Гольштейн у Німеччині), нормативно-правовим актом, що регулює роботу парламенту (Статут Сейму Литовської Республіки, Акт про Парламент Норвегії, регламенти шведського та фінського парламентів тощо), спеціальним законом про діяльність опозиції (Португалія), традиційними нормами, які склалися історично (Великобританія, Італія тощо).

Узагальнивши зарубіжний досвід інституціоналізації політичної опозиції, констатуємо, що її основними правами є участь у формуванні порядку денного парламенту, можливість надсилати запити уряду й підзвітним йому організаціям, піддавання критиці урядові рішення, ініціювання створення спеціальних слідчих комісій для розслідування недбалості або непрофесіоналізму вищих посадових осіб держави, право публічних висловлювань і рівного з правлячою елітою доступу до ефірного часу державних телерадіокомпаній, друкованих засобів масової інформації.

Не менш важливою є можливість створення «тіньового уряду». Стабільне функціонування опозиційного кабінету міністрів дає змогу виконувати вагомому функцію наступництва влади. Отримуючи владні повноваження на чергових виборах, члени «тіньового кабінету» лише змінюють свої функціональні обов'язки (отримуючи офіційні урядові посади, які вони раніше дублювали), а не формують новий штат співробітників. Отже, «тіньові кабінети» забезпечують право наслідувати владу та безболісно змінювати владні політичні сили. Окрім того, функціонування «тіньових кабінетів» є запорукою підвищення компетентності й професіоналізму політиків-членів альтернативних урядів, адже вони зобов'язані розуміти специфіку галузі, якою опікуються.

Технології прийняття політичних рішень великою мірою зумовлені характером політичного режиму. За авторитаризму, тоталітаризму рішення приймають здебільшого в закритому, таємному режимі вузьким колом людей, не беручи до уваги точки зору опозиції. За демократичних режимів дбають про чіткість процедури прийняття політичних рішень, використовуючи компроміс, консенсус. Це сприяє уникненню соціальних, політичних конфліктів, забезпечує стабільний розвиток суспільства.

Проаналізуємо специфіку участі опозиції в прийнятті державних рішень в умовах чотирьох класичних інституціональних моделей опозиційної діяльності. Британська (вестмінстерська) модель з її розгалуженою системою опозиційної участі характеризується тим, що опозиція в англійському

парламенті не погоджується з більшістю із жодного питання, але це ніяк не заважає процесу прийняття рішень шляхом голосування більшості. І якщо Палата Лордів, яка заклала традицію функціонування інституту політичної опозиції, сьогодні швидше виконує функцію історичної пам'яті, то Палата Громад цілком успадкувала традиції опозиційної непримиренності.

Французька (напівпрезидентська) модель із її двояким визначення опозиції розкриває всі важелі впливу на прийняття політичних рішень перед президентом, який може виступати як опозиційна сила. Парламентська ж опозиція долучається до процесу ухвалення політичних рішень лише в разі зацікавленості більшості в отриманні голосів депутатів меншості. Більше того, до недавнього часу у Франції діяла конституційна норма, яка дозволяла ігнорувати думку парламентської опозиції в процесі ухвалення законопроектів. Президент Франції Н. Саркозі обмежив використання цієї статті Конституції.

Скандинавська інституціональна модель політичної опозиції, що передбачає прецедент потрапляння до парламентської опозиції партії, яка перемогла на виборах, дає можливість кількісно впливати на ухвалення державних рішень. Тобто політичні партії, які зазнали поразки за підсумками електорального циклу, можуть об'єднатися в постійно діючу опозицію або в ситуативну більшість для прийняття того чи іншого політичного рішення.

Політична опозиція в Німеччині рішенням Федерального Конституційного Суду визнана інститутом конституційним, тобто будь-яка її спроба втрутитися в процес ухвалення політичних рішень не може бути опротестованою більшістю. Регламент німецького парламенту й Конституція ФРН передбачають, що меншість у вигляді фракцій або 5% членів Бундестагу мають право вносити на обговорення законопроекти й поправки до них [2]. Опозиція в Німеччині наділена беззаперечним правом законодавчої ініціативи, але при цьому для прийняття політичного рішення вона неодмінно має заручитися підтримкою представників більшості.

Традиційно опозиція голосує проти більшості рішень, які приймаються, розраховуючи, що вони не будуть популярними серед населення або ж зовсім не виконуватимуться. У будь-якому випадку опозиція мріє про використання цих рішень як аргументів проти суперників на нових виборах.

В умовах реальної парламентської боротьби за прийняття державного рішення опозиція може завоювати голоси депутатів, що не визначилися зі своєю позицією, і заблокувати рішення, яке вимагає дві третини голосів. Але, як показує досвід, лідер більшості й лідери фракцій завжди можуть змінити формулювання в тексті рішення, яке б задо-

вольнило більшість депутатів, чий голос потрібний для ухвалення нормативно-правового акта. Отже, вплив опозиції на прийняття або неприйняття конкретного рішення в парламенті є не абсолютним, а ситуативним або ж узагалі відсутнім.

Дослідник англійської політичної культури професор Р. Джессоп [9] вважає, що «справжній зміст дій опозиції знаходиться за межами парламенту» [4], де вплив на ухвалення політичних рішень є досить опосередкованим і може здійснюватися виключно за участю груп інтересів або груп тиску, які підтримують ту чи іншу опозиційну силу, представлену в парламенті.

Діяльність або бездіяльність опозиції завжди має певні політичні наслідки, отже, рівень відповідальності опозиції є досить важливим критерієм її ефективності. Вестмінстерська модель демонструє чітку відповідальність правлячої та опозиційної еліт. Партія влади не може бути бездіяльною через протистояння чи втручання опозиції. Окрім того, принцип формування «тіньового кабінету» у Великобританії, де кожна урядова посада віддзеркалена тіньовим міністром, дає змогу оцінювати відповідальність не лише опозиційної партії загалом, а й кожного її члена окремо. Поряд із невиразним механізмом впливу на ухвалення політичних рішень вестмінстерська модель дає змогу опозиції контролювати владу, висвітлювати її процедурну роботу, інформувати населення про перебіг законодавчого процесу. Натомість прозорість діяльності опозиції дає владі можливість указувати на її можливі прорахунки або недбалість у виконанні своїх функцій. Указана система стримувань і противаг дає змогу британській моделі залишатися єдиною формою опозиції з якісною характеристикою відповідальності.

Скандинавська модель характеризується невиразною відповідальністю опозиції, адже важко визначити кількісне співвідношення правлячих та опозиційних сил під час вироблення того чи іншого державного рішення. Опозиційний статус не відіграє визначальної ролі в політичній діяльності, вона належить відсотковому складу групи депутатів парламенту, які можуть удаватися до створення тимчасових блоків для прийняття політичного рішення. Отже, визначити рівень відповідальності опозиції можна тільки через складний процес аналізу мотивації, зацікавленості й участі опозиції в політичному процесі.

Французька модель через значну обмеженість доступу опозиції до процесу прийняття політичних рішень характеризується низьким рівнем її відповідальності. За певних обставин можливе зниження рівня легітимності всієї системи влади. Як, наприклад, бездіяльність влади та опозиції у Франції під час «великих страйків» 2007–2009 років, коли влада не змогла своєчасно відреагувати на соціальну кризу, а опозиція не мала можливості

фактичного впливу на врегулювання конфлікту між профспілками й роботодавцями-монополістами.

Для ведення передвиборчих кампаній та інформування громадськості про свою діяльність опозиція повинна мати достатні й законні джерела фінансування. Фінансування має надходити як від держави, так і з приватних джерел. Державне фінансування може відбуватися в таких формах:

- фінансування партій чи блоків у розрахунок на кількість голосів, які вони отримали на виборах (така система існує в багатьох демократичних країнах: Федеративній Республіці Німеччини, Швеції та інших; у Чехії фінансування опозиційних партій втричі більше, ніж урядових);

- фінансування парламентських фракцій (у Німеччині опозиційні фракції отримують на 25% більше від основної субсидії та на 7% більше на кожного депутата, ніж урядові фракції) [6, с. 7];

- вестмінстерська модель політичної опозиції передбачає додаткову заробітну платню лідеру «опозиції її Величності», а діяльність опозиції загалом можлива за матеріальної підтримки державних грантів на вироблення політики, парламентська ж діяльність опозиційної групи є статтею видатків державної програми «Короткі гроші».

Для фінансування опозиції з приватних джерел мають бути створені умови, за яких підприємці могли б прозоро фінансувати опозиційні партії, не боячись додаткових перевірок чи інших ускладнень з боку фіскальних органів. Але практика зовнішньої матеріальної підтримки опозиційної діяльності доводить розрахунковий характер такої допомоги. З боку зацікавлених економічних груп – вимога прийняття корисного та вигідного для них політичного рішення в парламенті, з боку зарубіжних партнерів – підтримка політичного курсу або допомога в здійсненні міжнародної стратегічної діяльності. Досить активно «благодійною» політичною діяльністю займаються Сполучені Штати Америки. Президентські вибори 2004 року в Україні закінчилися призначенням переможцями опозиційних сил. На тлі складної політичної боротьби, що супроводжувалася масовими акціями суспільної підтримки, лунали звинувачення у використанні іноземного капіталу для організації так званої «помаранчевої революції». Якщо припустити, що ці заяви були обґрунтованими, то це є негативним явищем, адже фінансування будь-якої з політичних сил недержавними чи закордонними структурами передбачає певну вигоду у вигляді, наприклад, вимоги лобювати власні інтереси тощо.

Опозиція може бути й фактором політичної нестабільності та неефективної політичної діяльності, особливо за умов відсутності діалогу між владою й опозицією. Основні функції політичної опозиції як вияву суспільного інакомислення та незадоволення чинною політичною системою можна звести до репрезентації інтересів соці-

альних груп, критики й формування альтернатив, комунікативної функції, функції вирішення конфліктів і зняття громадського невдоволення.

Країни Східної Європи, у тому числі Україна та Російська Федерація, є прикладами спізнілого усвідомлення необхідності існування інституту політичної опозиції. В Україні й Росії дотримуються думки, що провідним кроком у процесі формування ефективної опозиції є прийняття закону, який би закріпив статус, права та обов'язки опозиції. Світовий же досвід доводить, що цей інститут може функціонувати без законодавчого оформлення. Достатнім є внесення пункту про діяльність опозиції в регламент парламенту або визнання парламентської меншості офіційною опозицією в державі.

За демократичного політичного режиму, до якого прагне наша держава, опозицію розглядають як носія альтернативних шляхів розвитку держави, що оптимізує ухвалення державних рішень, спонукає зважати на інтереси всіх зацікавлених груп суспільства. Незважаючи на десятки різноманітних модифікацій, існують дві основні моделі демократії, найбільш удамо представлені Ж.-Ж. Руссо [5] і Й. Шумпетером [3, с. 157–159; 8]. В основі першої моделі лежить право більшості, коли за підсумками виборів окремі волі громадян зливаються в єдину волю заради втілення загального блага, ігноруючи прагнення меншості, тобто опозиції. В основі другої лежить вільна конкуренція політичних еліт на виборах, де переможець отримує право формувати політичні цілі, де опозиція – одна з учасниць цієї конкуренції.

Отже, ефективність діяльності опозиції залежить від багатьох факторів, а саме: законодавчого визнання статусу опозиції, гарантій її прав, урахування позиції громадян, згуртованості сил опозиції, наявності авторитетних лідерів, «інтелектуальних команд», конструктивної ідеології, джерел фінансування, механізмів впливу на ухвалення державних рішень тощо. Побудувати ієрархічну структуру розроблених критеріїв неможливо, так як за різних політичних обставин кожна з них може стати домінуючою, чим задовольнить вимоги наявної в державі політичної ситуації.

Аналіз ознак тієї чи іншої моделі політичної опозиції засвідчує, що вони мають як позитивні, так і негативні сторони. У вестмінстерській моделі формалізована роль опозиції є високою, але на практиці вона мало впливає на вироблення політичного курсу країни. У цій моделі опозиція відіграє роль так званої функціональної тріади – контроль, критика, альтернатива. У німецькій і скандинавській моделях роль опозиції не настільки інституціоналізована, але політична практика, традиції конституціоналізму, розвиненість інститутів громадянського суспільства та правової держави дають опозиції змогу реально впливати на перебіг політичного життя

країни. У французькій моделі роль опозиції незначна як на практиці, так й інституціонально. Отже, найбільш придатними для наслідування є, на нашу думку, німецька та вестмінстерська моделі функціонування інституту політичної опозиції.

Суспільне ставлення до інституту політичної опозиції в західноєвропейських державах загалом є позитивним, його сприймають як конструктивну противагу владі. Цей факт доводять перемоги опозиційних сил на місцевих і парламентських виборах у Європі (Швеція, Франція, Бельгія, Чехія, Болгарія тощо).

Світовий досвід свідчить, що завдяки системі процедур і прав, які формують чіткий політичний статус та управлінські повноваження опозиції, у державі можна забезпечити демократичне середовище прийняття політичних та управлінських рішень, створити систему відповідальності, підзвітності, підконтрольності й професійно діючої влади.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрущенко В.П. Сучасна соціальна філософія : [курс лекцій] / В.П. Андрущенко, М.І. Михальченко. – 2-е вид., перероблене і доповнене. – К. : Генеза, 1996. – 296 с.
2. Основной закон Федеративной Республики Германии // Федеративная Республика Германия. Конституция и законодательные акты / под ред. Ю.П. Урьяса ; пер. с нем. – М. : Прогресс, 1991. – 267 с.
3. Политология : [хрестоматия] / сост. проф. М.А. Василик. – М. : Гардарики, 2000. – 843 с.
4. Прийняття політичного рішення: Боротьба за прийняття політичного рішення в офіційних органах [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/book/Abizob/010.htm>.
5. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре или Принципы политического права / Ж.-Ж. Руссо // Трактаты. – М. : Наука, 1969. – 703 с.
6. Статус опозиції: вітчизняний та зарубіжний досвід, рекомендації. Інформаційно-аналітичне дослідження. – К. : Лабораторія законодавчих ініціатив, 2006. – 34 с.
7. Фесенко В. Альтернативний проект розвитку країни : [комент. політологів щодо перспектив діяльності укр. опозиції в нових політ. умовах] / В. Фесенко, В. Карасьов ; підготували Т. Бук, В. Коробко // Наша газета. – 2005. – 4 лют. – С. 6.
8. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія / Й. Шумпетер. – К. : Основи, 1995. – 528 с.
9. Jessop R. Traditionalism, conservatism and British political culture / R. Jessop. – L., 1974. – 65 p.

РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Korolevska A.V.

Megatrends of Global Development: Review of Foresight Reports

The megatrends of future world development are disclosed in the article based on the reports of the leading analytical groups, organizations, institutions. The line uniting all researches is definition of spheres on which it is analyzed the world development: climate change; demographic shifts; urbanization; natural resource scarcity; geopolitical shifts; technological transformation and innovation and inequality.

Key words: Global development, trends, megatrends, foresight, reports.

ресурсів, геополітичні зрушення, технологічні перетворення, інновації і нерівність.

Ключові слова: Світовий розвиток, тенденції, мегатренди, форсайт, доповіді.

В статье рассмотрены мегатренды будущего мирового развития, раскрытые в отчетах ведущих аналитических групп, организаций, учреждений. Объединяющей все исследования чертой является определение сфер, по которым анализируется развитие мира: изменение климата, демографические сдвиги, урбанизация, нехватка природных ресурсов, геополитические сдвиги, технологические преобразования, инновации и неравенство.

Ключевые слова: Мировое развитие, тенденции, мегатренды, форсайт, доклады.

УДК 327.5

Korolevska A.V.,
Candidate of Political Sciences,
Associate Professor at Department
of International Information
and Regional Geography
Khmelnytsky National University

У статті розглянуто мегатренди майбутнього світового розвитку, розкриті у звітах провідних аналітичних груп, організацій, установ. Рисом, що об'єднує усі дослідження, є визначення сфер, за якими аналізується розвиток світу: зміна клімату, демографічні зрушення, урбанізація, нестача природних

Megatrends are the great forces in societal development that will very likely affect the future in all areas over the next 10–15 years. A megatrend is a large, social, economic, political, environmental or technological change that is slow to form. Once in place, megatrends influence a wide range of activities, processes and perceptions, both in government and in society, possibly for decades. They are the underlying forces that drive trends [1].

The purpose of this article was to identify central challenges to the future global development on the basis of foresight reports of world-famous organizations. Foresight is a convenient and evocative label for a very real trend in prospective studies as applied to strategy and policy planning. Its rise to prominence is driven by real needs and the failings of more traditional approaches. It refers more to an approach or philosophy of doing things rather than to specific techniques. One of the most important sets of practices Foresight comprises emphasizes interactive and participative methods of analysis and decision support.

Political aspects in modeling scenarios of global development marked by different approaches, which are generally defined methodological concepts researchers and various criteria that form the basis of the analysis. Among the dominant approaches include relatively moderate, or traditionalist, outlining global change as a relatively slow and evolutionary, and a radical who interpret polycentric economy world as the objective prerequisites of becoming multipolar international system. In the current political and socio-economic outlook and character vectors of international relations development in the twen-

ty-first century defined within different methodological approaches. First, apply methods of system modeling, based on principles of assessment of power-power components and structure of the political organization of International Relations. Secondly, the projections take into account global trends visible socio-economic changes that determine the need for adaptation of political actors and indirectly affect the potential of their development. Thirdly, future scenarios modeled processes by monitoring and forecasting geopolitical contradictions and application of conscious management of complex trade-offs between the great powers and major integration associations [2].

Among the many projections that periodically available by scientific institutions and research centers attract attention to a number of reports examined below.

The Millennium Project connects futurists around the world to improve global foresight. A one-year subscription has all the elements of the system of "Global Futures Intelligence System", make suggestions, initiate discussions with experts around the world, and search through over 10 000 pages of futures research and 1300 pages of methods.

The Millennium Project has identified and has been updating the following 15 Global Challenges. They can be used both as a framework to understand global change and as an agenda to improve the future:

1. How can sustainable development be achieved for all while addressing global climate change? The IPCC reports that each decade of the past three was consecutively warmer and that the past 30 years was probably the warmest period in the northern hemi-

sphere over the last 1400 years. Even if all CO₂ emissions are stopped, most aspects of climate change will persist for many centuries. Hence, the world has to take adaptation far more seriously.

2. How can everyone have sufficient clean water without conflict? An additional 2,3 billion people received access to safe drinking water since 1990 – an extraordinary achievement – but this still leaves 748 million without this access. Water tables are falling on all continents, and nearly half of humanity gets its water from sources controlled by two or more countries.

3. How can population growth and resources be brought into balance? The current world population is 7,3 billion. It is expected to grow by another 1 billion in just 12 years and by 2,3 billion in 35 years. To keep up with population and economic growth, food production should increase by 70% by 2050.

4. How can genuine democracy emerge from authoritarian regimes? A global consciousness and more-democratic social and political structures are developing in response to increasing interdependencies, the changing nature of power, and the need to collectively address major planetary existential challenges. Meantime, world political and civil liberties deteriorated for the ninth consecutive year in 2014 (61 countries declined; 33 countries improved).

5. How can decision-making be enhanced by integrating improved global foresight during unprecedented accelerating change? Decision-makers are rarely trained in foresight and decision-making, even though decision support and foresight systems are constantly improving e.g., Big Data analytics, simulations, collective intelligence systems, indexes, and e-governance participatory systems.

6. How can the global convergence of information and communications technologies work for everyone? The race is on to complete the global nervous system of civilization and make supercomputing power and artificial intelligence available to everyone. How well governments develop and coordinate Internet security regulations will determine the future of cyberspace, according to Microsoft.

7. How can ethical market economies be encouraged to help reduce the gap between rich and poor? Extreme poverty in the developing world fell from 51% in 1981 to 17% in 2011, but the income gaps between the rich and poor continue to expand rapidly. In 2014, the wealth of 80 billionaires equalled the total wealth of the bottom 50% of humanity, and Oxfam estimates that if current trends continue, by 2016 the richest 1% of the people will have more than all the rest of the world together.

8. How can the threat of new and reemerging diseases and immune microorganisms be reduced? The health of humanity continues to improve; life expectancy at birth increased globally from 67 years in 2010 to 71 years in 2014. However, WHO verified more

than 1100 epidemic events over the past five years, and antimicrobial resistance, malnutrition, and obesity continue to rise.

9. How can education and learning make humanity more intelligent, knowledgeable, and wise enough to address its global challenges? Much of the world's knowledge is available – either directly or through intermediaries – to the majority of humanity today. Google and Wikipedia are helping to make the phrase “I don't know” obsolete.

10. How can shared values and new security strategies reduce ethnic conflicts, terrorism, and the use of weapons of mass destruction? The vast majority of the world is living in peace, and transborder wars are increasingly rare. Yet half the world is potentially unstable, intrastate conflicts are increasing, and almost 1% of the population (some 73 million people) are refugees or IDPs. The diplomatic, foreign policy, military, and legal systems to address the new asymmetrical threats have yet to be established.

11. How can the changing status of women help improve the human condition? Empowerment of women has been one of the strongest drivers of social evolution over the past century and is acknowledged as essential for addressing all the global challenges facing humanity. The percent of women in parliaments doubled over the last 20 years from 11% to 22%. However, violence against women is the largest war today – as measured by deaths and casualties per year – and obsolete patriarchal structures persist around the world.

12. How can transnational organized crime networks be stopped from becoming more powerful and sophisticated global enterprises? Transnational organized crime is estimated to get twice as much income as all military budgets combined per year. Distinctions among organized crime, insurgency, and terrorism have begun to blur, giving new markets for organized crime and increasing threats to democracies, development, and security.

13. How can growing energy demands be met safely and efficiently? Solar and wind energy systems are now competitive with fossil fuel sources. Fossil fuels receive \$5,3 trillion in subsidies per year compared to \$0,12 trillion for renewable energy sources, according to the IMF. Energy companies are racing to make enough safe energy by 2050 for an additional 3,5 billion people (1,3 billion who do not have access now, plus the additional 2,3 billion population growth).

14. How can scientific and technological breakthroughs be accelerated to improve the human condition? Computational chemistry, computational biology, and computational physics are changing the nature and speed of new scientific insights and technological applications. Future synergies among synthetic biology, 3D and 4D printing, artificial intelligence, robotics, atomically precise fabrication and other forms of nanotechnology, tele-everything, drones, falling costs

of renewable energy systems, augmented reality, and collective intelligence systems will make the last 25 years seem slow compared with the volume of change over the next 25 years.

15. How can ethical considerations become more routinely incorporated into global decisions? Although short-term economic “me-first” attitudes are prevalent throughout the world, love for humanity and global consciousness are also evident in the norms expressed in the many international treaties, UN organizations, international philanthropy, the Olympic spirit, inter-religious dialogues, refugee relief, development programs for poorer nations, Doctors Without Borders, and international journalism.

The Millennium Project's futures research shows that most of these problems are preventable and that a far better future than today is possible [3; 4].

In September 2015 the world leaders adopted the Agenda for Sustainable Development by 2030 on The Summit on Sustainable Development of the United Nations, which contains 17 Sustainable Development Goals (SDGs) with associated targets to assess progress.

So there are six global trends:

1. Poverty and inequalities. Substantial progress has been achieved in multiple dimensions of poverty in the past decades, including the reduction of absolute poverty, decline in child and maternal mortality rates, and improved access to clean water and sanitation facilities. Income inequality between countries has also been falling, mainly due to the rapid growth in large developing countries. Despite these gains, the progress has been uneven and considerable challenges remain. These include rising income disparities within countries, persistent gender inequality and the recent resurgence of poverty across regions due to economic shocks and escalating conflicts.

2. Demography. The implementation of the 2030 Agenda will be affected by demographic dynamics, including population growth, ageing, migration and urbanisation. International migration has reached record levels. Internal migration is also growing, driving fast increases in urbanisation. On one hand, urbanisation fosters growth and provides a higher quality of life. On the other, it raises concerns about urban poverty, social tensions and disparities, changes in family patterns, and environmental risks.

3. Environmental degradation and climate change. Climate change is also projected to undermine food security, exacerbate existing health threats, adversely affect water availability and lead to increased displacement. In the coming decades, it is likely that this trend will continue, with more losses expected in livelihoods and assets. This underlines the link between poverty and vulnerability to natural hazards.

4. Shocks and crises. Global economic prospects remain subject to various risks, including increasing policy uncertainty in major advanced and emerging

economies, financial market disruptions and heightened geopolitical tensions. The world continues to face significant challenges in addressing health issues and under-nutrition, with nearly 800 million people suffering from hunger worldwide, and high risks of famine.

5. Financing for development. While resources allocated for development objectives are not adequate, there is no shortage of capital in the global economy. As a positive trend, the private sector's involvement in philanthropic giving, corporate social responsibility initiatives, impact investing, and inclusive business approaches has been expanding.

6. Technological innovations. The biggest technological advancements over the past decades have occurred in health, education and the environment. While technologies have provided innovative solutions to many development problems, they have also added new challenges and risks, including security and privacy concerns, polarising opportunities and job replacement. Forecasts suggest that computers could do the work of 140 million knowledge workers by 2025, while 30% of middle-income jobs could be eliminated due to innovation in artificial intelligence.

The report points to four main factors that are crucial in addressing these trends: the importance of evidence in decision-making; policy coherence across the global goals and at different levels of policymaking and implementation; collective action to maximise the positive dynamics in these areas and minimise risk; and broad-based inclusive participation [5; 6].

Every four years since 1997, the National Intelligence Council has published an unclassified strategic assessment of how key trends and uncertainties might shape the world over the next 20 years to help senior US leaders think and plan for the longer term. This edition of Global Trends revolves around a core argument about how the changing nature of power is increasing stress both within countries and between countries, and bearing on vexing transnational issues. The main section lays out the key trends, explores their implications, and offers up three scenarios to help readers imagine how different choices and developments could play out in very different ways over the next several decades. Two annexes lay out more detail. The first lays out five-year forecasts for each region of the world. The second provides more context on the key global trends in train.

1. We are living a paradox: The achievements of the industrial and information ages are shaping a world to come that is both more dangerous and richer with opportunity than ever before. Whether promise or peril prevails will turn on the choices of humankind.

2. The next five years will see rising tensions within and between countries. Global growth will slow, just as increasingly complex global challenges impend. An ever-widening range of states, organizations, and empowered individuals will shape geopolitics. For

better and worse, the emerging global landscape is drawing to a close an era of American dominance following the Cold War.

3. Meanwhile, states remain highly relevant. China and Russia will be emboldened, while regional aggressors and nonstate actors will see openings to pursue their interests.

4. Nor is the picture much better on the home front for many countries. While decades of global integration and advancing technology enriched the richest and lifted that billion out of poverty, mostly in Asia, it also hollowed out Western middle classes and stoked pushback against globalization. Migrant flows are greater now than in the past 70 years, raising the specter of drained welfare coffers and increased competition for jobs, and reinforcing nativist, anti-elite impulses. Slow growth plus technology-induced disruptions in job markets will threaten poverty reduction and drive tensions within countries in the years to come, fuelling the very nationalism that contributes to tensions between countries.

5. Three stories or scenarios – “Islands”, “Orbits”, and “Communities” – explore how trends and choices of note might intersect to create different pathways to the future. These scenarios emphasize alternative responses to near-term volatility – at the national (Islands), regional (Orbits), and sub-state and trans-national (Communities) levels.

6. As the paradox of progress implies, the same trends generating near-term risks also can create opportunities for better outcomes over the long term. If the world were fortunate enough to be able to take advantage of these opportunities, the future would be more benign than our three scenarios suggest. In the emerging global landscape, rife with surprise and discontinuity, the states and organizations most able to exploit such opportunities will be those that are resilient, enabling them to adapt to changing conditions, persevere in the face of unexpected adversity, and take actions to recover quickly. They will invest in infrastructure, knowledge, and relationships that allow them to manage shock – whether economic, environmental, societal, or cyber [7].

The Global Europe 2050 foresight report (2012) by European Commission presents and quantifies three scenarios that identify the main pathways Europe could follow in the coming decades: The Nobody cares scenario where Europe is in a “muddling through” process; the EU under threat where Europe is faced by an economic decline and protectionist reactions; the European Renaissance where the EU continues to enlarge and become stronger with more efficient innovation systems.

The first scenario is what if Nobody cares and Europe just muddles along with no clear vision or direction. In this scenario the analysis shows that economic growth will remain stubbornly lower than in the US and China, and that we will fail to exploit our potential for innovation and will, in consequence,

lose our position in terms of global competitiveness to other regions in the world.

At the other extreme, the EU under threat scenario paints a bleak picture of global economic decline followed by reactionary protectionist measures. The EU will see its share of world GDP fall by almost a half by 2050. Frequent food and oil crises will occur. EU Member States will become more inward-looking leading to inefficient fragmentation of effort that will touch every sector especially research – so vital for our future prosperity.

Fortunately, the third scenario, which the experts call the European Renaissance, describes a much more attractive pathway. The EU continues to enlarge and become stronger. It consolidates its political, fiscal and military integration. Innovation systems become more efficient with an increased role given to users. Investment in technological and services innovations will have a direct impact on economic and social development. Member States will work together to make the European Research Area fully functional with research agendas being decided in common across Europe. EU GDP almost double by 2050.

The research is based on the following six dimensions: global demographic and societal challenges; energy and natural resource security and efficiency, environment and climate change; economy and technology prospects; geopolitics and governance: EU frontiers, integration and role on the global scale; territorial and mobility dynamics; research, education and innovation [8].

The report “The world in 2050” (2012) by HSBC had their view of the world in 2050. The report identifies the Top 100 economies by size based on an economy's current level of development and the factors that will determine whether it has the potential to catch up with more developed nations. The prime role of economy in development is explained by the fact that we are moving into a world where global growth will be powered by emerging economies, rather than held back by them.

According to forecasts of specialists of HSBC Bank rapid development of economy will continue. Experts note that the most serious demographic changes by 2050 will happen outside Europe. By 2050, the collective size of the economies currently deemed “emerging” will have increased five-fold and will be larger than the developed world. And 19 of the 30 largest economies will be from the emerging world. At the same time, there will be a marked decline in the economic might – and potentially the political clout – of many small population, ageing, rich economies in Europe. Global growth will accelerate thanks to the contribution from the emerging economies. According to forecasts of analysts, by 2050 (on such indicators as the economy size, the income size per capita and the number of the population) will enter ten the leading countries of

the world: China, USA, India, Japan, Germany, Great Britain, Brazil, Mexico, France, Canada [9].

All considered reports dealing with details the seven megatrends for development: climate change and planetary boundaries; demographic shifts; urbanisation; natural resource scarcity; geopolitical shifts; technological transformation and innovation and inequality. The foresight trend, if anything, can help to embed in both decision makers and wider society and educational systems the inclination and means to consider the future as carefully as the past and the present.

REFERENCES:

1. Transportation Policy Task Force Suggested State Legislation Docket CSG Annual Meeting La Quinta. – California, 2009 [Electronic resource]. – Access mode : http://www.csg.org/events/annualmeeting/policy_sessions_am09/SSL_agendapdfs/TransportationSSL.pdf/
2. Толстов С.В. Тенденції міжнародної взаємодії в ХХІ столітті: досвід політичного аналізу і моделювання / С.В. Толстов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/SR/article/download/6872/7686>.
3. Glenn J.C. The Millennium Project Team Executive Summary / J.C. Glenn, E. Florescu [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.millennium-project.org/millennium/2015-SOF-ExecutiveSummary-English.pdf>.
4. Current Activities [Electronic resource]. – Access mode : <http://millennium-project.org/>.
5. Dugarova E. Global Trends Challenges and Opportunities in the Implementation of the Sustainable Development Goals / E. Dugarova, N. Gülasan [Electronic resource]. – Access mode : http://www.undp.org/content/dam/undp/library/SDGs/English/Global%20Trends_UNDP%20and%20UNRISD_FINAL.pdf?download.
6. Dugarova E. Six megatrends that could alter the course of sustainable development / E. Dugarova, N. Gülasan [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.theguardian.com/global-development-professionals-network/2017/apr/14/six-megatrends-that-could-alter-the-course-of-sustainable-development>.
7. GLOBAL TRENDS Paradox of Progress [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.dni.gov/index.php/global-trends-home>.
8. Global Europe 2050 Luxembourg [Electronic resource]. – Access mode : https://ec.europa.eu/research/social-sciences/pdf/policy_reviews/global-europe-2050-report_en.pdf.
9. Ward K. The world in 2050 Quantifying the shift in the global economy / K. Ward [Electronic resource]. – Access mode : https://www.hsbc.com.mx/1/PA_esf-ca-app-content/content/home/empresas/archivos/world_2050.pdf.

Погорська І.І.

Концептуалізація інтегративної парадигми в контексті побудови партнерства у міжнародних відносинах

УДК 327(560)

Погорська І.І.,
доктор політичних наук,
старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

У статті розглянуто ключові тенденції розвитку сучасної інтегративної парадигми, напрями науково-теоретичного дискурсу щодо її розвитку, виклики і проблеми, які будуть визначати контекст подальшої еволюції зазначеного напрямку у сфері аналізування міжнародних відносин.

Ключові слова: інтегративна парадигма, модель, партнерство, безпека, стратегічна взаємодія.

В статье рассмотрены ключевые тенденции развития современной интегративной парадигмы и направления научнотейоретического дискурса ее развития, вызовы и проблемы, которые будут опре-

делять контекст дальнейшей эволюции указанного направления в сфере анализа международных отношений.

Ключевые слова: интегративная парадигма, модель, партнерство, безопасность, стратегическое взаимодействие.

The article examines key trends in the development of the modern integrative paradigm and the direction of the scientific and theoretical discourse of its development, challenges and problems that will determine the context for the further evolution of this direction in the sphere of analysis of international relations.

Key words: integrative paradigm, model, partnership, security, strategic interaction.

На початку ХХІ ст. світ зазнав кардинальних змін, з'явилися нові загрози і виклики, ускладнилися міжнародні проблеми, підвищився загальний рівень кризовості. Проте цілком очевидно, що вирішення глобальних проблем і викликів, що стоять перед людством, можливе тільки за співробітництва всіх основних учасників міжнародного співтовариства, відкритого і рівноправного діалогу між ними.

Керованість сучасними глобальними та регіональними процесами перебуває у прямій залежності від успіху багатосторонньої взаємодії, пошуку колективних взаємоприйнятних рішень. Тому зовнішня політика сучасних держав суттєвим чином націлена на створення більш стабільного, передбачуваного і безпечного міжнародного середовища, де віднайдено ефективний баланс між національними та колективними інтересами акторів й комплексна еволюція якого на сучасному етапі є предметом серйозних наукових дискусій.

У сучасній науковій літературі існують різні напрями і підходи до розуміння природи і ролі інтеграційних процесів у міжнародних відносинах. Наукова спільнота збагатила дослідницький базис такими важливими фундаментальними класичними розробленнями, як праці К. Дойча, Д. Мітрані, П. Катценштайна, Е. Хааса, Л. Ліндберга, С. Хоффмана, А. Вендта, Е. Моравчика, С. Уолта. Зокрема, американські представники школи функціоналізму, розвідки яких активно використовуються прихильниками і європейського федералізму, як критерії інтеграції пропонують досвід розроблення та ідеї конституцій США та Швейцарії, у яких на основі суспільної свідомості створені формально розділені (штати в США і кантони у Швейцарії) спільноти [1]. Водночас у роботах класика інтеграції Д. Мітрані стверджується, що інтеграція різного рівня має місце у світових імперіях, блоках і міжнародних організаціях [2]. При цьому вирішальними доцільно визначити такі ознаки: дієвий контроль над легітимним використан-

ням влади, наявність загального органу прийняття рішень і наявність центру політичного утворення, що належать до спільноти громадян.

У рамках плюралістичної моделі інтеграції сам процес розглядається в термінах комунікаційних мереж, які передають інформаційні повідомлення і сигнали, що сприяють виконанню певних функцій і накопиченню досвіду. К. Дойч, прихильник цієї моделі, проаналізував два типи політичних об'єднань, кожному з яких відповідає свій особливий процес інтеграції: амальгамні і плюралістичні. Під першим розуміється злиття у відповідній формі двох або кількох самостійних раніше одиниць у більш широке об'єднання, наділене певним типом спільного управління. У другому інтегруються одиниці, які зберігають свою політичну самостійність. При цьому здійснення амальгамної інтеграції потребує комплексу різноманітних умов соціокультурного та політичного характеру, серед яких прихильність населення спільнот, що інтегруються, одним і тим самим цінностям, обґрунтування очікування вигід від інтеграції, достатнє знання один одного і, відповідно, передбачуваність поведінки. Вважаючи, що не може бути універсального закону, за яким розвиваються кооперація й інтеграційні процеси, К. Дойч назвав кілька необхідних для цього умов. Серед них він насамперед виділив спільність політичних цінностей і такі психологічні чинники, як знання партнерів, розвиток торгівлі, інтенсивність культурного обміну та обміну ідеями. К. Дойч розробив концепт «співтовариство безпеки», який був застосований у ряді тематичних досліджень [3]. Згідно із цим підходом процес інтеграції повинен супроводжуватися лояльністю населення до нових політичних інститутів та усвідомленням своєї єдності. Реалізація плюралістичної моделі не вимагає широкого набору умов для успішної інтеграції. Основні соціокультурні цінності одиниць, які інтегруються, просто не повинні суперечити одна одній, тоді як передбачува-

ність поведінки стосується лише обмеженої сфери спільних інтересів [4]. У результаті переважальними виявилися два фактори: попереднє співробітництво й економічна потужність. Якщо врахувати, що «попереднє співробітництво» само собою є результатом дії інших факторів, то залишаються два провідних фактори – економічна і військова потужність.

Мета статі полягає у дослідженні ключових тенденцій розвитку сучасної інтегративної парадигми та напрямів науково-теоретичного дискурсу щодо її розвитку, викликів і проблем, які будуть визначати контекст подальшої еволюції цього напрямку у сфері аналізу міжнародних відносин. Серед принципів тенденцій виділяються завдання осмислення фактора подальшої диференціації інтенсивності і глибини відносин міжнародних акторів та продовження дискусії щодо винайдення найбільш ефектвної союзницької моделі взаємодії на міжнародному просторі.

Необхідно зазначити, що на сучасному етапі суттєвим залишається вплив адептів, представників школи раннього неофункціоналізму, таких як професор Каліфорнійського університету в Берклі Е. Хаас, Л. Ліндберг і С. Шейнголд з університету Віконсина. Важливим внеском Е. Хааса, котрий є автором класичної праці «Об'єднання Європи», стало поняття «функціональний перелив». Е. Хаас трактує інтеграцію як значною мірою автоматичний, кумулятивний процес, де лібералізація торгівлі в рамках митного союзу приводить до гармонізації загальної економічної політики і в результаті матиме поширення в політичній сфері з перспективою створення інтегрованого політичного співтовариства [5].

Системні дослідження С. Хоффмана доводять таку тезу: будь-яка міжнародна система має свою внутрішню логіку розвитку, різноманітні внутрішні детермінанти та особливу геоісторичну ситуацію, що впливатиме на її учасників. Таким чином, автор протиставив логіку інтеграції і логіку різноманітності. Остання встановлює ліміти тією мірою, у якій процес «функціонального переливу» чи «перетікання» може працювати. Це обмежує простір, у якому працює логіка функціональної інтеграції [6]. Такий підхід припускає, що у ключових вимірах «високої політики», важливих для національних інтересів, пріоритет надається національній самостійності.

Неофункціоналістські розроблення Л. Ліндберга відрізняє від ранніх теорій функціоналізму підкреслення важливості наднаціональних інститутів. Разом із С. Шайнголдом вони переформулювати неофункціоналізм теорії інтегрування з урахуванням фактора політичного керівництва. Розглядаючи співтовариства як політичну систему, де входи вимог, підтримка і керівництво перетворюються у виходи системи у вигляді рішення і дії, які, зокрема, впливають на майбутні входи через зворотний процес. Дослідники дійшли висновку, що інтеграція є функцією системи і підтримкою для системи [7].

Компаративні дослідження П. Катценштайна продемонстрували доцільність застосування більш гнучкого критеріального комплексу, що є вільним від формалізму та економічної детермінанти, значно розширивши межі порівняння інтегративних моделей та збільшивши можливість побачити в регіональних інтеграційних процесах риси універсальних тенденцій [8].

Конструктивістський доробок базується на методології А. Вендта, що орієнтована на вивчення держав як автономних акторів, взаємодія між якими створює міжнародну систему. А. Вендт, однак, наполягає на необхідності часткової реіфікації та антропоморфизації держави як соціального інституту у дослідженні міжнародної системи, розвиваючи тезу «держави – теж люди». Дослідник стверджує, що держави відрізняються від усіх інших акторів міжнародних відносин стабільним набором фундаментальних відмінних якостей [9].

Активне залучення напрацювань соціального конструктивізму стало важливою рисою теорії нового регіоналізму. Представники новітніх інтеграційних концепцій вважають, що регіональна ідентичність виникає не в чітко окреслених географічних, етнічних чи мовних кордонах, а в рамках простору, у якому сконцентровані найбільш інтенсивні економічні, політичні та соціальні контакти. Наприклад, Е. Харелл стверджує, що вихідними передумовами інтеграції можуть бути: складене уявлення про регіон і спільна з його жителями ідентичність [10]. Перше дозволяє окреслити географічні межі того чи іншого регіону, а друге вказує на формування регіональної самосвідомості, у якій жителі цього регіону відокремлюють себе від мешканців будь-яких інших регіонів (негативна ідентичність) та/або в якому ключові питання розвитку трактуються переважно одноманітно (позитивна ідентичність).

Сучасні дослідження вирізняються фундаментальними працями, у яких представлено систематизацію ознак інтеграції, поєднуючи економічний, історико-політичний і культурно-психологічний аспекти аналізу регіональних форматів багатостороннього співробітництва. Автори вказують на унікальні геополітичні умови, у яких зароджувалися регіональні інтеграційні імпульси, водночас наполягаючи на необхідності осмислення наявних прикладів інтеграції як паралельних, теоретично сумісних, що допускає їх розгляд у єдиному аналітичному контексті [11].

У прикладному вимірі концептуальні переваги традиційно належать реалістському напрямку, що наполягає на повноті державного суверенітету, а сутність інтеграційних взаємодій трактує ближче до кооперації за інтересами. Деяким чином йому опонує ліберальний інтегуверменталізм. Представлений, зокрема, Е. Моравчиком, цей підхід припускає, що замість відродження неофункціоналізму необхідно знайти позитив у сучасній теорії міжнародної політичної економіки [12]. Такі теорії припускають, що

інтегративні утворення найкраще розглядати як міжнародний режим для політики координації, основного та інституційного розвитку, який може бути пояснений через послідовний аналіз формування національної переваги і міжурядової стратегічної взаємодії.

Витрати і вигоди міжнародної взаємозалежності можуть розглядатися як фактори, що визначають відмінності між неофункціоналізмом і ліберальною міжурядовою співпрацею таким чином: якщо неофункціоналізм підкреслює внутрішній технократичний консенсус та активну роль наднаціональних посадових осіб у формуванні переговорних результатів, то міжурядова кооперація фокусується на внутрішній коаліційній боротьбі та підкреслює автономію національних лідерів.

Важливо зауважити, що інтеграція – один із найважливіших глобальних політичних та економічних процесів. З одного боку, він пов'язаний з об'єднанням ресурсів і боротьбою за лідерство, з іншого – з добровільним самообмеженням свободи дій держав за допомогою взаємозв'язків преференційного співробітництва. У разі політичної інтеграції може йтися або про створення в результаті самостійного політичного цілого в певних територіальних межах, або про виникнення політичного співтовариства, що не має чіткої прив'язки до території. У першому випадку зазвичай мається на увазі оформлення державності – виникнення наднаціонального об'єднання у формі федерації чи конфедерації держав. При цьому політична інтеграція має просторовий вимір і зовнішні кордони, тобто є регіональною, а не глобальною. У результаті інтеграційного процесу відбувається поступове відмирання або усунення політичних кордонів всередині простору, що інтегрується.

Згідно із другим варіантом політична інтеграція може мати іншу кінцеву мету – оформлення політичного співтовариства, позбавленого територіальної прив'язки. У такому разі йдеться про комунікативну інтеграцію між політичними дійовими особами, концептуальні підстави якої розроблялися школою К. Дойча. За такого розуміння поділ світу на держави і державні кордони як такі не має великого практичного значення. Учасники подібного політичного співтовариства об'єднані насамперед не територією або державою, а загальною культурою, формальними і неформальними нормами, звичаями і цінностями.

На концептуальних підвалинах трьох напрямів – ліберального, реалістського та конструктивістського – точиться дискурс й щодо моделей партнерства в сучасних міжнародних відносинах. Головний акцент робиться на таких технічних моделях аналізування, як спільнота безпеки, альянс між демократіями та конструктивістський концепт організаційної поведінки.

Адаптована у західному політичному просторі інтегративна союзницька модель договірних відносин у світовому вимірі сучасних інтеграційних вза-

ємодій передбачає поєднання традиційних підходів, що спрямовані на захист території, зі спільними зусиллями щодо захисту критично важливих функцій для розвитку суспільства. Теоретично трансатлантична солідарність може створити передумови для подолання розбіжностей політичного, бюрократичного та операціонального характеру і може бути розглянута як опора для ефективного вирішення проблем глобального характеру, бо саме така модель базована на нормах та стандартах захисту людини, що віддзеркалює відповідні цінності. Виняткові партнерські відносини Заходу суттєвим чином стимулювали процес глобальної інтеграційної взаємодії в економічній сфері, сприяли розвитку процесів соціальної та політичної глобалізації. З іншого боку, практика навіть власне європейської взаємодії позначена дивергенцією інтересів, позицій та дій.

Діючи у сучасному міжнародному просторі, держави підтримують різні види партнерства: особливі відносини як довгострокові партнерські відносини із сильними історичними коренями; інструментальні альянси, які мають чітко визначені прикладні завдання; природні альянси, які передбачають стійке партнерство, що знаходить своє підґрунтя у спільно побудованій ідентичності та схожості політичної культури, що є особливо характерним для західної цивілізаційної спільноти. Принциповою характеристикою природного альянсу є те, що союзники свідомо дотримуються тих міжнародних стандартів, які вони вважають універсальними, поза залежністю від контексту ситуацій та подій. У результаті природний альянс прагне витримати виклики міжнародного середовища і зберегти здатність діяти впродовж довгого історичного часу, незважаючи на зміни конфігурацій як у міжнародному середовищі, так і в характері небезпек і загроз.

Сучасна наука про міжнародні відносини переваги природного альянсу найбільш ефективним чином демонструє через його порівняння з тактичною та історичною моделями міжнародних альянсів, що відповідає трьом типам ідентифікації кооперативної взаємодії міжнародних акторів на практиці. Виявлення різниці між цими типами допомагає оцінити стійкість партнерства, а також імовірні джерела напруги.

Важливу роль зберігає модель тактичного альянсу. За оцінкою більшості фахівців із цієї проблематики (С. Уолт, Г. Моргентау, Г. Х. Снайдер), утворення тактичних союзів найчастіше є результатом прагматичних міркувань лідерів держав, що прагнуть досягти короткострокових цілей [13]. Як правило, такі цілі є частиною більш широкої та довгострокової стратегічної перспективи. Тактичне зближення не вимагає почуття дружби чи природності партнерства, що не робить обов'язковою відсутність напруженості у відносинах союзників. Більше того, тактичний союз не виключає ворожисть у майбутньому. Попри те, що такі альянси оцінюються

як дипломатичні, їх справжня ефективність полягає у ступені, в якому вони покращують загальне стратегічне положення країни з огляду на програму реалізації довгострокових цілей.

Історичні альянси мають підвалиною традицію міцного партнерства, які сторони підтримують, незважаючи на значні «розриви» або структурні зміни в міжнародній системі [14]. Конструктивні особливості історичного партнерства дозволяють альянсу переважати за значенням конкретні непередбачені обставини та розходження позицій за наслідками останніх, що дозволяє союзникам підтримувати співробітництво, спираючись на минулі успіхи як певного координаційного фокусу, виправдати додаткові партнерські відносини. Поряд із цим фактор невизначеності міжнародної перспективи робить партнерство в історичному альянсі привабливим інструментом для хеджування широкого набору сценаріїв. Історичні союзники схильні, за певних поточних обставин, приймати короткострокові компромісні рішення, які можуть не повністю збігатись із національними інтересами в надії, що вони отримають переваги в довгостроковій перспективі.

Концепція природного альянсу продовжує логіку історичного альянсу у бік особливого поглибленого партнерства, що будується на фундаменті спільності політичної культури та ідентичності союзників [15]. Ключова відмінність між двома підходами полягає у виявленні у природних союзників, окрім спільного почуття історії, спільних елементів формування політичної культури та ідентичності, що є додатковим чинником успішної координації і розвитку партнерських відносин. Політична культура тут трактується як набір цінностей і переконань про політичні системи, практики і стандарти, які населення вважає доцільними і за допомогою яких інтерпретується міжнародний стратегічний краєвид. Зокрема, йдеться і про те, що стандарти і норми, які учасники природного союзу сприймають як загальноприйняті, узагальнені ними тією мірою взаємності, у якій розгортання серйозного конфлікту чи довгострокове напруження є найменш вірогідним за будь-які інші союзницькі утворення.

Суттєвим чином стійкість природного альянсу знаходить підґрунтя і в тому, що партнери усвідомлено дотримуються міжнародних стандартів, які вони вважають універсальними, поза залежністю від контексту змін у міжнародному середовищі. У результаті природний альянс прагне витримати тиск зовнішнього до нього середовища і демонструє здатність діяти впродовж довгого історичного періоду.

Необхідно констатувати, що саме природний альянс повинен бути визнаний як найбільш ефективна модель міжнародного партнерства. Суттєвим чином це має стати результатом процесу розвитку відносин на фундаменті первісної подібності політичної культури та процесу накопичення спільного досвіду, який кооптує тотожності у політичній

дій. Різниця потенціалів як усередині інтегративної спільноти, так і між новими викликами і форматом співпраці як інструментом управління та врядування є очевидною. Це, зокрема, стимулює теоретичні розроблення щодо дискурсу про ефективність розвитку організаційної моделі в контексті зростання тренду національної суверенізації держав й постання проблеми кооптації зусиль у безпековому вимірі розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Lindberg L. Political Integration: Definitions and Hypotheses / L. Lindberg // *The European Union: reading on the Theory and Practice of European Integration*. – Palgrave Macmillan, 2003. – P. 151–162.
2. Mitrany D. A working peace system / D. Mitrany // *The European Union: reading on the Theory and Practice of European Integration*. – Palgrave Macmillan, 2003. – P. 99–120.
3. Walt S. The Origins of Alliances Ithaca / S. Walt. – N.Y. : Cornell University Press, 1987. – 321 p.
4. Keohane R. Reciprocity in International Relations/R.Keohane//*International Organization*.–1986.– Vol. 40. – № 1. – P. 1–27.
5. Haas E. The Uniting of Europe / E. Haas // *The European Union: reading on the Theory and Practice of European Integration*. – 2003. – P. 145–149.
6. O'Neill M. The Politics of European Integration / M. O'Neill. – London : Routledge, 1996. – 191 p.
7. Hoffmann S. Europe's identity crisis: between the past and America / S. Hoffmann [Electronic resource] – Access mode : http://www2.warwick.ac.uk/fac/arts/english/currentstudents/undergraduate/modules/fulllist/special/en304/student_work/20026886.pdf.
8. Katzenstein P. A Religion in an Expanding Europe / P. Katzenstein. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – 352 p.
9. Wendt A. Social Theory of International Relations / A. Wendt. – Cambridge : Cambridge University Press, 2000. – 429 p.
10. Herkenrath M. Introduction: The Regional Dynamics of Global Transformations / M. Herkenrath // *International Organization*. – 2007. – Vol. 48. – Is. 2–3. – P. 91–105.
11. Bolanos A. A step further in the theory of regional integration: A look at the Unasur's integration strategy / A. Bolanos // *Working paper GATE*. – 2016-17.
12. Moravcsik A. Negotiating the Single European Act: national interests and conventional statecraft in the European Community / A. Moravcsik // *International Organization*. – 1991. – Vol. 45. – № 1. – P. 19–56.
13. Snyder G. Alliance Politics / G. Snyder. – Ithaca ; N.Y. : Cornell University Press, 1997. – 432 p.
14. Rosecrance R. Mergers and Acquisitions / R. Rosecrance // *The National Interest*. – 2005. – № 80. – P. 65–73.
15. Bearce D. Alliances, internal information, and military conflict among member-states / D. Bearce, K. Flanagan, K. Floros // *International Organization*. – 2006. – № 60 (3). – P. 595–625.

Седляр Ю.О.,
Стадніченко О.І.

Фактори формування зовнішньої політики держави

УДК 1.000.165.6

Седляр Ю.О.,
доктор політичних наук,
доцент, професор кафедри політології
Миколаївського національного
університету імені В.О. Сухомлинського
Стадніченко О.І.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри міжнародних
відносин, суспільних комунікацій
та регіональних студій
Інституту міжнародних відносин
Національного авіаційного університету

У статті розкрито теоретичні засади дослідження зовнішньої політики. Головну увагу зосереджено на висвітленні ролі внутрішніх та зовнішніх чинників, що формують зміст зовнішньої політики держави. Виклад розпочато з висвітлення об'єктивних (фізичних) чинників, геополітичних характеристик держави, її природних та демографічних ресурсів, що визначають потенціал держави здійснювати зовнішню політику. Оцінено внутрішньополітичні чинники, які впливають на зміст зовнішньої політики держави.

Ключові слова: зовнішня політика, теорія міжнародних відносин, зовнішньополітичний аналіз, геополітичне середовище, внутрішня політика.

В статье раскрыты теоретические подходы к исследованию внешней политики. Основное внимание уделено освещению роли внутренних и внешних факторов, которые формируют базу внешней политики государства. Изложено начато с рассмотрения объективных (физических)

факторов, геополитических характеристик государства, его природных и демографических ресурсов, определяющих потенциал страны осуществлять внешнюю политику. Оценены внутривнутриполитические факторы, предопределяющие основы внешней политики.

Ключевые слова: внешняя политика, теория международных отношений, внешнеполитический анализ, геополитическая среда, внутренняя политика.

The article deals with the traditional conceptual background of foreign policy analysis. The main accent is made on domestic and external factors which form the content of state foreign policy. It opens with the review of the objective factors, of geopolitical environment, of natural and demographic resources that influence the foreign policy making. It is evaluated the domestic factors the foreign policy impact on.

Key words: foreign policy, theory of international relations, foreign policy analysis, geopolitical environment, internal policy.

Як відомо, міжнародні відносини складаються з політичних, економічних, правових, дипломатичних, ідеологічних, соціально-психологічних, культурних, науково-технічних, торгівельних, військових та інших зв'язків і взаємовідносин між світовими системами, державами, народами, класами, соціальними групами, партіями, організаціями, індивідами на міжнародній арені. Однак, попри дискусійність питання, основним суб'єктом міжнародних відносин у сучасному світі залишається держава, яка реалізує свою діяльність на світовій арені через власну зовнішню політику.

Зовнішньополітичний аналіз займає вагоме місце у міжнародно-політичній науці як у межах вітчизняної, так і зарубіжної школи. Серед усіх робіт фундаментальністю відрізняються наукові розвідки З. Бжезинського, Г. Кіссінджера, Дж. Ная, К. Уолтса, Г. Ласуелла. У межах розвитку досліджень у сфері аналізу зовнішньої політики в Україні глибиною теоретичного розкриття проблематики відзначаються праці М. Дорошка, Є. Камінського, В. Копійки, О. Коппель, В. Манжоли, Г. Перепелиці, Н. Ржевської.

Перед тим, як переходити безпосередньо до викладу матеріалу, необхідно зробити декілька уточнень, які дозволять чіткіше окреслити параметри нашого дослідження. По-перше, ми будемо виходити з нетотожності функціонування внутрішнього і зовнішнього середовища, хоча і будемо мати на увазі їх діалектичну взаємопов'язаність. Такий підхід бере свій початок із Вестфальських угод, за якими було розподілено сфери внутрішньої та зовнішньої політики і надалі уточнено їх характеристики канонічними парадигмами в тео-

рії міжнародних відносин, передусім реалізмом. По-друге, виокремлення факторів, що зумовлюють зовнішньополітичну діяльність держави, залишається відкритим для дискусії у міжнародних відносинах, тому що зовнішньополітична діяльність держави представляє собою явище багатогранне і досить широке. У зв'язку із цим жодний, навіть досить широкий, набір складників не може охопити всі чинники, які пояснюють зміст зовнішньої політики. Пізнання зовнішньої політики здійснюється, як правило, за допомогою узагальнення емпіричного матеріалу. Зокрема, кількість фактів у кожному конкретному випадку різна, звідси і відмінності у підходах до розуміння та обґрунтування сутності і структури зовнішньополітичної діяльності держави. По-третє, сучасний світ змінюється надзвичайно динамічно. З'являються нові сфери міжнародної взаємодії, що доповнюють зміст зовнішньополітичної діяльності. Це породжує постійне удосконалення і розширення підходів щодо вивчення природи зовнішньої політики загалом і кожної окремої країни зокрема.

А отже, у цій статті автори ставлять за мету розглянути головні детермінанти зовнішньої політики держави, що застосовують провідні учасники світового політичного простору для аналізу змісту зовнішньої політики. При цьому ми не задавалися ціллю надати вичерпний виклад всього масиву структурних елементів зовнішньої політики держави, що напрацьовані міжнародно-політичною наукою, а через це фокусування уваги на тій чи іншій складовій частині залежало передусім від того, яке місце вона посідає у міжнародно-політичних дослідженнях.

До першої групи факторів, що визначають зміст зовнішньої політики держави, відносять об'єктивні (фізичні) чинники: географічні характеристики держави, її природні ресурси, демографічну ситуацію [1].

Географічні фактори включають у себе розташування, топографію, розмір та клімат.

Розташування держави, особливо стосовно інших країн, є визначальним фактором. Так, наприклад, важливість китайської армії як чинника сили є різною стосовно США та Росії. Численна китайська армія мало чим загрожує США, які знаходяться далеко за Тихим океаном. А от Росія має з Китаєм спільний кордон, і китайські військові можуть пішки дістатися Сибіру. Розташування може бути як перевагою, так і недоліком. Іспанія мала змогу уникнути втягнення у світові війни через свою відносну ізоляваність від решти європейських країн. Польща, затиснута між Німеччиною та Росією, і Корея, яка знаходиться між Китаєм та Японією, мають невідгдане розташування. Ізраїльтяни почувалися б значно краще, якби Ізраїль було розташовано десь в іншому місці. Населення Кувейту також потерпає через вкрай вразливе геополітичне розташування.

Топографія країни – її гори, ріки та долини – є також важливими. Альпи формують бар'єр, який допоміг захистити Швейцарію від її більших європейських сусідів під час світових воєн. Великі гори в Афганістані були перешкодою британським та радянським завоювальникам у минулому, а на початку ХХІ ст. вони часто заважають США та коаліційним військам знешкодити рештки сил Аль-Каїди.

Топографія також може працювати проти країни. Широка європейська рівнина, що простягається від німецького Рейну до Уральських гір була легкою мішенню для зовнішнього вторгнення. Ця територія багато разів завойовувалася, зокрема Наполеоном, кайзером Вільгельмом II, Гітлером.

Розмір країни є також важливим. Зазвичай, чим більше, тим краще. Величезний розмір держави часто рятує її від завоювань. Хоча інколи армії великих за розміром держав зазнавали поразок, вони мали змогу відступити вглиб своєї території та віднайти час, потрібний їм для перегрупування. Для порівняння, територія Ізраїлю є замалою для розігрування подібного сценарію.

Клімат країни є також достатньо важливим чинником, який потрібно враховувати у зовнішньополітичній діяльності [2]. Так, тропічний клімат В'єтнаму з його мусонними дощами та щільною рослинністю значною мірою позбавив США технічних переваг, якими вони володіли [1].

Другим елементом фізичних факторів є демографічна ситуація. Демографічні характеристики країни формують соціальну базу її зовнішньої політики. Вони, зокрема, поділяються на вимірювані та такі, що не піддаються кількісному обрахуванню.

Вимірювані демографічні показники включають кількість населення, вікову структуру і такі кількісні фактори, як здоров'я та освіта; до невимірюваних факторів відносять, наприклад, моральний стан населення.

Кількість населення, як і розмір території країни, може бути або позитивним, або негативним фактором. Через те, що велика кількість населення формує кадровий потенціал, зокрема постає воєнний персонал та працівників промисловості, держави з великим населенням потенційно можуть претендувати на ключові позиції на міжнародній арені, як, наприклад, Китай. Однак, з іншого боку, велика кількість населення може бути недоліком, якщо вона не збалансована з кількістю ресурсів. Індія з населенням понад 1 млрд осіб є однією з найбільших країн у світі його за кількістю, але через свою бідність (\$460 ВВП на душу населення) країна витрачає більшу частину енергії та ресурсів на стабілізацію внутрішньої ситуації, щоб хоча б на мінімальному рівні задовольнити потреби численного населення [1].

Вікова структура населення. Країні вигідно мати велику кількість та відсоток свого населення у продуктивних роках (15–64 р. за міжнародними стандартами). Деякі країни з кількістю населення, яка швидко зростає, мають великий відсоток дітей, які потребують підтримки. В інших країнах з короткою тривалістю життя багато людей помирають до закінчення своїх продуктивних років. Врешті-решт, деякі нації «старіють», збільшується кількість людей похилого віку, які споживають більше ресурсів, ніж виробляють.

В усьому світі, станом на 2000 р., 30% населення Землі було молодшим за 15 років; 7% мали 65 років або більше; 63% були у працездатному віці (15–64 р.) [1]. Аналітики зауважують, що Південна Корея перебуває у досить вигідному становищі, зважаючи на велику кількість працездатного населення, а от Уганда з її великою кількістю дітей та Італія зі значним відсотком людей похилого віку перебувають у досить невідгданому становищі.

Збільшувана кількість населення похилого віку означає, що вартість виплачуваних пенсій та інших послуг населенню обмежить ресурси країни, а відтак і її зовнішньополітичні можливості. На 2015 р., наприклад, близько 28% населення Японії має вік 65 років або більше, а до 2050 р. третину японського населення становитимуть пенсіонери. Більшість європейських країн також матиме велику і постійно збільшувану кількість пенсіонерів. І хоча пропорції пенсіонерів у США є дещо меншими (13% зараз, 19% у 2025 р., 21% у 2050 р.), ніж у більшості інших економічно розвинутих країн, американська система соціального забезпечення та медицини зіткнеться з величезним викликом [1].

Освіта. Наявність освіченого населення є важливим фактором, що позначається на спромож-

ності держави реалізувати свої національні інтереси на міжнародній арені. Зрозуміло, хоча й існує різниця між освітою в усіх країнах, в особливо невідгідному становищі перебувають все ж таки країни, що розвиваються, порівняно з економічно розвиненими. Буде важко, наприклад, для країн, що розвиваються, створити освітні програми, які дозволять їм позбутися розриву в кількості вчених та дослідників, яких в економічно розвинених країнах нараховується 41 на кожні десять тисяч населення і всього 4 на десять тисяч у країнах, що розвиваються. До того ж багато країн, що розвиваються, страждають на так званий відтік мізків, або відтік високоосвічених фахівців за кордон через кращі можливості працевлаштування.

Якість освітньої системи країни є також важливою. Наприклад, майже всі американці мають освіту, але зростає занепокоєність тим, що американська освітня система недостатньо добре готує студентів до роботи в умовах сучасного світу.

Охорона здоров'я. Проблеми зі здоров'ям також можуть позбавити націю можливостей для реалізації своїх інтересів у зовнішньому середовищі. СНІД, наприклад, є захворюванням всесвітнього масштабу, але в Африці його поширення просто вражає. Близько половини із 40 мільйонів хворих на СНІД, які існують у світі, живе в Африці. Сенегал є досить здоровою країною, маючи трохи менше 2% населення ВІЛ-інфікованих, порівняно з іншими 16 країнами регіону, які мають понад 10% населення віком від 15 до 49 років інфікованих ВІЛ. Хвороба в цьому регіоні вбиває близько 2 мільйонів людей щорічно. До того ж 11 мільйонів дітей стали сиротами через СНІД, при цьому деякі з них також є ВІЛ-інфікованими [1].

Алкоголь та інші атаки на здоров'я мають руйнівний характер у країнах СНД. Паління, погане харчування та руйнівна дія алкоголю зменшують чоловіче населення в державах регіону [1].

Моральний стан населення. Останній фактор, який впливає на населення, – це моральний дух громадян країни. Друга світова війна показала могутність сильного морального духу громадян. На початку війни Велика Британія та СРСР похитнулися під приголомшливими атаками нацистських сил. Але союзники тримались. 9 жовтня 1940 р., в один із найпохмуріших днів війни для британського народу, У. Черчілль промовив у парламенті: «Смерть та смуток будуть нашими компаньйонами у цій мандрівці; злидні будуть нашим вбранням; твердість та хоробрість – нашим єдиним щитом. Ми маємо бути об'єднаними, ми маємо бути безстрашними, ми маємо бути незламними» [1]. Британці відповіли на заклик свого лідера. Вони залишались незламними, вони тримались, вони перемогли. Тут варто пригадати тезу Б.Х. Ліделла Харта, який переконливо доводить у своїй праці «Стратегія», що будь-яку перемогу приносить сила волі

[3]. Розглядаючи моральний стан суспільства як невід'ємний ресурс зовнішньополітичної діяльності держави, необхідно зазначити, що у науковій літературі зустрічається диференційований набір його характеристик. Так, до морального стану суспільства відносять: ідеологію, мораль, патріотизм, рівень національної злагоди, що формується на основі цивілізаційних особливостей держави, тобто все те, що взаємопов'язане з наступною групою чинників.

До другої групи факторів, що визначають зміст зовнішньої політики держави, відносять суб'єктивні (нефізичні) чинники: тип політичної системи, якості осіб, що приймають зовнішньополітичні рішення, політичну культуру тощо.

Тип політичної системи. Однією зі змінних, які впливають на зовнішньополітичний процес, є тип політичної системи країни. Поділ політичних систем на, скажімо, демократичні та авторитарні є першим кроком до вивчення того, як відрізняється їх зовнішня політика, оскільки різниця у самому процесі обрання та розроблення зовнішньополітичного курсу призведе до різниці й у сутності зовнішньої політики.

Існує стандарт, який відрізняє демократичні та авторитарні системи, – це кількість людей, які можуть брати участь у прийнятті зовнішньополітичних рішень, і те, хто ці люди є. У таких країнах, як Канада, участь у політичному процесі бере велика кількість людей, а відсоток дорослих, виключених із процесу, є незначним. В інших країнах, таких як Китай, участь у політичному процесі доступна лише еліті [4].

Набір доступних форм участі в зовнішньополітичному процесі є другим критерієм. Політичне вільнодумство у Сполучених Штатах є публічним, часто спричиняє багато шуму та охоплює все від зовнішньої та внутрішньої політики президента до його особистого життя. Китай, для порівняння, майже не дозволяє відкритого виявлення невдоволення його політикою.

Однак казати, що демократія передбачає більш високий рівень участі населення у зовнішньополітичному процесі, не означає, що за умов демократії політичний вплив учасників процесу є однаковим. Насправді те, яка зовнішня політика обирається будь-якою державою, зокрема демократичною, залежить від кількості людей, які можуть якісно впливати на процес прийняття зовнішньополітичних рішень, та від того, хто є ці люди [5]. Дослідження впливу учасників на зовнішньополітичний процес відкривають для нас поняття «розриву» між учасниками. Щоб з'ясувати різницю між ідеальним «ми, народ» та реальним станом речей, розглянемо два таких «розриви»: розрив між громадянами та їх лідерами, а також гендерний розрив.

Розрив між лідерами та пересічними громадянами. Одним із показників демократичності

зовнішньополітичного рішення є рівень відображення поглядів громадян у зовнішній політиці країни. Важливо це розуміти, тому що у США та у багатьох інших демократичних державах погляди лідерів (політичних, бізнес-еліти тощо) часто відрізняються від поглядів пересічних громадян. Це призводить до розриву між лідерами та їх народом. Наприклад, відповідно до опитування, проведеного у 1995 р. у США, більшість американців висловились за страту терористичних лідерів, а більшість лідерів країни висловились проти. Еліта підтримала виділення американських грошей Міжнародному валютному фонду як допомоги у боротьбі з міжнародною економічною кризою, громадськість не погодилась. Більшість громадян наклала б економічні санкції на Китай за порушення прав людини, лідери не підтримали цю ініціативу [6].

Гендерний розрив. Незважаючи на певний прогрес у цій сфері, якого останнім часом досягли жінки, чоловіки продовжують займати домінуючу позицію у прийнятті політичних рішень, зокрема у сфері зовнішньої політики. Соціологічні опитування свідчать про те, що часто політичні погляди чоловіків та жінок не збігаються. Насправді, інколи більшість представників однієї статі підтримує певного кандидата або певну політику, при цьому більшість представників іншої статі має протилежні погляди. Деякі вчені заявляють, що недостатня кількість жінок, які беруть участь у політичному процесі, має значний вплив на зовнішню політику.

Наступне питання стосовно гендерного розриву полягає в тому, чи є чоловіки агресивнішими за жінок. Існують емпіричні докази, які підтверджують цю думку. Опитування, проведені ще за часів Другої світової війни у США, показали, що жінки менш схильні вдаватися до війни або ж продовжувати її, ніж чоловіки [7]. Якщо говорити про нещодавні кризи, то гендерний розрив був очевидним у 1999 р., коли США вирішували форму участі у врегулюванні ситуації на Балканах. Так, 49% чоловіків висловились за нанесення авіаційних ударів, з ними погодились лише 38% жінок, 46% чоловіків підтримали ідею введення сухопутних військ і тільки 36% жінок підтримали цю ідею. Після терористичних атак, що відбулися 11 вересня 2001 р., жінки знову виявились менш схильними до застосування сили у відповідь, хоча цього разу більшість як жінок, так і чоловіків підтримала воєнний варіант розвитку подій. На питання, чи повинні США застосовувати силу проти терористів, навіть якщо «можуть загинути тисячі ні в чому не винних цивільних», 74% чоловіків та лише 62% жінок дали позитивну відповідь. Зважаючи на той факт, що воєнна відповідь США призвела б до «загибелі тисяч американських військових», 79% американських чоловіків та лише 65% американських жінок все одно підтримали війну [1].

Гендерний розрив у поглядах можна спостерігати не лише у Сполучених Штатах. Наприкінці вересня 2001 р. у Великій Британії було проведено опитування стосовно того, чи потрібно відсилати британські війська до Афганістану. 53% чоловіків та лише 36% жінок відповіли «так» [1]. Раніше, у 1990 р., було проведено ще більше за масштабом опитування в 11 країнах. Опитування стосувалось війни у Перській затоці, і в усіх державах, окрім однієї, відсоток чоловіків, які схвалювали застосування сили, був вищим за жіночий показник [1].

Якості осіб, які приймають зовнішньополітичні рішення, є також важливим компонентом зовнішньої політики держави. Наприклад, образ прем'єр-міністра добре послужив Великій Британії під час Другої світової війни. Для порівняння, президентство Бориса Єльцина, яке почалося героїчно, поступово перетворилося на некомпетентність як хворобу: часто сп'янілий Єльцин ставав дедалі сумнішою карикатурою на самого себе в минулому.

Роль якостей лідера у зовнішньополітичній діяльності держави може бути критичною у кризові часи. Загальновідомо, що характерною рисою зовнішньополітичного процесу під час кризи є те, що рішення мають тенденцію прийматися невеликими групами людей на найвищому державному рівні. Громадська думка має тенденцію підтримувати будь-які дії лідерів у кризовій ситуації [8]. Зокрема, лідери зазвичай намагаються приймати раціональні рішення протягом кризи, але їх здатність мобілізуватися та аналізувати інформацію ускладнює гостра обмеженість у часі. Неспокій або гнів, породжені кризою, часто збільшують емоційний вміст рішень. Володіючи обмеженою інформацією, маючи невелику кількість часу на роздуми, із сильними емоціями, творці рішень спираються на вже наявні шаблони зовнішньополітичної поведінки.

Держава не є єдиною структурою. Навіть авторитарні держави є складними політичними організаціями. Тому всі рішення зовнішньої політики приймаються у специфічному внутрішньому контексті, що включає й політичну культуру суспільства. Політична культура містить два головні аспекти: національний історичний досвід: сума подій і методів, які сформували країну та її громадян; національний елемент. Фахівці, які вивчають політичну культуру, схильні визнати, що продемонструвати у переконливій манері незалежний вплив культури на зовнішньополітичну поведінку держави досить складно. Щоб почати долати цей виклик і щоб з'ясувати її вплив на зовнішню політику, поділимо політичну культуру на відношення до (1) захисту території країни та її населення; (2) створення і підтримки сприятливого зовнішнього середовища, (3) проектування цінностей, тобто оцінювання інших за своїми цінностями та обернення інших у свою ціннісну систему. Ці три аспекти можуть використовуватися,

щоб розглядати роль політичної культури у формуванні зовнішньої політики будь-якої держави.

Останню групу факторів, що визначають зміст зовнішньої політики, формують характеристики зовнішнього середовища. До них відносять: тип міжнародної системи, ступінь залучення у довготривалі міждержавні об'єднання, розстановка сил у регіоні розташування держави та особливості взаємодії між полюсами сили у ньому, характер відносин із безпосередніми сусідами тощо.

Таким чином, зовнішня політика не формується за єдиною схемою. Природа цього процесу залежить від ряду факторів внутрішнього та зовнішнього походження, ступінь впливу яких зумовлений як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Rourke J.T. International Politics on the World Stage / J.T. Rourke. – McGraw-Hills/Dushkin Companies, 2003.
2. Eichengreen B. Geography as Destiny. A Brief History of Economic Growth / B. Eichengreen // Foreign Affairs. – 1998. – March/April. – P. 128–139.
3. Hart B.H. Liddell Strategy / B.H. Hart. – A Meridian Book, 1991. – 448 p.
4. Nathan A. China's Transition / A. Nathan. – N.Y. : Columbia University Press., 1999. – 313 p.
5. McCormick J.M. American foreign policy and process / J.M. McCormick. – N.Y. : F.E. Peacock Publishers, 1998. – 630 p.
6. Rielly J.E. Americans and the World: A Survey at Century's End / J.E. Rielly // Foreign policy. – 1999. – Vol. 1. – P. 114.
7. Rourke J.T. Making American Foreign Policy / J.T. Rourke, R.G. Carter, M.A. Boyer. – Benchmark/Dushkin, 1996. – P. 376.
8. James P. International Crisis and Linkage Politics: The Experiences of the United States (1953–1994) / P. James, J-S. Rioux // Political Research Quarterly. – 1998. – Vol. 3. – P. 781–812.

Семчишин С.І.

Чинники реалізації суверенітету України в умовах кризи міжнародної системи безпеки

У статті розглянуто чинники, які впливають на реалізацію й забезпечення суверенітету України в умовах російської агресії та кризи міжнародної системи безпеки. Стверджується, що найбільшою небезпекою від дій потенційних загроз внутрішнього й зовнішнього характеру є їх взаємозумовленість і взаємозалежність, збіг тенденцій яких у перспективі може призвести до спаду авторитету держави як носія національного суверенітету, а відтак до делегітимації власним народом, яка безпосередньо може відкрити шлях до делегітимації суверенітету України зовнішнім оточенням.

Ключові слова: держава, суверенітет, безпека, глобалізація, міжнародні відносини.

В статье рассмотрены факторы, влияющие на реализацию и обеспечение суверенитета Украины в условиях российской агрессии и кризиса международной системы безопасности. Утверждается, что наибольшей опасностью от действий потенциальных угроз внутреннего и внешнего характера является их взаимозумовленность и взаимозависимость, совпадение тенденций которых в перспективе может привести к падению авторитета государства как носителя национального суверенитета, а затем к делегитимации собственным народом, которая непосредственно может открыть путь к делегитимации суверенитета Украины внешним окружением.

мость, совпадение тенденций которых в перспективе может привести к падению авторитета государства как носителя национального суверенитета, а затем к делегитимации собственным народом, которая непосредственно может открыть путь к делегитимации суверенитета Украины внешним окружением.

Ключевые слова: государство, суверенитет, безопасность, глобализация, международные отношения.

The publication deals with the factors that influence the implementation and securing of Ukraine's sovereignty under the conditions of Russian aggression and the international security system crisis. It is stated that the greatest danger from the actions of potential threats of an internal and external nature is their interconditionality and interdependence, the coincidence of trends of which in the future can lead to the fall of the authority of the state as a carrier of national sovereignty, and then, to the delegitimization by its own people that can directly open the way to delegitimation of Ukraine's sovereignty by the external environment.

Key words: state, sovereignty, security, globalization, international relations.

УДК 327.5/.8(470+571:100):321.011(477)

Семчишин С.І.,
аспірант кафедри міжнародних
відносин та дипломатичної служби
Львівського національного
університету імені Івана Франка

Майже чотири роки «гібридного» протистояння з Росією стали найсерйознішим випробуванням для України, її суверенітету, незалежності і права українського народу самостійно визначати майбутній шлях розвитку. Заразом криза навколо нашої держави докорінно змінила ситуацію в світі й позначила контури нового конфлікту в Європі, потенційні масштаби та наслідки якого ще складно оцінити. Очевидним є той факт, що саме чинна система безпеки сьогодні не здатна запобігти загрозам, тим більше сучасним, які часто мають асиметричний характер. Тому перед світовою спільнотою постала потреба вдосконалення глобальних і регіональних механізмів адекватного реагування на них. У цьому контексті питання захисту й зміцнення суверенітету держави може вважатися «щоденно актуальним».

Питанням забезпечення суверенітету України, консолідації української нації, державної економічної, інформаційної безпеки, загрозам внутрішнього та зовнішнього становища України в умовах «гібридної війни» та кризи міжнародної системи безпеки присвячено чимало наукових досліджень О.С. Власюка [5], В.П. Горбуліна, С.В. Кононенко [6], Е.М. Лібанової, О.М. Ляшенко, М.М. Розумного [18], С.О. Шергіна та багатьох інших науковців.

Метою статті є виокремлення й аналіз потенційних чинників внутрішнього та зовнішнього характеру, які безпосередньо впливають на реалізацію

суверенітету України в умовах кризи міжнародної системи безпеки.

На міжнародній арені Україна загалом утвердилась як формально повноправний суб'єкт міжнародних відносин. Водночас її фактична нерівноправність і непаритетність у відносинах із ключовими світовими потугами, які вона оголосила своїми стратегічними партнерами, можливість відсутності її на периферію світової спільноти змінили ситуацію та спричинили виникнення прямої небезпеки для суверенітету нашої держави.

Аналізуючи амплітуду суверенності нашої держави впродовж усього періоду незалежності, можна твердити, що правовий вакуум, режим «демократичного фасаду», слабка національна ідентичність, відсутність довгострокової стратегії розвитку й часті непослідовні зміни основних геополітичних орієнтирів призвели до того, що Україна стала сама об'єктом зовнішньої політики окремих держав. Якщо говорити про політичний режим, то А. Колодій зазначила, що наша держава «належить до перехідних суспільств із неконсолідованою, неповною демократією, де старий політичний режим зруйновано, а новий ще не можна вважати стабільним» [7, с. 84]. Погоджуючись із наведеним твердженням, відмітимо, що політичні зміни в Україні після краху комуністичного режиму справді не відобразили переходу до демократії західного зразка та не засвідчили міцність її суверенітету. Тут виникає гостра потреба суверенізації

самої Української держави і стабілізації її владних інститутів для відновлення територіальної цілісності й захисту суверенітету.

Сьогодні основоположні політико-правові засади щодо державного суверенітету закріплено на законодавчому рівні в Конституції України, Декларації «Про державний суверенітет України», Стратегії національної безпеки України. Наявний нормативно-правовий фундамент визначає, що однією з основних цілей держави є «мінімілізація загроз державному суверенітету та створення умов для відновлення територіальної цілісності України в межах міжнародного визначеного державного кордону України, гарантування мирного майбутнього України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави» [1]. Задеклароване владною верхівкою зобов'язання щодо відновлення суверенітету України на всій її території, беззаперечно, відповідає вимогам українського суспільства. Водночас, якщо виходити з реальності, реалізація суверенітету України характеризується:

- дисонансом між реальним забезпеченням прав і свобод громадянина, між демократичними очікуваннями суспільства та якістю сформованої владної моделі;
- обмеженням можливостей впливу громадян на прийняття суспільно значущих рішень як загальнонаціонального, так і місцевого рівня;
- поглибленням розбіжностей між формальними положеннями Конституції та «параконституційною» практикою їх застосування [12, с. 4];
- незбігом декларованих цінностей і цілей і реальної політики, що негативно впливає на сприйняття й образ України на міжнародній арені;
- неконсолідованістю еліти, яка в державному управлінні часто керується корпоративними, а не національними інтересами.

Реальне підвищення рівня загроз національним інтересам і суверенітету України, обумовлене низкою старих і нових проблем, із якими сьогодні стикнулося суспільство, вимагає більш ґрунтовних наукових дослідження щодо концепції «суверенітету України», однак цілком очевидно, що вже зараз можна виділити низку зовнішніх і внутрішніх потенційних чинників, які суттєво впливають на його реалізацію та забезпечення.

Розпочата одразу після перемоги Революції гідності пряма військова інтервенція Російської Федерації, що призвела до анексії Кримського півострова, та окупація за допомогою штучно інспірованих сепаратистських рухів частини Донецької й Луганської областей створили безпрецедентну загрозу самому існуванню Української держави, її суверенітету й територіальній цілісності [13, с. 25–32]. Порушивши базові міжнародно-правові принципи, РФ зруйнувала політичний і військовий баланс сил на континенті, запустила процес

деструкції системи європейської і трансатлантичної безпеки.

Характерно, що весь спектр українсько-російських відносин після 1991 року завжди перебував у залежності від російського доктринально-концептуального бачення як перспектив розвитку двостороннього міждержавного співробітництва, так і російського впливу на пострадянський простір. Остання інфільтрується в українське суспільне життя передусім унаслідок багатовекторної гуманітарної інтервенції, здійснюваної на релігійному, інформаційному, освітньому, мовному, культурному ґрунті. Російська концепція постросійського простору, що розглядає пострадянський простір як «природну зону міждержавної інтеграції Росії» [21], простежується в усіх ідейно-політичних течіях Росії та від самого початку конституювалася як стратегічна, ґрунтуючись на засадах усебічної культурної й гуманітарної взаємодії центру з ідейними периферіями, проголосила Росію системоутворююю стрижневою державою «руського міра». Понад те, риторика в координатах «руського мира», яка є прямою загрозою національному суверенітету та безпеці України, перешкоджає формуванню загальноукраїнської ідентичності, гальмує процеси європейської інтеграції, оскільки безпеліційно відкидає будь-які інші ціннісні парадигми світосприйняття, відмінні від імперсько-шовіністичної.

Не буде перебільшенням визнати, що й сама політика української верхівки щодо РФ упродовж усього періоду незалежності здійснювалася переважно в «ручному режимі», мала непослідовний, суперечливий характер, чому сприяли розбалансованість системи управління та постійні внутрішньополітичні кризи. Проголошення позаблокового статусу ускладнило геополітичне становище України: опинившись між двома воєнно-політичними союзами – НАТО – з одного, ОДК – з іншого, наша держава стала «буферною зоною» без будь-яких реальних гарантій власній національній безпеці з боку кожної зі сторін. Водночас Росія, навпаки, здійснювала досить скоординовану, жорстку політику щодо України, активно застосовуючи важелі політико-дипломатичного, «енергетичного» тиску, проросійські настрої серед значної частини політичної еліти та російськомовної частини населення країни. Завершивши своєрідну «геополітичну паузу», РФ перейшла до відновлення своїх надпотужних міжнародних позицій, роблячи силові кроки з метою реалізації своїх інтеграційних і геополітичних схем на євразійському пострадянському просторі.

Несприятливу тенденцію до закріплення російського впливу на теренах нашої держави було стимульовано й певними зовнішньополітичними діями ЄС, спрямованими на створення для пострадянських країн, на відмінну від країн Центрально-Схід-

ної Європи та Балтії, окремого формату відносин, зорієнтованого на специфіку трансформаційних процесів, що начебто відбуваються в РФ [14, с. 45–57]. Водночас сьогодні, обмежившись висловленням політичної стурбованості та введенням економічних санкцій, країни Заходу продемонстрували небажання йти на відкритий конфлікт із Росією, що розв'язало їй руки для реалізації реваншистських планів. В умовах глобальної нестабільності як США, так члени ЄС зацікавлені у співробітництві з новими світовими центрами сили, з метою запобігання гострим цивілізаційним викликам і безпековим загрозам і подолання їх.

На нашу думку, в короткостроковій перспективі ситуація в українсько-російських відносинах не передбачає змін на краще й загалом, виходячи з нинішніх реалій, можна припускати, що найбільш імовірним розвитком подій буде консервація ситуації на Сході України: створення тривалого «замороженого» конфлікту з непрогнозованими наслідками. На практиці замороження буде корисним тільки тоді, коли Україна не буде обмеженими ресурсами підтримувати Донбас, а витрачатиме їх на модернізацію країни [17]. Мінські домовленості у форматі «норманської четвірки», підписані в лютому 2015 року, попри несиметричність покладених на Україну зобов'язань і відсутність чіткого зв'язку між мирним врегулюванням і відповідальністю РФ за збройну агресію проти України, порушення її суверенітету й територіальної цілісності, залишається базовим документом процесу врегулювання, проте недосконалим, оскільки вже не відображають мінливості міжнародної обстановки.

Такий прогнозований сценарій підтверджують і дані дослідження Центру Разумкова щодо перспектив мінімізації російсько-українського конфлікту. Так, дві третини (66%) українських експертів прогнозують у найближчій перспективі консервацію конфлікту з наступним періодом конфронтації без застосування зброї, а відносна більшість (36%) громадян вважають, що найближчими роками відносини України та Росії погіршаться, 31% респондентів переконані, що залишаться без змін [15].

З іншого боку, неадекватна політика російського керівництва створила вакантне місце «опори» Східної Європи. Саме зараз Україна отримала унікальний шанс у своїй історії на якісний ривок і модернізацію, проте для цього необхідні ґрунтовні реформи в економічній, оборонній, соціальній сферах життя та принципово інший істеблшмент нашої держави.

У світлі подій, пов'язаних із російською агресією проти України, стає наочним системний характер усього комплексу зовнішніх викликів, що загрожують не тільки суверенітету та безпековим імперативам України, а й європейській і міжнародній безпеці загалом, які значною мірою мають спільне

джерело – деструктивну імперську політику російської влади, що їх підсилює.

Найвагомішими чинниками, які впливають на дієвість і міцність як внутрішнього, так і зовнішнього виміру суверенітету України, є процеси та наслідки глобалізації, яка з тенденції переростає в усеосяжний процес, що прискорюється або гальмується процесами інтеграції/деінтеграції. Тому в контексті глобальної тенденції до радикалізації світобуття вкрай небезпечним чинником для суверенітету України стає зростання терористичної загрози. Теракти, що сталися в європейських країнах протягом останніх років, висвітлили масштаби загрози поширення цього явища та його руйнівну силу. Можна впевнено констатувати, що, попри інтегрованість у загальносвітові процеси, найбільшу терористичну загрозу для України становить агресивна політика Росії, спрямована на дестабілізацію й деінтеграцію нашої держави, і пов'язана з нею підтримка диверсійно-терористичної діяльності сепаратистських рухів. Ураховуючи, що наша країна має значний транзитний потенціал, конфлікт на сході України може стати саме тим небезпечним плацдармом для використання нелегальних транзитних схем і формування терористичних мереж на її території.

Значний деструктивний вплив на політичний, економічний і безпековий складники суверенітету має міграційна криза в Європі, яка спричинена сплеском масової нелегальної міграції з країн Близького Сходу в Європу внаслідок ескалації сирійського конфлікту. Наслідки цієї міграційної кризи для України особливо відчутні передусім тому, що криза збіглася в часі зі значною активізацією трудової міграції українців за кордоном, викликану суттєвим погіршенням соціально-економічної ситуації в країні [11, с. 104–113]. Крім того, як зросла й нелегальна міграція іноземців в Україну з Туреччини через чорноморські порти, так й активізувалося потрапляння нелегалів через російсько-український кордон, зокрема через його неконтрольовану українською стороною ділянку. Ураховуючи політичне та економічне становище України, порушення територіальної цілісності, військовий конфлікт, відсутність дієвої стратегії міграційної політики нашої держави, навіть незначне збільшення обсягів шукачів притулку може спричинити серйозну проблему всередині суспільства. Тому першочерговим завданням політичної верхівки має стати запобігання нелегальній міграції в Україну, одночасно покращення системи виявлення та прийому біженців із подальшим забезпеченням їх ефективної інтеграції в українське суспільство.

Серед небезпечних для українського суверенітету чинників у контексті глобалізації економічних процесів простежується надзвичайно потужна залежність України від російського енергетичного

чинника. Використання енергетичного сектору як «енергетичної зброї» відкрито задекларовано у 2003 р. в Енергетичній стратегії Російської Федерації до 2020 р., де зазначалося, що потужний паливно-енергетичний комплекс Росії є «інструментом здійснення внутрішньої та зовнішньої політики» [22, с. 103]. Після захоплення окремих територій Донбасу й об'єктів інфраструктури стійкість роботи паливно-енергетичного комплексу України опинилася під загрозою. Водночас державою не вживалося й не вживається на належному рівні першочергових заходів із диверсифікації джерел і скорочення обсягів їх споживання за рахунок внутрішніх ресурсів та альтернативних джерел енергії.

Не буде перебільшенням згадати й те, що позитивною для нашої держави в плані зміцнення суверенітету в енергетичній сфері є спільна зацікавленість України та ЄС у надійному та безперервному постачанні енергоносіїв. Тому першочерговим завданням для забезпечення енергетичної безпеки є якісне проведення реформ і збереження за нашою державою ключової транзитної ролі на Європейському континенті.

Разом із тим зовнішні чинники кризи щодо суверенітету, територіальної цілісності й незалежності України включають також суперечності між США та Росією, конкуренцію інтеграційних проєктів ЄС і Росії, регіональні плани та амбіції окремих держав, а також складне й суперечливе ставлення домінуючих угруповань європейських політичних кіл до України та її європейських перспектив [4, с. 8–15].

Об'єктивно оцінюючи стан міжнародного середовища й воєнний потенціал і внутрішню ситуацію в Україні, варто констатувати, що захистити національні інтереси та суверенітет, протистояти російській агресії й відновити територіальну цілісність можна лише в комбінований спосіб, який поєднує оборонні та політико-дипломатичні зусилля нашої держави. Це вимагає від України подолання політико-правової еkleтики, таких її виявів, як невідзначеність, і в далекосяжній, проте стратегічній перспективі ввійти до складу ЄС і НАТО, що дасть можливість долучитись до західних технологій, інвестицій, убезпечить від ізоляції країни від міжнародного співтовариства, зміцнити статус рівноправного учасника міжнародних відносин.

Ураховуючи те, що мета набуття членства України в ЄС є довгостроковою, на сучасному етапі головним завданням євроінтеграційного курсу України є виконання положень Угоди про асоціацію Україна – ЄС, орієнтація на демократичні цінності й побудова демократичних інститутів. Рішення про безвізовий режим для України дає всі підстави вважати, що з погляду світової спільноти Україна є ідеальним плацдармом поширення глобалізації на Європейському континенті. Така Україна потрібна як форпост глобалізації в Європі, однак

лише тоді, коли зарекомендує себе як гарант демократичних цінностей і безпеки.

Виділивши потенційні зовнішні фактори впливу, можемо, однак, сказати, що все-таки головну роль у забезпеченні реалізації суверенітету України відіграють внутрішні чинники, які зсередини країни впливають на суверенітет і підривають безпеку держави. Нині ми змушені констатувати, що внутрішньою загрозою для суверенітету й територіальної цілісності України став низький рівень обороноздатності країни. Декларативність безпекової політики та системна деградація інституційної основи, декваліфікація кадрового складу державної служби у сфері національної безпеки, недофінансування потреб Збройних Сил України, спеціальних служб і правоохоронних органів, структурна недосконалість оборонної промисловості через незавершеність запровадження організаційних, законодавчих, економічних, технологічних та інших перетворень, відсутність державної підтримки технологічної модернізації підприємств, стимулювання розвитку критичних технологій, занепад наукового, технічного й виробничого потенціалу оборонних підприємств тощо призвели до руйнування оборонної сфери, що відбувалося в попередні роки, створивши сприятливий ґрунт для комплексного зовнішнього втручання у справу України. Неефективність чинної системи забезпечення національної безпеки, цілеспрямоване руйнування складників сектору безпеки й оборони у 2010–2013 рр. зумовили її неспроможність адекватно реагувати на загрози національній безпеці, забезпечувати надійний захист національних інтересів, суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державного кордону в разі застосування агресором різноманітних сил і засобів боротьби [9, с. 35]. Крім того, постійною високою загрозою безпековим імперативам і суверенітету України було розміщення в АР Крим баз Чорноморського флоту РФ. Цей чинник відіграв чи не ключову роль у реалізації сценарію Кремля з анексії Кримського півострова.

Не буде перебільшенням зазначити, що російська агресія проти нашої держави вперше за період незалежності кардинально змінила ставлення до питань оборони та сформувала консенсус гілок влади, політичних партій і рухів, суспільства й пересічних громадян щодо необхідності відновлення та розбудови сучасного сектору безпеки й оборони. Саме інноваційний розвиток оборонної промисловості держави є сьогодні однією з головних умов мінімізації загроз державному суверенітету, відновлення територіальної цілісності України, гарантування її мирного майбутнього як суверенної та незалежної, демократичної, соціальної, правової держави [22, с. 312].

Отже, ефективне реагування на сучасні виклики й загрози суверенітету України потребує побудови принципово нової системи забезпечення

національної безпеки, що забезпечить скоординовану, законодавчо регламентовану діяльність її суб'єктів, спрямовану на захист національних цінностей та інтересів.

Глибока економічна криза, спровокована масштабною агресією з боку Росії, виявила високу вразливість національної економіки до гібридних викликів і загроз і поставила на «порядок денний» в експертному середовищі проблематику забезпечення та реалізації суверенітету в економічній сфері. У цьому зв'язку потрібно виокремити низку ризиків для економічного суверенітету, найголовнішим із них є критичне згортання темпів зростання економіки України, пов'язані із цим негативні макроекономічні чинники економічного та національного масштабу. Сучасний економічний розвиток нашої держави диктується структурно-організаційними деформаціями економічного сектору, зумовленими гібридною війною з РФ, та сумарним впливом економічної рецесії. Упродовж 2014–2016 рр. економічний розвиток стримувався і продовжує стримуватись інфільтрацією негативних ефектів від вилучення з економічного простору Кримського півострова та промисловості Донбасу, розривом виробничих і коопераційних зв'язків, експропріацією економічної власності, руйнуванням інфраструктури, зупиненням виробництва, скороченням зайнятості та збільшенням вимушеної міграції. У цих умовах для України особливо небезпечною буде консервація усталених зовнішньоекономічних зв'язків, які знижують формування інноваційно-технологічних відповідей на гібридну агресію [22, с. 102].

Місце нашої країни в міжнародній економічній системі координат у добу глобальної кризи та її реальний суверенітет в економічній і фінансовій сферах досить адекватно ілюструють щорічні матеріали Світового економічного форуму про конкурентоспроможність держав. Відповідно до опублікованих у вересні 2015 років показників, Україна посідає 79-е місце серед 140 країн світу, що на три позиції нижче від попереднього року [10]. Цей рейтинг вкотре засвідчує кризу національної економіки України, побудованої на засадах неолібералізму та монетаризму. Україна не може нейтралізувати чинник своєї невисокої економічної конкурентоспроможності внаслідок того, що владно-олігархічною системою законсервовано радянську традицію розриву між науково-технічним потенціалом і масштабами його реалізації у виробничій сфері [12, с. 26]. А функціонування в Україні псевдоліберальної економічної моделі, яка функціонує за правилами здобуття політичної ренти, є небезпечним ще й тим, що вона є джерелом походження влади, внаслідок чого остання може стати безпорадною перед лицем економічних суб'єктів, спроможних впливати на неї через канали підкупу.

Економічною наукою відзначається, що українська держава опікується не регулюванням еконо-

міки, а стимулюванням комерціалізації. Державна влада індиферентно спостерігає, як українські бізнес-еліти фактично відмовляються від виконання підприємницьких функцій на користь спекулятивних практик, пов'язаних із розпродажем матеріальних, природних і людських ресурсів країни. Наслідком їхніх дій є неприйнятний стан української промисловості, особливо галузей, пов'язаних із сектором високих технологій.

З-поміж внутрішніх чинників, що безпосередньо впливають на реалізацію суверенітету, провідне місце також посідає комплекс проблем мовного, регіонального та соціокультурного характеру, що вказують на суттєві розбіжності, які безпосередньо впливають на ментальні стереотипи, політичну культуру населення різних регіонів, електоральну поведінку виборців. Україна успадкувала деформовану мовну ситуацію, яка характеризується мовною деетналізацією (русифікацією) не лише значної частки національної більшості, а й майже всіх (крім поляків, угорців і румунів) національних меншин, перебуванням мов деяких із них на межі зникнення. А небезпечні ігри з ідентичністю та «регіоналізацією» країни, до яких удавалися політики в боротьбі за владу, зрештою, не лише стали каталізатором сепаратистських настроїв, що призвели країну до розвитку трагічного сценарію, а й роками підживлювали «картинку» для світових мас-медіа, в якій Україна поставала в образі *false state* – країни з невизначеною геополітичною орієнтацією, яку «розривають» соціальні, міжнаціональні й релігійні суперечності, а корумповану владу контролюють олігархи [3, с. 15].

Отже, однією з головних загрозю територіальній цілісності та суверенітету України є маргіналізація, денаціоналізація, русифікація широких верств українського суспільства, особливо його східного й південного-східного регіонів, що створює істотні труднощі на шляху державотворення, національної та політичної консолідації. Такий стан речей підсилюється не в останню чергу відсутністю дієвої державної політики, розбіжністю в роботі національно-патріотичних сил, деструктивною діяльністю відверто антидержавних сил на всіх рівнях системи влади. Тому українська держава має виробити цілеспрямовану політику консолідації населення, складниками якої має стати українська реколонізація зрусифікованого та змаргалізованого населення Сходу.

Модернізація українського менталітету передбачає не консервацію, а розхитування застарілих традицій, їхнє критичне переосмислення й перегляд, що готує нову світоглядну основу для сприйняття нових ціннісних орієнтирів сучасними та майбутніми українцями.

Загалом варто також констатувати, що, попри вище вказані наявні загрози національній єдності, гібридна війна прискорила процес наці-

онального самоусвідомлення. Як ніколи сьогодні наша держава має необхідний потенціал, щоб стати єдиною культурно-цивілізаційною системою в плані цінностей та ідентичності.

У цьому зв'язку важливу роль у становленні й реалізації суверенітету держави має відігравати політична еліта. В Україні аналіз діяльності політико-владної еліти дає змогу констатувати її несамодостатність. Варто погодитися з деякими сучасними аналітиками, які стверджують, що український істеблішмент не має волі до прийняття самостійних політичних рішень на основі передовсім національного інтересу. Непублічність, непрозорість владної верхівки України, її зорієнтованість переважно на особисті (сімейні, кланові, групові), а не суспільні чи національні інтереси сьогодні унеможлиблює користування суверенітетом держави як автономією. Нині ми змушені констатувати її неконсолідованість, що зумовлена регіональним розрізненням, орієнтованістю на забезпечення корпоративних інтересів. Політична система України характеризується наявністю кількох владних груп, інтереси яких часто суперечать один одному, що негативно позначається на всіх сферах життя суспільства – від культурно-мовної політики до визначення зовнішньополітичних пріоритетів. Урешті-решт, окремою дуже серйозною проблемою в Україні є процвітання високого рівня корупційності всіх рівнів влади. В Індексі сприйняття корупції, який представляє міжнародна організація Transparency International, Україна за результатами оцінки посідає 142 місце серед 175 держав світу, є однією з найбільш корумпованих держав світу [25]. На нашу думку, такі показники спричинені насамперед малопомітним поступом у подоланні корупційних схем. Загальний правовий нігілізм у державі, безконтрольність олігархії, безкарність корупції та злочинності, особливо економічної, спричинили розбіжність між закріпленою в Конституції характеристикою її як правової держави й масовим правовим нігілізмом [23, с. 5]. Такий стан речей спричинив укр. низьку лояльність громадян до держави як ресурс реалізації суверенітету: поглибив недовіру до влади, спостерігається масове розчарування в політичних подіях і процесах, політична, економічна, соціальна та психологічна апатія її громадян.

З огляду на сучасні виклики й загрози в інформаційній сфері, що пов'язані, зокрема, з агресією РФ проти України, щоденно актуальною залишається проблема захисту інформаційного суверенітету України, а також розробка доктринальних основ державної інформаційної політики загалом. Інформаційний складник гібридного протистояння виявився не менш потужним за військовий і продовжує свою деструктивну функцію, провоку-

ючи соціальну нестабільність, здійснюючи інформаційно-психологічний вплив на особовий склад ЗСУ, здійснюючи кібератаки проти важливих інформаційних об'єктів.

Водночас в інформаційній війні РФ проти України виразно виявилися ті проблеми внутрішнього характеру, які в останні десятиріччя перешкоджали формуванню цілісної інформаційної політики держави в т. ч. в міжнародному вимірі. Зокрема, спостерігається нерозвиненість інформаційної інфраструктури, українського інформаційного продукту. Інформаційна сфера досі залишається позбавленою цілісної системи регулювання, а дії органів державної влади на цьому напрямі мають спорадичний чи в кращому випадку тактичний характер. Як наслідок, у національному інформаційному просторі України спостерігається низка негативних явищ, що стоять на заваді як розвитку суб'єктів ринку, так і забезпеченню інформаційних прав і свобод громадян, а подекуди й створюють загрози національній безпеці та суверенітету України [8, с. 94–103].

Формування й розвиток єдиного національного інформаційно-культурного простору є першою та головною умовою зміцнення суверенітету України в сучасних умовах. Домінування національного продукту в інформаційному просторі дає змогу легітимізувати або делегітимізувати ту чи іншу державну політику, убезпечити національний суверенітет від тиску символічного поля, здатного впроваджувати небезпечні для нього цінності й руйнувати його власні, нав'язувати населенню ту чи іншу ідентичність [12, с. 47].

Окремим важливим напрямом у реалізації суверенітету є глибинне реформування системи інформаційного позиціонування України на міжнародній арені. «Формування позитивного іміджу України як європейської, демократичної, конкурентоздатної держави» [28] визначено Стратегією сталого розвитку «Україна – 2020», де чітко окреслено проблеми у сфері формування міжнародного іміджу та цілий комплекс інструментальних завдань для просування інтересів і відновлення реального суверенітету у світовому інформаційному просторі. Саме відсутність цілісного позитивного образу України для зовнішнього сприйняття фактично нівелювала періодичні спроби влади надати керованості й передбачуваності процесу іміджевого просування держави. Ухвалення відповідних державних програм лише частково й тимчасово стимулювало активність на окремих напрямках цієї діяльності, проте не могло нейтралізувати потоку негативу, який потрапляв у світові ЗМІ: від повідомлень про корупційні скандали, утиски опозиції та обмеження свободи слова, складну криміногенну ситуацію до проблем з інвестиційним кліматом і умовами для ведення бізнесу. Тільки активна діяльність на міжнародній

арені, в основу якої закладено національні інтереси та реальні можливості України, в поєднанні зі зваженою, консолідованою внутрішньою політикою і прогнозованим проєвропейським прагматичним курсом здатні забезпечити позитивний імідж і гідне місце України в міжнародному співтоваристві.

Складна соціально-економічна ситуація в Україні, незавершеність реформи з децентралізації влади, поширення виявів соціальної несправедливості, корупція в перших ешелонах влади формують сприятливе підґрунтя для поширення сепаратистських рухів не тільки на окупованих територіях, а й в інших регіонах, де проживають представники національних та етнічних громад.

Протидія сепаратизму сьогодні для України стала однією з найбільш актуальних і найскладніших проблем суспільства, оскільки її вирішення тісно пов'язане з питанням суверенітету держави, її існуванням, зміною кордонів. Сепаратистські процеси негативно позначаються на функціонуванні політичної системи держави, ставлять під сумнів легітимність центральної влади, призводять до кризи загальнодержавної політики і, створюючи загрозу державному суверенітету, підривають територіальну цілісність держави, знижують її міжнародний престиж тощо [16, с. 18–25]. З огляду на це, першочерговим завданням на цьому етапі є формування стратегії протидії сепаратизму в Україні, що повинна передбачати шляхи врегулювання гібридного сепаратистського конфлікту на Донбасі, а також запобігання та ефективні методи протидії сепаратистським рухам в інших регіонах України.

Ще одним чинником послаблення внутрішнього аспекту суверенітету є комплекс проблем у відносинах між центром і регіонами, в результаті переважання продовж усього періоду незалежності державоцентристського, централізованого підходу до організації влади й управління. Це виявилось передусім у незбалансованості системи територіальної організації, декларативному місцевому самоврядуванні, призвело до поширення відцентрових тенденцій, відсутності в територій мотивації до розвитку, неіздатності територіальних громад, загострення інфраструктурних, комунальних, соціальних проблем на місцях. Далися взнаки також відсутність послідовної державної політики консолідації українського суспільства та формування чіткої національної ідентичності в тому числі через механізми регіональної політики, що зумовило вибір значною частиною населення пріоритету регіональної самоідентифікації, ототожнення себе спочатку з регіоном і лише потім – з Україною [19]. В умовах соціальної, політичної та передусім економічної кризи такий стан речей був

використаний політиками для протиставлення регіонів і спекуляцій на тему регіони-донори й регіони-реципієнти, створив сприятливе середовище для поширення ідей сепаратизму передусім на сході й півдні нашої держави.

Зрештою, зважаючи на низку прийнятих державою кроків у вирішенні цієї проблеми, можна констатувати, що децентралізація повноважень на низовому рівні стає головним чинником протидії відцентровим тенденціям шляхом зміцнення правової й матеріально-фінансової спроможності територіальних громад і дієвим інструментом впливу на тимчасово окуповані території Донбасу. Тому від динаміки й амплітуди цього процесу значною мірою залежатиме швидкість відновлення територіальної цілісності і стабілізація соціально-економічного розвитку регіонів України.

Ситуацію в Україні можна схарактеризувати як системну кризу – кризу базових відносин у політико-правовій і соціально-економічній сферах, на яких будувалася чинна модель розвитку країни. Тривале нехтування потребою здійснення суспільних перетворень, яких вимагали виклики сучасності, турбулентний післякризовий світ, призвело до деградації більшості важливих суспільних інститутів в Україні, погіршило ситуацію із забезпеченням базових прав і свобод людини та громадянина, призвело до прямої військової агресії сусідньою державою й поставило під загрозу суверенітет нашої держави. Суспільство здійснило спробу радикального оновлення – через системний злам, в надії стати іншим – справедливим, сучасним, цілісним, конкурентоспроможним [20].

Ми дійшли висновку, що Україна стала найслабшою ланкою глобальної геополітичної кризи, було порушено баланс основних векторів зовнішньої політики, втрачено переваги комунікаційного рубіжного співробітництва та час для проведення суспільної модернізації, в результаті чого порушено суверенітет і територіальну цілісність України. А визначальними чинниками на шляху до відновлення суверенітету й територіальної цілісності Української держави є внутрішньополітична дестабілізація та російська агресія.

Тому для відновлення власної міжнародної суб'єктності в умовах зовнішньої агресії й за сучасних умов глобальної та регіональної конкуренції Україна має послідовно розбудувати нову, більш диференційовану й багатоаспектну систему відносин із ключовими акторами і країнами-сусідами, виходячи з власних інтересів і можливостей для протидії агресії РФ та іншим міжнародним і регіональним деструктивним силам. У цих умовах стрижнем зовнішньої політики України має бути збереження суверенітету й відновлення територіальної цілісності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 06.05.2015 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/287/2015/paran7#n7>.
2. Про Стратегію сталого розвитку «Україна-2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 № 5/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.
3. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році». – К.: НІСД, 2015. – 684 с.
4. Валєєва Ю. Виклики європейський архітектурі безпеки: український контекст / Ю. Валєєва // Зовнішні справи. – 2014. – № 9. – С. 8–15.
5. Власюк О.С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики: вибр. наук. праці / О.С. Власюк. – К.: НІСД, 2016. – 528 с.
6. Горбулін В.П. Україна і Росія: дев'ятий вал чи Китайська стіна / В.П. Горбулін, О.С. Власюк, С.В. Кононенко. – К.: НІСД, 2015. – 132 с.
7. Колодій А. До питання про політичний режим в Україні (спроба транзитивного підходу) / А. Колодій // Сучасність. – 1999. – № 7–8. – С. 84–96.
8. Конах В.В. Система концептуальних документів ЄС в інформаційній сфері як приклад України / В.В. Конах // Стратегічні пріоритети. – 2016. – № 3 (40). – С. 94–103.
9. Концептуальні засади розвитку системи забезпечення національної безпеки України: [аналіт. доп.] / [О.О. Резнікова, В.Ю. Цюкало, В.О. Паливода, С.В. Дрьомов, С.В. Сьомін]. – К.: НІСД, 2015. – С. 35. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/nac_bezp-182c8.pdf.
10. Конкурентоспособность Украины упала на три позиции [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kr.ua/economics/514175-konkurentnosposobnost-ukrayny-upala>.
11. Малиновська О.А. Міграційна криза в Європі: пошуки шляхів розв'язання та наслідки для України / О.А. Малиновська // Стратегічні пріоритети. – 2016. – № 3 (40). – С. 104–113.
12. Національний суверенітет України в умовах глобалізації: [національна доповідь]. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – 112 с.
13. Опалько Ю.В. Роль Громадянського суспільства України у протидії зовнішній агресії / Ю.В. Опалько // Стратегічні пріоритети. – 2015. – № 3 (36). – С. 25–32.
14. Парахонський Б.О. Модернізація та опір: Зовнішньополітична доктрина української держави / Б.О. Парахонський, Г.М. Яворська // Стратегічна панорама. – 2015. – № 1. – С. 45–57. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Stpa_2015_1_8.
15. Перспективи українсько-російських відносин // Національна безпека і оборона. – 2015. – № 8–9. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.razumkov.org.ua/ukr/journal.php?y=2015&cat=219>.
16. Резнікова О.О. Деякі законодавчі аспекти протидії сепаратизму в Україні / О.О. Резнікова, С.В. Дрьомов // Стратегічні пріоритети. – 2016. – № 3 (40). – С. 18–25.
17. Романенко Ю. Почему США не допустят захвата Украины Россией / Ю. Романенко // Хвиля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analyticas/geopolitics/pochemu-ssha-nedopustyat-zahvata-ukrainyi-rossiei.html>.
18. Розумний М.М. Виклики національного самовизначення: [монографія] / М.М. Розумний. – К.: НІСД, 2016. – 196 с.
19. Рябчук М. Дві України: кінець амбівалентності? / М. Рябчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://krytyka.com.ua/articles/dvi-ukrainy-kinets-ambivalentnosty>.
20. Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання: [аналіт. доп.] / за заг. ред. Я.А. Жаліла. – К.: НІСД, 2014. – 132. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [c.http://www.niss.gov.ua/public/File/2014_table/Crisis_Ukraine.pdf](http://www.niss.gov.ua/public/File/2014_table/Crisis_Ukraine.pdf).
21. Стенограмма заседания Европейского клуба «Интеграция на постсоветском пространстве» 28 июня 2005 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kreml.org.
22. Світова гібридна війна: український фронт: [монографія] / за заг. ред. В.П. Горбуліна. – К.: НІСД, 2017. – 496 с.
23. Шемшученко Ю.С. 20 років пошуків і сподівань / Ю.С. Шемшученко // Держава і право суверенної України: проблеми теорії і практики: матеріали наукової конференції до 20-ї річниці незалежності України. – К., 2011. – С. 5.
24. Шергін С. Геополітична ідентичність України: ретроспектива і реальність / С. Шергін // Зовнішні справи. – № 4. – С. 9–11.
25. Press Release Ukraine 2014 // Transparency International [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ti-ukraine.org/corruption-perceptions-index-2014/press-release.html>. Date: 23.08.2014.

Сморжевська А.Г.

Багатостороннє співробітництво в регіоні Індійського океану: перспективи й виклики для Індонезії

У статті досліджується багатостороння дипломатія Індонезії щодо формування механізмів співробітництва в районі Індійського океану. Розглядаються концептуальні засади і практичні аспекти здійснення регіональної політики Джакарти в цьому напрямі в контексті посилення її статусу впливового гравця у світі. Особлива увага приділена перспективам і проблемам реалізації дипломатії Індонезії в рамках Асоціації регіонального співробітництва Індійського океану як ключової структури взаємодії країн регіону.

Ключові слова: зовнішня політика Індонезії, Асоціація регіонального співробітництва Індійського океану, морська доктрина, архітектура безпеки, нормотворчість, багатостороннє співробітництво.

В статье исследуется многосторонняя дипломатия Индонезии относительно формирования механизмов сотрудничества в районе Индийского океана. Рассматриваются концептуальные основы и практические аспекты осуществления региональной политики Джакарты в данном направлении в контексте усиления ее статуса как влиятельного игрока в мире. Особое внимание уделено перспективам

и проблемам реализации дипломатии Индонезии в рамках Ассоциации регионального сотрудничества Индийского океана как ключевой структуры взаимодействия стран региона.

Ключевые слова: внешняя политика Индонезии, Ассоциация регионального сотрудничества Индийского океана, морская доктрина, архитектура безопасности, нормотворчество, многостороннее сотрудничество.

The article explores the multilateral diplomacy of Indonesia regarding the formation of cooperation mechanisms in the Indian Ocean region. The author examines the conceptual foundations and practical aspects for implementing Jakarta's regional policy in this direction in the context of strengthening her status as an influential player in the world. Special attention is paid to the prospects and problems of the implementation of Indonesia's diplomacy within the framework of the Indian Ocean Rim Association as the key structure of interaction between the countries of the region.

Key words: foreign policy of Indonesia, Indian Ocean Rim Association, maritime doctrine, norm building, multilateral cooperation.

УДК 32.019.5

Сморжевська А.Г.,
аспірант кафедри міжнародних
організацій та дипломатичної служби
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Сьогодні Індійський океан привертає все більшу увагу глобальних гравців, які, зважаючи на його стратегічне значення, прагнуть реалізувати власні інтереси, пов'язані з необхідністю отримати доступ до енергосировини та можливістю торгувати нею. КНР у 2011 р. отримала право на розвідку мінеральних ресурсів у західній частині Індійського океану. США також активно нарощують тут присутність для підтримання своєї політики на Близькому Сході. Поряд із цим спостерігаються тенденції зростання економік Індії та африканських країн. Індонезія завжди послідовно виступала з підтримкою ідеї створення норм поведінки в Тихому океані передусім через механізми АСЕАН. Щодо Індійського океану, то інтерес Джакарти до нього був незначним, незважаючи на те що країна мала міцні історичні зв'язки з регіоном у рамках Бандунзької конференції 1955 року та Руху неприєднання [1].

Аналіз наявної літератури засвідчив існування суперечливих точок зору щодо регіональної політики Джакарти. Одна з них полягає в тому, що останні тенденції в Південно-Східній Азії характеризуються кризою відносин держав-членів АСЕАН – організації, яка традиційно вважалась основним напрямом зовнішньої політики Індонезії, а тому для підтримання свого лідерства в регіоні країна на цьому етапі більшою мірою зосереджена на посиленні участі в Асоціації регіонального співробітництва

Індійського океану (далі – APCIO), на що роблять наголос у працях дослідники А. Сантікаджайа та В. Шейхар [2; 3]. Інша позиція ґрунтується на скептичному баченні перспектив для Джакарти реалізувати звичну для неї «вільну та незалежну» політику в багатосторонніх форматах співпраці в Індійському океані, про що зазначають Д. Білліс і Д. Дінарто [4; 5].

У зв'язку з цим метою дослідження є з'ясування особливостей формування нового вектору зовнішньої політики Індонезії, а саме участі в розбудові Асоціації регіонального співробітництва Індійського океану в рамках нової стратегії президента Джоко Відодо з перетворення держави в глобальну морську вісь.

APCIO є єдиним регіональним форумом в Індійському океані, який проводить масштабну діяльність для посилення рівня співробітництва між державами-членами, а також для вирішення проблем, із якими зіштовхуються люди, які проживають на узбережжі океану. Оскільки Індійський океан є найбільшим водним простором, який поєднує Близький Схід, Східну Азію та Африку, його води стали міжнародним торговельним маршрутом, через який проходить половина світових контейнерних перевезень. Окрім того, Індійський океан багатий на рибні ресурси, сировину й енергію для промисловості. З населенням близько 2 млрд. узбережжя океану також є потенційним світовим ринком [1].

Важливість APCIO зумовлена трьома факторами:

1) стратегічним географічним розташуванням Індійського океану. Оскільки взаємопов'язаність є основою для співпраці країн на сучасному етапі, то відсутність багатостороннього співробітництва в океані є прогалиною, яку потрібно заповнити. Індія, Індонезія та Австралія є ключовими членами APCIO, які активно просуваються в цьому напрямі;

2) партнери з діалогу APCIO (США, КНР, Єгипет, Франція, Німеччина, Японія, Великобританія) є важливими гравцями, які сприяють розвитку асоціації як структури зі встановленими правилами гри. КНР, зокрема, є одним із найактивніших партнерів організації, що свідчить про стратегічну важливість APCIO для провідних держав світу;

3) багатостороннє співробітництво в регіоні APCIO охоплює фінансово й технологічно навантажені галузі. Подолання розриву між членами організації APCIO потребує підтримки та дотримання зобов'язань на високому рівні, що необхідно для стимулювання фінансових надходжень і, відповідно, отримання суттєвих результатів у пріоритетних сферах співпраці [6].

Ці три аспекти співзвучні з баченням президентом Джоко Відодо Індонезії як «морської точки опори». Протягом десятиліть головна увага індонезійської дипломатії була звернена на АСЕАН і регіон Східної Азії. Це закономірно, зважаючи на тісні економічні зв'язки між Індонезією та країнами Східної Азії. У зв'язку з важливістю Індійського океану й відсутністю архітектури безпеки в цьому регіоні Індонезія вбачає для себе необхідність проектувати свою зовнішню політику в західному напрямку та посилити активність у районі Індійського океану. Новаторською ідеєю Джоко Відодо стало позиціонування Індонезії надалі як «глобальної морської осі», що сприятиме більшому зв'язку між Тихим та Індійським океанами й перетворить державу на ключового гравця в забезпеченні стабільності в цьому регіоні. Для досягнення цієї цілі новий президент має намір збільшити морський потенціал Індонезії для гарантування безпеки в таких стратегічних ділянках Індійського океану, як Малакська, Зондська та Ломбоцька протоки [7].

Крім того, Джакарта прагне створити інституції й виробити норми, які б пов'язали Тихий та Індійський океани. Основними країнами, які керівництво Індонезії планує залучити до участі в цій ініціативі, є держави середньої потужності, такі як Індія, Австралія й ПАР, з огляду на їхній високий інтерес до Індійського океану та вплив у регіоні. Індія – найбільша в економічному плані країна Південної Азії. ПАР відіграє суттєву роль на африканському континенті й має перебрати на себе головування в APCIO у 2017–2019 рр. Австралія також зацікавлена у створенні регіональної архітектури в Індійському океані. Стратегія Джоко Відодо свідчить про суттєві зміни зовніш-

ньополітичного курсу, що так чи інакше матиме вплив на відносини з іншими країнами регіону. Однак, щоб відігравати ефективну та конструктивну роль, Індонезії потрібно добре усвідомлювати природу регіону Індійського океану й те, який внесок вона може зробити в розбудову та зміцнення багатосторонніх форматів співробітництва [2].

Індонезія розпочала своє дворічне головування в APCIO наприкінці 2015 р., замінивши Австралію. Джакарта має намір посилити регіоналізм уздовж узбережжя Індійського океану та використовувати трансконтинентальний торговельний шлях, який стає все привабливішим, щоб заявити про себе як про потужну морську державу. Політика Індонезії дасть змогу поставити на порядок денний наступних двох років такі питання, як забезпечення безпеки на морі і скорочення розриву між розвиненими та слаборозвиненими країнами в регіоні [7]. Міністерство морських справ і рибальства оголосило про план прийняття всеосяжного документа із захисту прав людини в секторі рибальства як спосіб скоротити масштаби злочинів у цій сфері. Стратегічні геополітичні інтереси й нетрадиційні загрози безпеці, такі як незаконний і нерегульований рибний промисел, торгівля людьми та стихійні лиха, зумовили необхідність активізації процесів регіональної інтеграції. Потрібно поліпшити якість транспортних мереж по всьому регіону, гармоніювати правила й поглибити міжлюдські контакти [8].

Останніми роками докладено зусиль для зміцнення організації. Під час свого головування в APCIO Австралія висунула ініціативи економічного співробітництва, такі як IORA Business Week та економічна декларація, якою засновано фонд у розмірі 1 млн \$ для стимулювання економічної діяльності в регіоні Індійського океану. Найважливішим є те, що APCIO починає визнавати морську безпеку як один зі своїх основних пріоритетів, про що зазначено на 14-й нараді Ради міністрів APCIO в Перті в жовтні 2014 р. [9]. Зважаючи на те, що Індонезія має великий досвід у просуванні миру та співробітництва в рамках АСЕАН і Русі неприєднання, одним з ініціаторів якого вона була, Джакарта може відігравати важливу роль у зміцненні APCIO як регіонального форуму та разом з іншими країнами вживати заходів для реалізації домовленостей, укладених у Перті.

Очевидним є те, що для уникнення суперництва за регіональний вплив необхідно докласти великих зусиль із підтримання стабільності в Індійському океані. Будучи загальноновизнаним прихильником регіоналізму в Південно-Східній Азії, Індонезія цілком може стимулювати те саме в Індійському океані. Як перша серед рівних в АСЕАН Індонезія прагне просувати нормотворчу діяльність шляхом ініціювання значної кількості документів на зразок Хартії АСЕАН. Одним із найважливіших є Договір про дружбу і співробітництво 1976 р., який став

центрального елементом для зміцнення миру і співпраці в Південно-Східній Азії. Разом з іншими країнами АСЕАН Індонезія також успішно залучила найбільші держави Тихого океану до участі в Східноазійських самітах, які проводяться під егідою АСЕАН [1].

У зв'язку з цим важливим кроком і досягненням Індонезії можна вважати те, що лідери і представники 21 держави-члена АРСІО підписали 7 березня 2017 р. в ході саміту Джакартську угоду під назвою «Просування регіонального співробітництва задля мирного, стабільного та процвітаючого Індійського океану», яка покликана закласти основу й визначити напрями співпраці організації в наступні роки. У документі держави заявили про своє зобов'язання розвивати морську безпеку в регіоні, стимулювати торгівлю та інвестиційне співробітництво, сталий розвиток рибальства, управління ризиками, зміцнення академічної, наукової й технологічної взаємодії країн, туризм і культурні обміни. Джакартська угода також спрямована на подолання нетрадиційних викликів, таких як незаконне та нерегульоване рибальство, торгівля людьми, наркотиками, незаконна міграція й піратство, які Індонезія намагається вирішити й у рамках АСЕАН [10].

Міністр закордонних справ Індонезії Ретно Марсуді заявила, що з метою імплементації пріоритетних цілей, визначених Джакартською угодою, країни-учасниці АРСІО прийняли також План дій на 2017–2021 рр., у якому відображені різні коротко-, середньо- та довгострокові ініціативи на найближчі роки. Окрім цього, члени організації узгодили Декларацію про запобігання тероризму й насильницькому екстремізму та боротьбу з ними (2017), яка посилює прагнення до співробітництва для подолання цих загроз, включаючи кооперацію, діалог, обмін інформацією, боротьбу з терористичною ідеологією та екстремізмом. Країни також налаштовані розповсюджувати такі цінності, як толерантність і різноманітність як норми для взаємодії в регіоні Індійського океану [10].

Позиціонуючи себе як глобального гравця, націленого на забезпечення миру та стабільності поряд зі збереженням свободи від будь-якого тиску з боку великих держав, Індонезія намагається запровадити конструктивну взаємодію серед членів АРСІО й діалогових партнерів організації, аби отримати змогу проводити свою традиційну «вільну та незалежну» зовнішню політику. Перший в історії функціонування організації саміт у Джакарті, низка попередніх зустрічей у Паданзі й на Балі, починаючи з 2011 року, та активність Індонезії на офіційних зустрічах вищих посадових осіб й академічних форумах АРСІО демонструють готовність Джакарти зробити співробітництво в рамках цієї організації важливим пунктом зовнішньої політики країн регіону в наступні роки [6].

Незважаючи на це, особливо відчутного прогресу в діяльності АРСІО не спостерігається, оскільки вона зіштовхується принаймні з трьома основними проблемами:

1. АРСІО не є ефективною інституцією. Перед нею була поставлена досить амбітна мета – охопити занадто багато складних питань, включаючи морську безпеку, інвестиції й торгівлю, управління рибальством, культурний обмін і багато іншого. З моменту свого створення в 1997 р. вона була не в змозі ефективно працювати в усіх цих сферах. Крім того, члени організації є слабкими в економічному та інституційному сенсах, лише Австралія та Сінгапур є розвиненими державами. Це суттєво ускладнює процес імплементації рішень та інколи можливість деяких членів бути присутніми на зустрічах, що проводяться в рамках організації [5].

2. В Індійському океані не вистачає регіональної ідентичності й високим є рівень недовіри. Суттєві відмінності між країнами створюють проблеми при спробах визначити спільний інтерес. Обмежене співробітництво з безпекових питань і військові навчання не є достатніми для підтримання балансу сил у регіоні. Щоправда, є деякі спільні ініціативи безпекової співпраці за межами АРСІО, запропоновані Індією, такі як Міланська ініціатива та Військово-морський симпозиум Індійського океану, однак вони спрямовані на вирішення оперативних питань, а не політичних чи стратегічних. Важливо й те, що укладені домовленості не дають достатньо можливостей відігравати конструктивну роль позарегіональним силам, таким як Китай, Сполучені Штати та деякі інші країни, які стали партнерами з діалогу АРСІО [7].

3. Країнам Індійського океану не вистачає політичної волі, щоб створити ефективну регіональну організацію. Зустрічі найвищого рівня в АРСІО до недавнього часу проводилися Радою міністрів закордонних справ, а не главами урядів. Крім того, не всі країни Індійського океану є членами організації, наприклад, Пакистан, М'янма, Саудівська Аравія, Східний Тимор та Мальдіви. Передусім це стосується Пакистану, проти членства якого категорично виступила Індія, незважаючи на те що він має морські кордони з іншими державами-членами АРСІО та залучений у програми стратегічного співробітництва з Китаєм. Тому організація сприймається деякими членами як платформа для силової конкуренції [4].

Усвідомлюючи стратегічне значення й багатство природних ресурсів Індійського океану, багато узбережних країн вступають у глобальну конкуренцію та нарощують морські потужності для забезпечення своїх національних інтересів у цьому регіоні. Однак морське будівництво в Індійському океані породжує загрозу потенційного конфлікту, навіть незважаючи на те що члени АРСІО домовились вирішувати проблеми, з якими зіштовхуються країни регіону, виходячи з принципів суверенітету, рівності, територі-

альної цілісності, невтручання у внутрішні справи, мирного співіснування і взаємної вигоди [3].

Прибережні й острівні держави роблять кроки зі зміцнення своїх військово-морських можливостей. Наприклад, у 2014 р. Індія виділила 5,8 млрд. дол. США на модернізацію й розширення свого військово-морського флоту, ставши лідером за військовими витратами в регіоні Індійського океану. Серед інших цілей гроші були використані для завершення будівництва авіаносця *Vikrant* і активування реактора на борту підводного човна *Arihant* [2]. Тим часом Китай активно займається розбудовою портів у М'янмі, Бангладеш, Пакистані, на Сейшельських і Мальдівських островах. Хоча китайські високопосадовці наполягали, що ці порти будуються виключно для комерційних цілей, військові контакти Китаю, що зростають, і надання ним економічної допомоги країнам регіону ставить питання про його довгострокові амбіції в Індійському океані. Проблема військово-морського будівництва ускладнюється іншими загрозами, такими як піратство, зокрема біля берегів Сомалі, існування держав, які не є учасниками ДНЯЗ, і невизначене майбутнє військової бази США на о. Дієго-Гарсія. Цей комплекс безпекових викликів, що збільшується, не піддається належному контролю [8].

З погляду перспектив для Індонезії, то, порівнюючи регіональну архітектуру безпеки Тихого й Індійського океанів, можна спостерігати деякий контраст. Поряд із невіршеними вузлами суперечностей у Східній Азії, напруженістю в Південно-Китайському морі та проблемою островів Сенкаку діяльність багатосторонніх форумів на зразок АСЕАН та АТЕС закладає міцну основу для співробітництва країн Східної Азії на основі взаємних інтересів [5]. Що стосується Індійського океану, то тут формат взаємодії з безпекових питань розвинений досить слабо. Асоціація регіонального співробітництва Південної Азії (СААРК) постійно нагтовхується на індійсько-пакистанське суперництво, тому завдання з урегулювання складних відносин в Індійському океані покладається на АРСІО, що одночасно є можливістю та викликом для Індонезії як одного з лідерів у цьому регіоні.

Отже, враховуючи все вище зазначене, можна зробити такі висновки. Асоціація регіонального співробітництва Індійського океану широко підтримується індонезійськими дипломатами як структура, що варта уваги морської держави, якою є Індонезія, а тому участь Джакарти в її діяльності й особливо в тому, що стосується формування нормативної бази співробітництва держав-членів і розбудови архітектури безпеки, ймовірно, продовжиться й після президентства Джоко Відодо.

Тим не менше, автор не вважає, що цей вектор у найближчі роки стане пріоритетнішим для Джакарти, аніж забезпечення її лідерства в АСЕАН та вирішення проблем її функціонування. В АРСІО

Індонезія може зіштовхнутись із труднощами, оскільки держави-члени організації мають власні підходи до реалізації цього проекту. Тому президент країни Джоко Відодо постане перед необхідністю ретельно узгоджувати інтереси ключових держав, і те, наскільки успішно він це робитиме, безпосередньо впливатиме на авторитет Індонезії та її політичну вагу.

У зв'язку з цим перспективним напрямом дослідження є можливості формування архітектури безпеки й форматів співробітництва в ширшому Індо-Тихоокеанському регіоні та реалізації в цьому контексті багатосторонньої дипломатії Індонезії як середньої держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. An Indonesian Perspective on the Indo-Pacific // Keynote Address by H.E. Dr. R.M. Marty M. Natalegawa Minister For Foreign Affairs Republic of Indonesia at the Conference on Indonesia. – Washington DC, 16 May 2013. – 5 p.
2. Santikajaya Awidya. Indonesia: A Potential Leader in the Indian Ocean // *The Diplomat*. – December 12, 2014. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://thediplomat.com/2014/12/indonesia-a-potential-leader-in-the-indian-ocean/>.
3. Shekhar Vibhanshu. Indonesia's Rise: Seeking Regional and Global Roles // *Indian Council of World Affairs*. – New Delhi, 2015. – 241 p.
4. Willis David. Indonesia's Choice: Not the Indian Ocean, But Bilateralism // *The Diplomat*. – March 14, 2017. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://thediplomat.com/2017/03/indonesias-choice-not-the-indian-ocean-but-bilateralism/>.
5. DinartoDedi. IsIndonesiaChoosingtheIndianOcean Rim Association Over ASEAN? // *The Diplomat*. – March 09, 2017. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://thediplomat.com/2017/03/is-indonesia-choosing-the-indian-ocean-rim-association-over-asean/>.
6. Wisnu Dinna. From ASEAN to IORA // *The Jakarta Post*. – March 08, 2017. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.thejakartapost.com/academia/2017/03/08/from-asean-to-iora.html>.
7. Gindarsah Iis, Priamarizki Adhi. Indonesia's Maritime Doctrine and Security Concerns // *RSIS Indonesia Programme*. – April 9, 2015. – 15 p.
8. Shekhar Vibhanshu, Liow Joseph Chinyong. Indonesia as a Maritime Power: Jokowi's Vision, Strategies, and Obstacles Ahead. – November, 2014. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.brookings.edu/research/articles/2014/11/indonesia-maritime-liow-shekhar>.
9. Tama Salim. RI to enhance regionalism as new chair of IORA // *The Jakarta Post*. – October 22, 2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.thejakartapost.com/news/2015/10/22/ri-enhance-regionalism-new-chair-iora.html>.
10. Ministry of Foreign Affairs Republic of Indonesia. IORA Leaders Sign Jakarta Concord. – March 7, 2017. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kemlu.go.id/en/berita/Pages/iora-leaders-sign-jakarta-concord.aspx>.

Черник П.П., Черник Ю.В.

Геополітичні аспекти українсько-японської співпраці в глобальному контексті

УДК 327.5:32.001(477+52):341.7

Черник П.П.,
кандидат політичних наук, доцент,
начальник кафедри іноземних мов
та військового перекладу
Національної академії сухопутних
військ імені гетьмана
Петра Сагайдачного
Черник Ю.В.,
молодший науковий співробітник
науково-організаційного відділу
Національної академії сухопутних
військ імені гетьмана
Петра Сагайдачного

У статті комплексно проаналізовано стратегічні політичні передумови українсько-японського діалогу сучасності. Визначено основні геополітичні аспекти, які впливають на стосунки між нашими державами. Доведено, що Японія є глобальним союзником України у протистоянні з Росією, так як обидві країни мають схожі територіальні проблеми: Японія – з Північними Курилами, Україна – з анексованими Росією Кримом і Донбасом. Розглянуто питання нарощування економічної співпраці між державами, що, у свою чергу, впливає на зміцнення геополітичного статусу обох країн.
Ключові слова: українсько-японська співпраця, економічна співпраця, геополітичний статус.

В статье комплексно проанализированы стратегические политические предпосылки украинско-японского диалога современности. Определены основные геополитические аспекты, которые влияют на отношения между нашими государствами. Доказано, что Япония является глобальным союзником Украины в противостоянии с Россией, так как обе страны имеют схожие территориальные

проблемы: Япония – с Северными Курилами, Украина – с аннексированными Россией Крымом и Донбассом. Рассмотрены вопросы наращивания экономического сотрудничества между государствами, что, в свою очередь, влияет на укрепление геополитического статуса обеих стран.
Ключевые слова: украинско-японское сотрудничество, экономическое сотрудничество, геополитический статус.

The article gives multifaceted analysis of strategic political preconditions of Ukrainian and Japanese dialogue of our times. It identifies principal geopolitical aspects influencing the relations between our states. It proves that Japan is a global ally of Ukraine in conflict with Russia since both countries face similar territorial problems: Japan with Northern Kuril Islands and Ukraine with the annexed by Russia Crimea and Donbas. The article deals with the issue of developing economic cooperation between the states which in its turn influences on strengthening geopolitical statuses of both countries.
Key words: Ukrainian-Japanese cooperation, economic cooperation, geopolitical status.

Певною мірою українсько-японські відносини є унікальними. Незважаючи на те, що відстань між Києвом і Токіо становить понад 8 тис. км, ми маємо всі підстави назвати відносини між Україною і Японією дружніми й надзвичайно перспективними. Ідентичність підходів до багатьох актуальних міжнародних питань, відсутність будь-яких політичних проблем у двосторонніх відносинах становлять основу подальшого розвитку взаємовигідних відносин між Україною і Японією в політичній, економічній і гуманітарній сферах. Україна і Японія мають дві схожі проблеми – окупація Росією української та японської територій: в Україні – Крим і частина Донбасу, в Японії – чотири південні острови Курильської гряди. Саме тому відразу після незаконної анексії Криму Росією Токіо підтримав Київ і приєднався до всіх західних санкцій проти РФ. Також обидві країни пережили катастрофи на атомних електростанціях.

Крім цього, Японія та Україна мають багато інших спільних рис. Децентралізовані унітарні держави, які об'єднують багатомільйонне населення, зі своєрідним геополітичним розташуванням, що вбачає вихід до стратегічно-важливих акваторій. І Японія, й Україна, пережили період феодалної роздробленості та пройшли важкий період воєн, перш ніж об'єднатися в єдині держави, що нині побудовані на принципах демократії, поваги до закону та прав людини тощо. Тому вивчення українсько-японських стосунків у розрізі

глобальної геополітики сучасності більш ніж актуальне.

Варто констатувати, що наявного матеріалу, присвяченого цій проблемі доволі багато, однак, з огляду на швидкоплинність геополітичних перетрубацій у сучасному світі та безумовну актуальність тематики в контексті розробки ефективної зовнішньополітичної стратегії України, питання вивчення українсько-японських стосунків потребує постійного уточнення й оновлення.

Мета роботи – комплексний аналіз геополітичних аспектів українсько-японської співпраці на сучасному етапі в широкому глобальному контексті, особливо в частині геополітичного протистояння з експансіоністською політикою сучасної Росії.

В основу роботи покладено методологію геополітичного дослідження, яка утвердилася в науці про міжнародні відносини під впливом критичних підходів кінця 80-х – початку 90-х років ХХ століття й актуальної дискусії щодо глобалізації [1; 3; 7].

Зазначимо, що суто політичні контакти між Україною та Японією мають доволі насичений і тривалий характер, що вилилося в низку державних візитів очільників України до Японії за останні двадцять п'ять років.

Так, свого часу Японію відвідали Л. Кучма в березні 1995 року, В. Ющенко в липні 2005 року, В. Янукович у січні 2011 року. У ході цих візитів

закладені політичні підвалини співробітництва між Україною та Японією, які вивели увесь комплекс двосторонніх українсько-японських відносин на якісно новий партнерський рівень. Протягом 25 років існування дипломатичних відносин між країнами надзвичайно активними були двосторонні контакти на парламентському рівні. Голови українського і японського парламентів і депутати за ці роки здійснили десятки взаємних візитів. Голова Верховної Ради України В. Литвин відвідав Японію двічі – у травні 2003 року й у березні 2012 року, Голова Верховної Ради України А. Парубій відвідав Японію в лютому 2017 року. Першим і поки що єдиним візитом до Японії на рівні прем'єр-міністра був візит Ю. Тимошенко в березні 2009 року. Практично щороку відбувалися взаємні візити очільників українського та японського МЗС і їхніх заступників. Отже, протягом чверті століття між Києвом і Токіо підтримувався досить активний політичний діалог, який становить основу співпраці між обома країнами в торговельно-економічній, науково-технічній, культурній і гуманітарній сферах тощо. Однак найрезультативнішим візитом варто вважати візит до Японії президента П. Порошенка у квітні 2016 року. Про що поговоримо дещо пізніше [2].

А зараз коротко розглянемо найважливішу політичну тему в українсько-японському діалозі, а саме територіальні аспекти протистояння як України, так і Японії з Російською Федерацією та вироблення спільних підходів у вирішенні цих питань.

Отже, Японія, як і решта цивілізованих країн, була переконана, що після розвалу СРСР Росія піде шляхом демократизації, очікуючи позитивних зрушень у двосторонніх відносинах. Проте така концепція зазнала повного фіаско з приходом до влади В. Путіна та його спробою відновити статус РФ як наддержави [13].

Варто зазначити, що «потуги» прем'єр-міністрів Японії шляхом дипломатії повернути контроль над належними їм островами Ітуруп, Кунашір, Шікотан і Хабомай до певної межі супроводжувалися створенням позитивного образу Росії в очах пересічних японців. Цьому до недавнього часу сприяли як японські ЗМІ, що активно висвітлювали обстановку на Сході Європи з позиції Москви, так і численні продукти масової культури тощо [13].

До кризи в Україні Японія під керівництвом прем'єр-міністра С. Абе була націлена на досягнення історичного прориву у відносинах із Росією. Упродовж перших чотирнадцяти місяців перебування на посаді прем'єр-міністр С. Абе зустрівся з Президентом Росії В. Путіним п'ять разів. Основна мета цих зустрічей – вирішення надто важливої для Японії територіальної проблеми Курильських островів. Проте криза в Україні та санкції щодо

Росії з боку країн «Великої сімки» поставили під сумнів утілення курсу Японії на поліпшення відносин із Росією. У таких обставинах перед Японією постав нелегкий вибір: переслідувати свої національні інтереси або приєднатися до міжнародного співтовариства та засудити агресію Росії проти України. Однак Японія підтримала територіальну цілісність України й увела санкції проти Росії (єдина країна азійського регіону [14]). Признання анексії Криму Росією могло б також створити небезпечний міжнародний прецедент. Для Японії дуже важливо зберегти контроль над островами Сенкаку, оскаржуваними Китаєм у Східно-китайському морі [11, с. 407].

Окремою темою для Японії в контексті кримської кризи стала інтенсифікація стосунків між Росією та Китаєм на фоні її міжнародної ізоляції у зв'язку з санкціями, введеними після анексії Кримського півострову [11, с. 407].

Отже, бачимо, що кримська криза 2014 року стала своєрідним каталізатором подальшого розвитку двосторонніх відносин і показала готовність Японії поступитися своїми національними інтересами заради підтвердження статусу глобальної держави. Саме в розпал цієї кризи відбувся перший візит прем'єр-міністра Японії до України. Зміни в геополітичній ситуації навколо України та формування політичного трикутника Україна-Японія-Росія мали неоднозначні наслідки для Японії. В умовах міжнародної ізоляції Росії бажання Японії виступити посередником в українському питанні дало їй можливість обґрунтувати необхідність зустрічі з президентом Росії В. Путіним, під час якої сподівалися торкнутися питання Курильських островів, вирішення якого є одним із найважливіших зовнішньополітичних завдань сучасної Японії.

Тут розглянемо проблематику українсько-японських стосунків саме через російську призму японської політики.

Після анексії Криму японська сторона відмовилась від консультацій щодо зняття частини санкцій проти Росії, і така позиція залишалася незмінною до кінця 2016 року. Однак у грудні 2016 року в Токіо пройшли російсько-японські консультації міністрів закордонних справ і міністрів оборони – перша подібна зустріч із 2013 року. Власне, тоді, чотири роки тому, формат «2+2» і був створений [6].

Рішення про проведення зустрічі міністрів стало одним із результатів грудневої зустрічі лідерів двох держав – японського прем'єра С. Абе та російського президента В. Путіна. Головною метою зустрічей стало обговорення форм прикордонного співробітництва, в тому числі й економічного.

Зрозуміло, що необхідність конструктивного діалогу назріла давно, подальше зволікання з

погляду японських інтересів буде шкідливим. Адже з усіх найважливіших для Токіо питань, порушених під час консультацій, – північнокорейські ядерні та ракетні випробування, довіра в Східній Азії, транспортне й енергетичне співробітництво в регіоні, реформування ООН, нарешті, укладення мирного договору та вирішення територіальної проблеми – для успіху необхідні узгоджені дії Росії і Японії. Але залишається питання: чому С. Абе, який є послідовним і вірним прихильником військового й політичного союзу із США, настільки очевидно відходить від загальної політичної лінії «Великої сімки» й усього глобального Заходу [6]?

Після грудневого саміту 2016 року в японських ЗМІ з'являються коментарі, які вказували на незмінність зовнішньополітичного курсу, неприйняття анексії Криму та засудження деструктивних дій Росії на сході України. Навіть перед самим початком двосторонніх зустрічей в офіційному коментарі японського МЗС черговий раз було сказано про «неприпустимість силової зміни Москвою статус-кво в міжнародних відносинах».

У зв'язку з цим показовою є підсумкова прес-конференція, яка завершила консультації в форматі «2+2». І виступи чотирьох міністрів, і, по суті, протокольні питання представників японської та російської преси стосувалися виключно далеких проблем. І якщо відсутність українського питання можна ще пояснити небажанням господарів засмучувати російських гостей, то щодо Близького й Середнього Сходу, традиційно важливого для Токіо, або Центральної Азії, яка формально продовжує залишатися одним із зовнішньополітичних пріоритетів Японії, таке пояснення нічого не дасть.

Японський міністр закордонних справ Ф. Кісіда лише побіжно згадав сирійський та український конфлікти, об'єднавши їх однією фразою. Глобальний статус чи регіональні перемоги? І в цьому відображено наявний розлом між позицією С. Абе й поглядами більшості сьогоднішніх провідних політиків Японії.

С. Абе залишається продовжувачем традиції, закладеної ще за часів сходження на початку 1970-х років на японський політичний Олімп К. Танакі. На кілька десятиліть метою японського істеблішменту став рух до статусу глобальної держави, до ролі одного зі світових лідерів. Але з 1990-х років цей шлях ставав щораз складнішим, економічні кризи підточували фінансову міць Токіо, а мінливий глобальний політичний ландшафт вимагав раз у раз відволікатися на поточні, гостріші виклики. У результаті до кінця першого десятиліття вже нашого століття переосмислення місії Токіо у світі призвело до все більш явного відходу від глобальних завдань на користь інтересів регіональних. Цьому посприяли і зрушення

у світовій торгівлі в бік Азії, і зростання Китаю. Японія більше поглинена регіональними проблемами та інтересами. Сьогодні С. Абе виглядає чи не останнім апологетом глобального статусу Японії.

У відносинах із Росією залишається величезний пласт питань, що виходять далеко за регіональні рамки. Яскравим контрастом із зустрічами міністрів був грудневий саміт С. Абе і В. Путіна, який охопив воістину глобальний порядок: крім звичних питань, тут були Афганістан й Південна Азія, допомога Африці та міграційна проблема Євросоюзу. Токіо сьогодні шукає в зближенні з Росією традиційний для сучасного світу спосіб підтвердження статусу Японії – визнання її глобальної ролі з боку великої держави (С. Абе неодноразово давав зрозуміти, що визнає за Росією такий статус), тобто порядок діалогу з Москвою буде підтвердженням самостійності Токіо в глобальній політиці [6].

Сьогодні Токіо водночас не задоволений російським ревізіонізмом, солідарний із позицією Росії з корейської проблеми і сподівається на нейтралітет Москви в протистоянні з КНР. Порядок японської політики багатовимірний і ні один із вимірів, включаючи кризу у відносинах Росії із Заходом, не може стати її віссю: це не сумісно з прагненням до глобального статусу, який, за визначенням, передбачає унікальність власного порядку, її прив'язку виключно до складного плетіння власних інтересів у всіх куточках світу.

Однак наступники С. Абе швидше за все або згорнуть зближення з Москвою, розмінявши його на ще більш тісну співпрацю з США, або порозуміються з Росією в регіональних питаннях за рахунок не важливих для Токіо питань, наприклад, пов'язаних зі Східною Європою. Питання за межами АТР можуть перетворитися для Токіо в підлеглі більш істотним інтересам, стануть потенційними «донорами» для вирішення найбільш важливих завдань. І тоді Москва, не кажучи вже про Україну, стане рідкісним гостем у стратегічних планах Токіо, а інтерес до подій на західних кордонах Росії згасне. Японський урок – для України більш вигідна Японія С. Абе. Нагадаємо, що Японія – єдина держава в Азії, яка ввела обмежувальні заходи проти РФ, вона була співавтором Резолюції Генеральної Асамблеї ООН, яка засуджувала анексію Криму Росією [8].

Також зазначимо, що в нелегкій політичній ситуації, що склалася в Україні у 2014 р., японський уряд позитивно сприйняв обрання П. Порошенка Президентом України. Тому тут буде доцільно проаналізувати візит президента України до Японії 5–7 квітня 2016 року, так як, на нашу думку, він став визначальним не тільки з погляду геополітики, а й покращив взаємні економічні стосунки, котрі в сучасному світі мають неабияке значення [10].

Отже, у квітні 2016 року Президент України П. Порошенко здійснив офіційний візит до Японії. У ході візиту Глава Української держави був прийнятий Імператором Японії Акіхіто, провів переговори та зустрічі з прем'єр-міністром Японії С. Абе, спікером Палати представників Парламенту Японії Т. Осімою, головою Палати радників Парламенту Японії М. Ямадзакі та головою японської парламентської Асоціації дружби «Японія-Україна» Е. Морі.

Під час зустрічі з представниками Японської федерації бізнесу «Кейданрен» Президент України запросив японські компанії інвестувати в Україну й узяти участь у приватизації українських портів та об'єктів енергетики. Глава держави повідомив, що у 2015 році український експорт до Японії зріс на 12%. П. Порошенко закликав японських бізнесменів повною мірою скористатися тими можливостями, які надає запровадження зони вільної торгівлі між Україною та Європейським Союзом.

У рамках візиту президента українські фахівці з Мінекономторгу мали зустріч із керівництвом Японської організації зовнішньої торгівлі, під час якої обговорили питання співробітництва у сферах машинобудування, авіабудування, ІТ, легкій промисловості й аграрній галузі. Сторони домовились опрацювати питання відкриття в Україні офісу зазначеної організації для об'єднання зусиль щодо збільшення українського експорту до Японії. Досягнута також домовленість про співпрацю відповідних українських структур із Японським агентством міжнародного співробітництва. Президент також подякував за інвестиції в Україну японській корпорації «Фуджікура» [2].

Загалом можемо стверджувати, що візит П. Порошенка до Японії був надзвичайно важливим і продуктивним, що відображено в багатьох сферах, а також сприяло відзначенню 2017 року роком Японії в Україні. Уважаємо, що рік Японії має бути не просто обміном культур, ця подія має охопити ширші сфери та закласти довготривалі підвалини для співробітництва між державами [12].

Крім того, японський уряд уперше запросить 12 молодих хлопців і дівчат з України на два місяці в межах проекту обміну молодими лідерами. Японський уряд, як правило, обирає для обміну 10 країн, кожна з яких надсилає 12 молодих людей. Цього року це буде переважно молодь із країн тихоокеанського регіону й уперше з України.

Безумовно, чи не найважливішою сферою українсько-японського діалогу є економіка. Так, у 2015 році Японія посіла четверте місце серед торговельних партнерів України в країнах Азійсько-Тихоокеанського регіону. Двосторонній товарообіг між Україною та Японією у 2015 році становив 617,8 млн. дол. США та зменшився порівняно з 2014 роком на 24,9% (для порівняння: у 2013 році

українсько-японський товарообіг становив 1 млрд. 466 млн. дол. США). При цьому експорт товарів з України до Японії становив 235,6 млн. дол. США і збільшився на 12,4%, а імпорту японських товарів в Україну становив 382,2 млн. доларів США, зменшившись на 37,6%. У структурі українського експорту до Японії за цей період переважали поставки зернових культур (40,9%), тютюну (24,1%), руди, шлаків і попелу (23,4%), алюмінію та виробів із нього (5,2%). Японський імпорту до України представлений більше ніж на 50% продукцією високотехнологічних виробництв, зокрема машинобудуванням – легкові автомобілі та інші транспортні засоби, а також шини і трансформатори [2].

Прямі інвестиції з Японії в Україну становлять близько 200 млн. дол. США. З урахуванням прямих інвестицій філій японських корпорацій, розташованих у Європі, японські інвестиції в економіку України становлять 300 млн. дол. США. Найбільший обсяг японських інвестицій залучено у сферу торгівлі й ремонту автомобілів (60%) і переробну промисловість (35%). Основні японські бізнес-структури, що працюють в Україні: «Сумітомо», «Іточу», «Міцубісі», «Марубені», «Міцубісі», «Соджіц» [2].

На умовах співфінансування в рамках спільного зі Світовим банком проекту «Позика на політику розвитку» натеper загальна сума допомоги Україні з боку Японії становить 1,8 млрд. дол. США, з яких 1,1 млрд. дол. США піде на реконструкцію Бортницької станції аерації в Києві. Загальний пакет допомоги Україні з боку Японії на суму 1,84 млрд. дол. США є найбільшим серед усіх країн світу. У серпні 2014 року урядом України було отримано позику Японського агентства міжнародного співробітництва в обсязі 100 млн. дол. США. Японські компанії готові надати грант на суму 60 млн. дол. США для модернізації турбін Трипільської та Зміївської ТЕС, що входять у поки що державну компанію «Центренерго», яка підлягає приватизації. Згадані японські компанії також готові брати участь у тендерах із будівництва гідроелектростанцій в Україні [2].

З огляду на високу платоспроможність Японії, яка на 60% залежить від імпорту продовольства, її ринок є надзвичайно перспективним для українських виробників сільськогосподарської продукції. Протягом останніх років Україна щорічно постачала до Японії зерна на 330 млн. дол. США, що становить більше 70% усього українського експорту до цієї країни. У 2015 році частка експорту українських зернових культур до Японії збільшилася вдвічі і становила 148 млн. дол. США. І це попри фактичну заборону з боку Росії транзиту української продукції до країн Азійсько-Тихоокеанського регіону. Натеper уряди України і Японії розглядають можливість реалізації про-

ектів у галузі вдосконалення матеріально-технічної бази українських аграрних господарств, у т. ч. логістики, елеваторного господарства й експортних терміналів, за рахунок залучення японських технологій та інвестицій із перспективою збільшення експорту аграрної продукції в Японію [2].

У 2007 році було започатковано новий формат українсько-японського співробітництва «ГУАМ – Японія». Офіційний Токіо розглядає країни ГУАМ як «нові рубежі японської дипломатії». Сьогодні відбулося вже 6 зустрічей у цьому форматі, остання – у березні 2012 року в Посольстві України в Токіо. Співпраця у форматі «ГУАМ – Японія» становить інтерес для японської сторони у сфері туризму, обміну досвідом щодо запобігання надзвичайним ситуаціям і ліквідації їх наслідків, забезпечення енергетичної безпеки, удосконалення інфраструктури транспортного коридору ГУАМ. Інакше кажучи, Японія розглядає країни ГУАМ як елемент японського «шовкового шляху» в Європу. Крім того, Японія має намір додатково надати Україні 3,5 млн. євро для будівництва сховища ядерного палива в Україні, а також започаткування японською компанією страхування експорту й імпорту кредитної лінії для України розміром близько 269 млн. дол. США, що сприятиме стабілізації економіки та соціальної ситуації в Україні [2].

Також Японія надала кошти на модернізацію 125 вагонів Київського метрополітену задля покращення їх енергоефективності. Крім того, Японія реалізує в Україні унікальний проект «Кусаноне». У рамках цієї програми в середньому Японія щорічно фінансує від 10 до 15 проектів. За цим проектом Японія отримує 150–160 запитів. На стадії роботи з документами їхня кількість скорочується приблизно до 50. Середній розмір допомоги – \$100 тисяч на проект. Зокрема, фінансується модернізація шкіл, які мають проблеми з протіканням дахів чи щільністю шибок тощо [4]. Чималу допомогу надала Японія Збройним Силам України, особливо на медичне обладнання для військових шпиталів [5]. До речі, саме військова тема може стати доволі перспективною. Цей напрям підтримував голова українського парламенту під час свого візиту в Японію в лютому 2017 року. Коментуючи високий рівень підготовки сил Самооборони Японії, голова українського парламенту зауважив: «Для мене було відкриттям у багатьох моментах, наскільки потужними сьогодні є сили Самооборони Японії. І я справді вважаю, що нам треба розвивати співпрацю і в безпековій сфері». А. Парубій повідомив, що запропонував японським військовим провести «спільне навчання українських військових сил із силами Самооборони Японії» [9].

Отже, після окупації Кримського півострова Росією у 2014 року Японія підтримала суверенітет і територіальну цілісність України, стала одним

із найвпливовіших захисників інтересів України у форматі «Великої сімки» та на міжнародній арені загалом, що сприяло подальшій розбудові політичного співробітництва між двома країнами. Водночас проблема Криму поставила перед Японією дилему вибору між національними інтересами та її іміджем гравця на міжнародній арені. Для України ці події підвищили значимість російського фактору в українсько-японських відносинах і висвітлили потенційні ризики, пов'язані з можливістю вирішення проблеми Курильських островів і поліпшення відносин між Японією та Росією.

Спільність підходів і позицій із питань вирішення багатьох актуальних міжнародних питань і відсутність будь-яких проблемних ознак у політичній площині співробітництва між Україною та Японією сприяють подальшій інтенсифікації наявного потенціалу обох країн і закладають міцний фундамент для плідного розвитку всього спектру відносин.

Саме тому для України дуже актуальним є подальше включення Японії як важливого гравця на міжнародній арені у вирішення проблеми окупації Кримського півострова Росією; інтенсифікація політичного діалогу з широкого кола питань двостороннього співробітництва на найвищому рівні; належне та своєчасне виконання обов'язків щодо отримання фінансової допомоги, наданої Японією на підтримку реформ в Україні; дбайливість у залученні фінансових можливостей Японії до реконструкції східних регіонів України й поглиблення співпраці в таких важливих напрямках, як подолання наслідків аварій на АЕС, «зелені інвестиції» та економічне співробітництво.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Основи теорії міжнародних відносин : [навчальний посібник] / [М. Бучин, М. Гетьманчук, У. Ільницька та інші]. – Львів : Академія сухопутних військ, 2010. – 240 с.
2. Волович О. Японія – наш надійний друг і глобальний партнер / О. Волович // Free voice analysis center [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://iac.org.ua/yaponiya-nash-nadiyniy-drug-i-globalniy-partner/>.
3. Геополітика України (Військовий аспект) : [навчальний посібник] / [Л.П. Шлемкевич, П.П. Ткачук, М.П. Гетьманчук та інші]. – Львів : Військовий інститут, 2004. – 835 с.
4. Гомон Д. Посол Японії про анексію Криму, переселенців Донбасу та японські інвестиції в Україну / Д. Гомон // Еспрасо [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://espresso.tv/article/2016/05/05/posol_yaponiyi_v_ukrayini_yaponskym_kompaniyam_potribno_aktivno_rozreklamuvaty_ukrayinu.
5. ЗСУ отримали \$ 1,85 млрд. допомоги від Японії / Цензор. Нет [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ua.censor.net.ua/news/419123/zsu_otrymaly_185_mlrld_dopomogy_vid_yaponiyi_poltorak_onovleno.

6. Константинов В. Урок для України: що штовхає Японію на дружбу з Росією? Токіо шукає спосіб підтвердження своєї глобальної ролі / В. Константинов // Апостроф [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://apostrophe.ua/ua/article/world/asia/2017-03-26/urok-dlya-ukrainyi-chto-tolkaet-yaponiyu-na-drujbu-s-rossiei/11145>.

7. Кудряченко А. Геополітика / А. Кудряченко, Ф. Рудич, В. Храмов. – К. : МАУП, 2004. – 293 с.

8. Не варто очікувати скасування Японією санкцій проти РФ – дипломати / Ukraine crisis [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uacrisis.org/ua/50871-japan-institut-svitivoi-polityky>.

9. Парубій запропонував японцям провести спільні військові навчання / Depo.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.depo.ua/ukr/politics/parubiy-zaproponuvav-yaponcyam-provesti-spilni-viyskovi-navchannya-20170228528441>.

10. Політичні відносини між Україною та Японією / Посольство України в Японії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://japan.mfa.gov.ua/ua/ukraine-japan/diplomacy>.

11. Удовік В.В. Українсько-японські відносини крізь призму окупації Криму Росією / В.В. Удовік //

Гілея : збірник наукових праць / гол. ред. В.М. Вашкевич. – К. : Гілея, 2016. – Випуск 113. – № 10. – С. 406–410.

12. Українсько-японські відносини наповнюватимуться новим змістом на благо народів обох країн – держави відзначають 25-річчя встановлення дипломатичних відносин / Президент України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/ukrayinsko-yaponski-vidnosini-napovnyuvatimutsya-novim-zmist-39758>.

13. Харитонов А. Поверніть нам «Чешіма-реттоу»: ліберальний погляд на проблему північних територій Японії / А. Харитонов // Ліберально-демократична ліга України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ldlu.org.ua/department-of-foreign-affairs/chishima_rettou.

14. Японія стала єдиною країною Азії, яка підтримує санкції проти РФ через окупацію Криму / Уніан [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.unian.ua/politics/1702157-yaponiya-stala-edinoyu-krajinoyu-aziji-yaka-pidtrimue-sanktsiji-proti-rf-cherez-okupatsiyu-krimu-posol.html>.

РОЗДІЛ 4. ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ ТА ЕТНОДЕРЖАВОЗНАВСТВО

Cherednyk L.A.

A military clerk as a layer of the Cossack elite

In the article there has been explored the problem of military clerks layer formation as members of the military elite example of the clerks at the General Military office of Cossack Hetmanate in the second half of XVII–XVIII century. Besides it, there are shown the features of selection, training, competence, social status and place of clerks in the functioning of the General Military office as the highest administrative institution of Cossack Hetmanate.

Key words: Cossack Hetmanate, general military office, administrative office, documentation, public and social life.

У статті досліджується проблема становлення прошарку військових канцеляристів як представників військової еліти на прикладі діяльності канцеляристів генеральної військової канцелярії доби Гетьманства в другій половині XVII–XVIII ст. Окрім того, розглядаються особливості відбору, підготовки, компетенції, соціального статусу, а також місця канцеляристів у функціонуванні Генеральної військової

канцелярії як найвищої адміністративної установи Гетьманщини.

Ключові слова: доба Гетьманства, генеральна військова канцелярія, адміністративна установа, документація, державне й суспільне життя.

В статье исследуется проблема становления прослойки военных канцеляристов как прослойки военной элиты на примере канцеляристов генеральной войсковой канцелярии периода Гетманства во второй половине XVII–XVIII вв. Кроме того, рассматриваются особенности отбора, подготовки, компетенции, социального статуса, а также места канцеляристов в функционировании Генеральной военной канцелярии как высшего административного учреждения Гетманщины.

Ключевые слова: период Гетманства, генеральная военная канцелярия, административное учреждение, документация, государственная и общественная жизнь.

УДК 355.11.48:651(477)

Cherednyk L.A.,
Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor,
Senior Lecturer at Department
of Ukrainian Studies, Culture and
Documentation
Poltava National Technical Yuri
Konratyuk University

As it's known the head of Left-Bank Ukraine that included modern Chernihiv, Poltava, left bank of Kyiv and Cherkasy, northern regions of Dnipropetrovsk and Kyiv with surrounding land on the right bank [6, p. 942], in the first part of the 18th century was the hetman the power of whom spread on local governing. The highest body was the Combined Board where there were discussed important questions of internal and external policy, solved administrative, judicial and military businesses, elected or released hetmans.

During the national liberation war of the Ukrainians between 1648 and 1657 under the heading by Bohdan Khmelnytsky there was the General Military office being the highest administrative institution of Cossack Hetmanate that acted during 17th and 18th centuries.

Exactly with the General Military office the hetman implemented his governing; so its functions included not only military ruling, but also supervision for realizing administrative, judicial and financial businesses. So, exactly this body was a base for documentation of Cossack Hetmanate, from here they were referred to regimental and centesimal offices. During this time there were created new professions – a military clerk the appearing of whom was very essential then.

The aim of our article is the research of the military clerks' layer as the elite of the Cossack Army.

As the research shows the problem of the military clerks' layer raising and their functions in the General Military office has a long history founded by such famous scientists as M. Kostomarov ("Paul

Polubotok") and M. Hrushevsky ("Illustrated History of Ukraine").

Among modern scientists this issue is studied by O. Perehrest, I. Boyko, J. Dzeyko, O. Apanovych, N. Lemish, T. Zhukov, V. Gorobets, V. Panashenko, M. Zhuravel, and many others.

It's worth mentioning that now this question is also explored not only in history, but also in a new science – "Documents Science". Unfortunately, research in this sphere is few in number having been caused by many reasons. In modern Ukraine lots of scientists are interested in Documents Science development, including S. Kuleshov, V. Bezdrabko, Yu. Paleha, A. Zahoretska, O. Loza and others. Such complex probation calls for crucial interest being very actual.

It's known that the General Military office was in Hetman Residency that was at different time in Chyhyryn Gadyach, Baturin, Glukhov. According to the researchers (Yu. Paleha, N. Lemish, M. Zhuravel, V. Panashenko), due to the fact that during the Khmelnytsky Hetman repeated administrative division structure of the Cossack Army and corresponded with hierarchy of military units, the General Military office was also built by Cossack samples.

So long as through the General Military office the hetman controlled the state, so its functions included not only military ruling, but also supervision for realizing administrative, judicial and financial businesses. So, exactly this body was a base for documentation of Cossack Hetmanate, from here they were referred to regimental and centesimal offices.

It should be noted that during the Hetman there dramatically increased the total number of documents and their differentiation. In turn, this led to the need to prepare specially trained people who would not simply copy business papers, but they were able to make them. So, gradually among officials of the General Military office released a special layer, which was called "a military clerk". They prepared documentation on various issues of public life.

The documents recorded mention of the so-called "a clerical hut" – a special type of paramilitary institution established in the General Military office that existed in Ukraine during the 16th and 18th centuries. The exact date of its foundation is unknown, but the first mention of it, as it's evidenced in the writings of the researcher M. Zhuravel, "appeared in "Diary" of General Podskarbi Yakov Markovich for 1748, who served as a clerk of Lubny colonel and later a general podskarbi" [4, p. 170]. The main purpose of an office hut was preparation of officials for state, administrative, judicial and financial bodies of Cossack Hetmanate. A hut was headed by a senior clerk and he subordinated to general secretary.

The most often the military clerks' layer formed with the children of cornets, captains, bunchukov mates. There were also people from the middle class, city officials, clergy.

As the modern historian V. Gorobets, "the number of clerks did not exceed several thousand people" [3, p. 254], but they were very educated people. Candidates for this position should be knowledgeable in grammar, rhetoric, philosophy, logic. All these sciences were studied in the middle class of rhetoric and upper class of philosophy at Kiev Academy. Those who had passed the entrance exams successfully led to the oath and made the list of military clerks. Future employees lived in a separate house-hut and were on full state support (however, among scientists there is another version that they learned at their own expense). They also had the right to absent themselves from service for indefinite time to their farms.

During training clerk studied foreign languages, law, desk (ie, financial and economic) science, military affairs, because in the future they had "not only lead paperwork, but also to participate in solving economic, administrative, diplomatic affairs" [5, p. 233].

The curriculum also included singing, music (playing the violin, the flute and the bass) and physical training. On Sundays and religious holidays hut clerks sang in the local church. Irresponsibility or some other fault of a listener in the office hut was punished "referring to the gun (the offender had to spend three hours on a military gun), which was considered a great dishonor" [12, p. 19].

According to V. Panashenko "teaching students was closely combined with practice, during which they were entrusted to conduct some businesses. Sometimes interns were assigned to the various commit-

tees that set out to explore businesses of hundreds and regiments" [7, p. 524].

After graduation, students had the possibility to hold senior government positions. They are directed not only to centesimal regimental or offices, but also to treasury, camp office, various commissions. According to the historian M. Zhuravel, "due to the high level of education of military clerks the Hetman government involved them in national affairs, the implementation of which required broad erudition and systematic knowledge, especially in the field of law" [5, p. 232]. For example, the most capable representatives of the office officials worked in the Codification commission of the 1728s and 1743s. In addition, the clerk took part in the election of nobility to the Commission for drafting a new Code in 1767. They were also among those who formulated demands to the king from the Cossack government [1, p. 96].

Generally military clerks had a wide range of duties they performed various assignments: they carried on different errands of the hetman, prepared drafts of official acts of general government (universals, letters, orders, instructions, letters, etc.). Typically, these documents were written under dictation of the hetman or general secretary. As the General Military Office was responsible for the early publication of all hetman's orders and universals among population, clerks had to spread them alone.

Scientists who studied business monuments of the period agree that all documents had different names and were clearly identified on the form. Among the official papers a significant role belonged to the "document of the General Office, regimental administration and justice centesimal governments, religious and cultural institutions of the city government" [2, p. 12]. These were mainly directive and regulatory acts, "універсаль", "указъ", "листъ", "ордеръ", "інструкція", "резолуція", "приказъ" and others [11, p. 205]. A little later there came constitution, the hetman's "articles" (international treaties), versatile, business documents of the town halls, magistrates hetmans' letters, diaries of the General Military office. It is worth mentioning that all these monuments, except legal, are also diplomatic in nature, and because of it we can learn about public affairs, international relations, the processes of state and personal lives of the period.

Since 1740 there was introduced the certified military clerks. Each applicant for this rank officials of the General Military office wrote "Tale" (autobiography), signed by "three or four witnesses who confirmed that they were "little Russians detailed" from where there were, who were the parents, etc." [10, p. 65]. Then, the general secretary made "амстатъ" (characteristics) and on the basis of these documents a clerk was given a military rank.

It should be emphasized that the cohort of military clerks there came many famous people of that time:

a Cossack chronicler from Poltava Samiylo Velichko, Colonel of Hadiach regiment, a Cossack chronicles author Gregory Hrabianka, a personal secretary of B. Khmelnitsky Samiylo Zorka, an unknown clerk - chronicler, who went down in history under the name Samovydyets, a Ukrainian soldier, politician and official Mikhail Khanenko, Hetman Pavlo Teteria, political and public figures Philip Orlik and Ivan Skoropadsky.

The elimination of Hetman Institute in 1764 caused a restructuring of the entire political and administrative system in Left-Bank Ukraine, in particular, the General Military office ceased its existence. As the V. Panashenko writes "most clerks had to go to the civil service" [7, p. 260]. They played an important role in Documents Science development.

So, it is worth summarizing.

Despite the fact that studies of the General Military office work took its origins at ancient time, they need clearer investigation.

The epoch of Cossack Hetmanate is characterized with raising of central bodies of authority and jurisdiction. Exactly at this time there was the foundation of the military clerks institute who were prepared by the General Military office.

Not only did highly educated graduates get prestigious positions in the hundreds or regiments, but they also became state activists. That's why, we can state that the General Military office during 17th and 18th centuries prepared highly qualified governors for whom clerical work recreated in the profession.

In our opinion, in further research it's actual to study this issue complexly that can arise on the border of different sciences, including History and Historical Documents Science. Such developments will contribute deeper and broader reflection of this problem.

REFERENCES:

1. Апанович О.М. Урядові службовці Гетьманщини – інтелігенція XVIII ст. / О.М. Апанович // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 92–97.
2. Геращенко О.М. Історія композиції та формуляра українських гетьманських універсалів : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / О.М. Геращенко. – Х., 1996. – 19 с.
3. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. : зб. док. / АН України, Археогр. коміс., Ін-т укр. археографії, Центр. наук. б-ка ім. В.І. Вернадського, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького ; упоряд., авт. передм. та комент. В.І. Горобець ; за ред. Л.А. Дубровіної (відп. ред.). – К. : Наукова думка, 1993. – 392 с.
4. Журавель М.В. Діяльність канцеляристів Генеральної військової канцелярії як перших професійних державних службовців Гетьманщини в другій половині XVII–XVIII ст. / М.В. Журавель // Правове життя сучасної України : тези доповідей Міжнар. наук. конф. проф.- викл. та асп. складу, 5–6 черв. 2009 р. – Одеса : Фенікс, 2009. – С. 170–172.
5. Журавель М.В. Становлення державної служби Гетьманщини в другій половині XVII–XVIII ст. (на прикладі діяльності канцеляристів Генеральної військової канцелярії) / М.В. Журавель // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – № 49. – С. 232–239.
6. Мала енциклопедія етнології та етнодержавознавства / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького ; редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К. : Генеза, 1996. – 942 с.
7. Панащенко В.В. Курінь канцелярський / В.В. Панащенко // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2009. – Т. 5. – 2009. – С. 524.
8. Панащенко В.В. З історії національних державних інституцій: Генеральна військова канцелярія / В.В. Панащенко // Панащенко В.В. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво / В.В. Панащенко. – К. : Генеза, 1998. – С. 252–276.
9. Палеха Ю.І. Історія діловодства / Ю.І. Палеха, Н.О. Леміш. – К. : Ліра-К, 2011. – 328 с.
10. Прицак О.Й. Доба військових канцеляристів / О.Й. Прицак // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 62–66.
11. Прус В.З. Універсали гетьмана як джерело права Лівобережної України другої половини XVII – першої половини XVIII ст. / В.З. Прус // Наук. вісн. Київ. нац. ун-ту внут. справ. – 2008. – № 3. – С. 201–207.
12. Швидько Г.К. Органи міського самоуправління Гетьманщини та особливості документації їх канцелярій / Г.К. Швидько // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету / Г.К. Швидько. – Запоріжжя : Тандем-У, 1999. – С. 19–21.

Наукове видання

ПОЛІТИКУС

Науковий журнал

Випуск 2

Коректура • С. Корзун

Комп'ютерна верстка • Н. Кузнєцова

Формат 60x84/8. Гарнітура Arimo.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 20,93. Ум.-друк. арк. 19,07.

Підписано до друку 05.05.2017. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.

Телефон +38 (0552) 39-95-80

E-mail: mailbox@helvetica.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 4392 від 20.08.2012 р.